

Istraživačko dokumentacioni centar
Research and Documentation Center
Sarajevo

FOND ZA HUMANITARNO PRAVO
HUMANITARIAN LAW CENTER

Međunarodna konferencija

Utvrđivanje istine u post-konfliktnom periodu: Inicijative i perspektive na zapadnom Balkanu

**Sarajevo, hotel Saraj
Bosna i Hercegovina, 5. i 6. maj 2006.**

*****

Transkript audio zapisa izlaganja i rasprave

Prvi dan, petak, 05. maj 2006.

Dobrodošlica i uvodne riječi

Mirsad Tokača, Predsjednik Istraživačko dokumentacionog centra, Sarajevo:

Dame i gospodo, vaše ekelencije, dragi prijatelji iz civilnog društva, dragi gosti, dragi monitori, želim vas pozdraviti u ime Fonda za humanitarno pravo iz Beograda, Dokumente, Centra za suočavanje sa prošlošću iz Zagreba i Istraživačko dokumentacionog centra iz Sarajeva, koji su imali čast i zaista jedno veliko zadovoljstvo da organiziramo ovaj skup danas u Sarajevu i naravno, da se bavimo veoma kompliciranom i za sve nas važnom temom. Temom, koja će vjerovatno još decenijama biti prisutna na različite načine u našem društvu, ili u našim društvima, bolje da kažem, u cijelom ovom regionu. Ali nažalost, to nije tema, koja je prisutna samo u našem regionu. S njom se suočavaju i ljudi po Južnoj Americi i po Africi i po Aziji. Nažalost, zločini su činjeni, činit će se i čine se još uvijek. I mi smo izgleda osuđeni da stalno diskutujemo o problemu istine, pravde i pomirenja.

Ja, isto tako, koristim priliku da zahvalim onima koji su nas podržali i sponzorirali ovaj današnji skup. Prije svega, Charles Stuart Mott Foundation, Balkan Trust Fond, UNDP-u i Freedom house-u. To su četiri naša sponzora, koja su obezbijedila sredstva da bi mi mogli danas raditi, razgovarati i razviti jedan dijalog o ovom problemu, koji smo stavili na dnevni red. S toga, da ne bi gubili vrijeme, ja bih zamolio predsjednika Ivu Miru Jovića da u ime Predsjedništva Bosne i Hercegovine pozdravi ovaj skup. Gospodine predsjedniče izvolite.

Ivo Miro Jović, Član Predsjedništva Bosne i Hercegovine: Hvala lijepa. Sviju srdačno pozdravljam. Organizatorima čestitam za osjećajnost za ovu problematiku. I bez obzira što nije odaziv u onoj željenoj mjeri, koliko se očekivalo ljudi iz različitih institucija, koje bi trebale čuti ono što mi na ovakvim skupovima govorimo, mislim da je ovo ipak respektabilan broj sudionika i mislim da u ovom smislu treba nastaviti. Moja puna potpora neće izostati. Gospodine Tokača, hvala vam lijepa. Dame i gospodo, okupili smo se danas ovdje govoriti o izuzetno važnoj temi. Bez utvrđivanja istine ne možemo graditi bolju i kvalitetniju i pravičniju budućnost. To nam je

svima jasno. A kako doći do te čarobne formule? Jednostavno. Svim snagama u društvu kojim ova zajednica raspolaže ali i onim, koji su iz Međunarodne zajednice dobili mandat za to. Ja se odmah moram ispričati. Dolazim iz Predsjedništva. Očekivati je da ću uravnoteženo govoriti o svim problemima na ovu temu. Ima jedna tema gdje sam ja opterećen kao čovjek i pripadnik ove društvene zajednice. Narod kojem pripadam, kojega nedostaje 45% u ovoj zemlji, Tribunal je zatvorio vrata u Hagu da nad Hrvatima nitko nije kriv i nitko do sada nije odgovarao. Zato unaprijed se ispričavam što ću možda u nekom segmentu biti vrlo osoban. Za sve građane ove zemlje nema dvojenja. Dejtonski mirovni ugovor zaustavio je rat i stradanja rata. Otvorio je realne mogućnosti za obnovu života na ovim prostorima. Dva su elementa tog ugovora za nas ovdje jako važna. Imala su posebnu zadaću – kažnjavanje sviju koji su počinili ratni zločin, ali sviju, i pravo na povratak izbjeglih i raseljenih osoba. Manjkavosti Dejtonskog ugovora još više su došle do izražaja upravo zbog toga što nisu implementirane njegove odredbe i to u okviru ove dvije najznačajnije točke. Problem neostvarenog povratka izbjeglih i protjeranih sa svojih ognjišta jeste poguban za uspostavu trajnog mira ostvarivanje suživota. Malo prije sam rekao i ponovit ću; danas u Bosni i Hercegovini nedostaje, da ne budem dosadan, jednog naroda 45%. Moderna povijest u svijetu ne poznaje takve razmjere progona ili genocida. Ovaj problem zaslužuje dužnu pozornost. Mislim da cijeli, kompletni problem povratka, ne mislim samo ovo o čemu sam sada rekao. Ali ja se nadam da to nije danas predmet razgovora i ostavljam ga za neku drugu zgodu. Mi smo danas ovdje govorili o problemu kažnjavanja ili nekažnjavanja počinitelja ratnih zločina, kao preduvjet za normalizaciju stanja na ovom dijelu Evrope i njegove evropeizacije. Identifikacija, procesuiranje i hapšenje ratnih zločinaca je upravo prvi preduvjet zemljama ovog regiona na putu evropskim i NATO integracijama. Međutim, upravo u odnosu prema počiniteljima ratnih zločina može se uočiti istinski odnos pojedinih zemalja prema evropskim načelima. Činjenica je, dva najtraženija zločinca u ovoj zemlji, Radovan Karadžić i Ratko Mladić, još nisu u Den Hagu, što dodatno potvrđuje neiskrenost svih čimbenika u ovom procesu, jer nemoguće je da se to do danas nije moglo uraditi. Svjesni ste toga i vi kao što sam i ja. Zato ovo javno i govorim. Taj je odnos još zorniji, kada se radi o predočavanju istražiteljima relevantnih dokumenata, koji bi bili od velike važnosti za rad, poglavito, Tribunala ali i domaćeg sudstva. I dok na jednoj strani imamo ignorantski odnos spram Tribunala i Evropske unije, a koji egzistira bez značajnih sankcija, na drugoj je strani suradnja i kooperativnost ostala bez odgovarajućih rezultata. Bez obzira na to što je do svog utemeljenja bilo naznaka da bi Tribunal mogao biti prvenstveno politički sud, ja sam jedan od onih koji su vjerovali da će Tribunal svojim radom, pravednošću i principijelnošću dati najbolji odgovor svojim kritičarima. Unatoč prihvatanju svih poteškoća na koje je Tribunal u svom radu nailazio, mi smo duboko razočarani nejednakim tretiranjem u pojedinim procesima. Neprihvatljivo jeste to da stradanje Hrvata u središnjoj Bosni pred Tribunalom nije optužen ni jedan zločinac. Ali nijedan. Slično je i za druga stradanja, ali ja ih ne bi ovdje posebno brojio ali svi se možemo složiti i suglasni biti da je Grabovica, Uzdol i druga stratišta ostala po strani interesa i Tribunala i rada tog Tribunala na kažnjavanju. Nepojmljivo je da je autoritet kao što je bio evo i ovih dana, za Treći korpus govorim i Envera Hadžihanovića, da nije do danas odgovarao za ubojstvo niti jednog civila. A unutra, u samom spisu stoji, kako je na prostoru, koji je on obuhvaćao kao svoju vojnu odgovornost, bilo 412 ubojstava Hrvata. Ali ni za jednog on nije kao zapovjednik odgovarao. Da je Tribunal postupao i u drugim slučajevima tako, ne bi to bilo predmet mog govora. Ili da Tribunal ima još otvorena vrata da će to izvesti na čistac. Ali očitno svjesni smo da to neće biti. Dokazati da je postojalo 40 logora za Hrvate a nitko nije odgovoran, to je u najmanju ruku sramota. Pitam se jesu li brojni dokazi, iskazi svjedoka kao i dokumenti Armije Bosne i Hercegovine Haškom sudu nevažni, kad su brojni zločini izostavljeni iz presude. S obzirom da je Sud završio sa istragama a da domaće pravosuđe na prostoru središnje Bosne do sada nije osudilo niti jednog pripadnika Armije za zločine nad Hrvatima, pribojavam se kako bi ti zločini lako mogli ostati nekažnjani. Ja ne govorim o onome što je Tribunal radio i svjesni smo svi toga kolike su razmjere žrtava druga dva naroda i oni ljudi koji su na Sudu i oni ljudi koji su odgovarali i oni koji će još odgovarati i

zato nije predmet sad mog govora. Ja samo govorim da su vrata Tribunala u jednom segmentu zatvorena i da je to sramota. Za dalji rad neizmjerne ulogu stavljam na teret institucijama vlasti ali i mediju, koji moraju pokazati više osjećajnosti, poglavito istražiteljskog novinarstva, ako ne rade institucije i odgovornost za napisano i prikazano s nadom građanima za bolju budućnost. Zastrašujuća je poruka poslana ljudima, koji očekuju pravdu, jer osim pitanja; ima li pravde, postavlja se pitanje je li to ohrabrenje počiniteljima, da kad se zločin ne kažnjava može se i ponoviti. I na svim stranama, ne samo ovo što sam do sada govorio. Ljudi su poniženi, jer podcjenjuje se njihova žrtva. Toga smo svjesni, na sve strane. Za ubijanja, pljačku, paljenje i rušenje domova, sknavljenje vjerskih objekata i veliki progon stanovništva do sada malo ili nikako nisu oni, koji su to počinili, odgovarali. Ja postavljam pitanje, jer znam da je veliki broj ljudi ovdje iz sustava tužiteljstva i sudstva – moramo više imati odgovornosti u onom dijelu koji se zove časno suđenje. Sve to ukazuje kako se u budućnosti još više moramo posvetiti istragama, procesuiranju ratnih zločina kako bi se zadovoljila pravda, žrtve dobile bar moralnu satisfakciju, te tako stvorili uvjete za uspostavljanje povjerenja među našim narodima. To je naša velika obaveza i s toga što ratni zločini ne zastarjevaju ali i zbog budućih naraštaja, koji bi trebali živjeti u drugačijem ozračju. U tom pogledu, pred nama svima a posebno pred istražiteljima je velika zadaća otkrivanja i afirmiranja istine. Samo istina, ma kako se ona za one, koji za njom tragaju, činila nedostižna, jeste jedini čvrsti temelj našeg boljeg budućeg suživota. Hvala lijepa.

Mirsad Tokača: Hvala gospodine predsjedniče. Ja bih zamolio njegovu ekscelenciju, ambasadora Republike Austrije u Bosni i Hercegovini, gospodina Wernera Almhofera da uzme riječ.

Werner Almhofer, Ambasador Republike Austrije u BiH: Hvala. Zahvaljujem predsjedavajućem, predsjedniku Joviću. Vaše ekscelencije, dame i gospodo, velika mi je čast i zadovoljstvo što sam u prilici da otvorim ovu konferenciju danas. Koristim priliku da uputim komplimente organizatorima ovog sastanka, zbog činjenice da su se ponovo okupili na jednom mjestu ovako izuzetne i istaknute učesnike i želim da konferencija bude uspješna u nastojanju da se bavi određenim pitanjima, a posebno pitanjima ovog konkretnog sastanka. Sam učinak prethodnog ovakvog okupljanja očigledno dokazuje da je ovo pravi trenutak za bavljenje pitanjem istine i pomirenja i to u novom obliku. Kao što znate, traženje istine i pravde jeste ključni elemenat u širem kontekstu suočavanja sa prošlošću i sa naslijeđem prošlosti, posebno u ovom dijelu svijeta, ali, naravno, i na drugim mjestima. Ovo me podsjeća na knjigu Elizabeth Neuffer “Ključ za kuću mog komšije”, gdje autor, u potrazi za istinom i pravdom, poredi priče o tome kako su pojedinci u post-konfliktnoj Bosni i Ruandi uspjeli da ponovo uspostave međusobno povjerenje. Davanje ključa svoje kuće komšiji predstavlja simbol povjerenja, koje treba oživjeti. Elizabeth Neuffer je poginula prije tri godine u tragičnoj saobraćajnoj nesreći u Iraku, tražeći istinu i pravdu u tom dijelu svijeta.

Otkrivanje onoga što se dogodilo u određenom konfliktu, identifikovanje žrtava, i onih, koje su umrle i onih, koje su preživjele, olakšavanje bola i patnje porodica nastradalih, kroz simbolične materijalne reparacije, suđenje i izricanje presude počiniocima, kao i stvaranje institucionalnog okvira vladavine prava. Svi su ovi elementi zajedno potrebni da bi se na ispravan način bavilo pitanjem konflikta, koji se dogodio u prošlosti i da bi se pružila podrška u tranziciji post-konfliktnog društva u građansko društvo i da bi se na taj način izvršio uticaj na ono što zovemo tranziciona pravda.

Ima više razloga zašto ja verujem da je Sarajevo pravo mjesto sa koga će se aktuelne inicijative i mehanizmi iz ove oblasti podići na regionalni nivo. Dopustite mi da objasnim zašto. Prije svega, Bosna i Hercegovina se mora suočiti sa sopstvenom prošlošću, jer, nažalost, veliki broj ljudi ove zemlje su bili žrtve užasnog konflikta, mnoge rane iz nedavnog sukoba tek treba da zarastu, a u

mного slučajeva, zajednički krov tek treba da se ponovo izgradi. I predsjednik Jović je upravo iznio svoju zabrinutost za ono što tek treba da se uradi.

Drugo, i još izvjesnije, Bosna i Hercegovina može poslužiti kao model i primjer mehanizama tranzicione pravde. Druge oblasti mogu da uče na greškama, ali ono što je važnije, može se učiti i iz uspjeha, uključujući i to kako se pravosudni organi bave pitanjem ratnih zločina, kako se sa porodicama nestalih komunicira kroz inicijativu da se uz pomoć novih tehnologija identifikuju njihova tijela. Posmatranje funkcionisanja cjelovitog pravosudnog sistema, također, pruža značajne lekcije. Osim toga, u ovoj zemlji postoji i iskustvo, kako se kombinacija različitih međunarodnih ekspertiza nekoliko organizacija, može staviti u pogon na istom poslu, i očigledno, povrh toga, ova zemlja dokazuje da, također, postoji i vrlo aktivan nevladin sektor, što se jasno vidi i danas na samom ovom sastanku.

Treće, Bosna i Hercegovina, u mnogo širem i opštijem smislu predstavlja primjer zemlje, koja se suočava sa tranzicijom, odnosno sa višestrukom tranzicijom. Neposredni efekti konflikta su prevaziđeni. Bosna u ovom trenutku nije više post-konfliktno društvo već zemlja na pragu Evropske zajednice. Na taj način Bosna i Hercegovina prerasta u modernu Jugoistočnu evropsku ekonomiju sa mnogo opcija za strana ulaganja, koja u isto vrijeme prolazi kroz transformaciju u pluralističko, multietničko građansko društvo. Ova zemlja je postala probni primjer tranzicionog društva.

Dame i gospodo, ove i mnoge druge lekcije mogu se naučiti iz primjera Bosne i Hercegovine. Činjenice do kojih je došla Komisija za Srebrenicu imale su odjeka i van nacionalnih granica, a ova konferencija, koju su zajednički organizovale tri nevladine organizacije iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije i Crne Gore, predstavlja veoma važan i pohvalan doprinos ovakvom procesu.

Dopustite mi da završim podsjećanjem na iskustva moje zemlje, Austrije, u suočavanju sa naslijeđem prošlosti, procesu, koji je kod nas trajao nekoliko decenija nakon završetka Drugog svjetskog rata. Čak i 60 godina nakon završetka sukoba, taj proces u Austriji još uvijek traje. Pri tome mislim na ratnu odštetu, koju i dalje plaćamo i restituciju oduzetih imanja, koja još uvijek traje, na umjetnička djela koja su decenijama bila izložena u našim muzejima, a sada se vraćaju nasljednicima njihovih nekadašnjih vlasnika. Naše višedecenijsko nacionalno iskustvo u ovoj oblasti može biti jedan od razloga što je tranziciona pravda zauzela tako prioritarno mjesto u periodu kada je Austrija predsjedavala Evropskom zajednicom, što je, i po mom mišljenju, bilo ispravno. Međunarodni centar za tranziciju pravdu je organizovao seminar, koji se bavio istim pitanjima kao i ova konferencija ovdje. Evropski put ove zemlje i ovog cijelog regiona vodi isključivo kroz tranziciju pravdu. Traženje istine i suočavanje sa prošlošću je bolno, ali je nužno u procesu bavljenja naslijeđem konflikta, kako bi se otvorio put ka punoj i istinskoj demokratiji, kako bismo na kraju, ponovo mogli da ostavimo ključ kuće svojim komšijama. Hvala.

Mirsad Tokača: Dakle, ja bih se zahvalio govornicima, koji su u uvodnom dijelu pozdravili ovaj skup. A zaista mi je bila čast i zadovoljstvo da su nam se pridružili i na taj način mogu reći, sigurno, dali svojevrstnu moralnu podršku da nastavimo ne samo sa konferencijama, nego prije svega upornim traganjem za faktografijom, koja će objašnjavati našu prošlost, nedavnu prošlost, ali isto tako borbu za ono što je, prije svega, sudski verificirana pravda. Hvala vam velika za vašu pomoć. Mi nećemo praviti pauzu. Samo ćemo napraviti male personalne promjene. Ja bih vas zamolio da vi sjednete na svoje mjesto. U nastavku, mi bismo odmah započeli drugu sesiju koju smo naslovlili: "Važnost istine u prevazilaženju posljedica sukoba".

Važnost istine u prevazilaženju posljedica sukoba

Moderator: **Mirsad Tokača**

Govornici:

Nataša Kandić, Izvršna direktorica Fonda za humanitarno pravo,
Beograd

Emir Suljagić, Novinar, Sarajevo

James Rodehaver, Direktor odjeljenja za ljudska prava OEBS-a u BiH

Mirsad Tokača: Molio bih gospođu Natašu Kandić, izvršnog direktora Fonda za humanitarno pravo da nam se pridruži, Emira Suljagića, novinara iz Sarajeva i James Rodehaver, ako sam dobro izgovorio, direktora odjela za ljudska prava OSCE-a u Bosni i Hercegovini. Dakle, kao što rekoh, nastavljamo radni dio tj. "Važnost istine u prevazilaženju posljedica sukoba". Naš prvi govornik će biti Nataša Kandić.

Nataša Kandić: Dobar dan svima. Žalim što je gospodin Jović ovako odmah napustio ovaj skup, zato što sam bila prilično zbunjena izlaganjem člana Predsedništva Bosne i Hercegovine. Ne mogu da razumem da se na ovakvu temu i na ovaj način o prošlosti i o nekom mostu prema budućnosti može da razgovara – i to neko ko je ovde ispred Bosne i Hercegovine. I on nam je jedna pouka kada hoćemo da podstaknemo raspravu o toj prošlosti, istini i odgovornosti, da onda pažljivo razgovaramo sa govornicima, koji dolaze iz institucija, da ih zamolimo da ne predstavljaju etničke zajednice i da ne govore u to ime, nego da govore o obavezi, koja proističe iz toga što jesu izabrani u institucije države Bosne i Hercegovine. Dopustite mi da pozdravim sve učesnike iz Bosne i Hercegovine, iz Srbije, sa Kosova i Hrvatske. Neki od učesnika imali su dosta problema da stignu do Sarajeva zato što imaju dokumenta, koja izdaje UNMIK a koje države u regionu ne priznaju. Ja koristim ovu priliku da pozovem Bosnu i Hercegovinu da se prema građanima Kosova odnosi kao i prema građanima drugih država koje su nastale na teritoriji bivše Jugoslavije. Molim da države u regiji uvažavaju dokumenta, koje poseduju građani Kosova. Tema ove sesije je "Važnost istine u prevazilaženju posljedica sukoba". Moje razumevanje ove teme je da treba da pokušam da podstaknem raspravu u vezi sa vrlo određenim posledicama i u vezi sa konkretnim pravima. Reč je o pravu na istinu, pojedinačnom pravu na istinu i društvenom pravu na istinu, kolektivnom pravu na istinu a u vezi sa dve posledice. Politički, vi ćete se složiti, to su najteže, najozbiljnije posledice sa kojima smo mi suočeni nakon završetka oružanog sukoba. Hiljade i hiljade ubijenih, stradalih, i hiljade i hiljade nestalih. Ja ne navodim ovde brojke, zato što mi još uvek imamo samo procene i te brojke su užasno visoke i zapravo treba užasno da nas zabrinjavaju – da mi do sada još uvek nismo započeli da utvrđujemo tu istinu koja će, pre svega, dovesti do toga da mi možemo mirno da kažemo da smo preduzeli sve što se tiče, pre svega, vraćanja dostojanstva žrtvama. Druga posledica, koja je politički po mom mišljenju, transparentna, vidljiva posle sukoba, to je da možemo da vidimo tu jednu državnu mašineriju, koja je uspela da jedno kriminalno ponašanje prevede u praksu i da rezultat bude hiljade i hiljade ubijenih, hiljade i hiljade nestalih i da zapravo ta mašinerija sprečava iznošenje istine, te zvanične istine, koja je preko potrebna. Kada je reč o pojedinačnom pravu na istinu, u vezi sa ovom posledicom, ubijanja i stradanja, mi imamo još uvek tu situaciju da porodice žrtava u najvećem broju slučajeva znaju šta se dogodilo njihovim najbližim na osnovu toga što su neposredno bili prisutni kada se zločin dogodio ili na osnovu toga što su od drugih čuli. Znači nema potpune zvanične istine niti u bilo kojoj državi na teritoriji bivše Jugoslavije ni institucijalnog procesa za utvrđivanje istine o tome šta se dogodilo o sudbini onih, koji su ubijeni, stradali ili još uvek nestali. Ukoliko društvo, država pretenduje da u tranziciji uspostavi vladavinu prava, odnosno jednakost svih, i subjekata i pojedinaca i institucija pred zakonom, onda ona mora da odgovori na ovo pojedinačno pravo na istinu, ali isto tako na pravo

društva, pravo zajednice da zna šta se dogodilo u prošlosti, da zna sve o teroru i zločinima, koji su počinjeni, zato što je to deo nacionalnog nasleđa svakog društva i naroda. Mi svi znamo da se istorija stvara i uči i zbog toga da bi se sprečilo u nekoj budućnosti ponavljanje nasilja, da bi se sprečilo preoblikovanje istorije – da li u formi revizionizma, da li u formi poricanja, ali je obaveza države da uspostavi tu svoju obavezu pamćenja na događaje, na dokaze, na ono što zapravo čini nacionalno nasleđe jednog društva. Ja bih rekla da mi još uvek u društvima ili državama stvorenim na teritoriji bivše Jugoslavije nemamo taj institucionalni pristup obavezi države da čuva pamćenje na prošlost, ma koliko u toj prošlosti blko nedela. Koliko je značajno ovo pojedinačno pravo na istinu, toliko je značajno i ovo pravo društva da zna istinu. Postavlja se pitanje kako mi možemo danas, posle toliko godina od početka ratova 1991. godine ili šest godina od završetka oružanih sukoba na Kosovu, doći do istine, koja će da pomogne u prevazilaženju bar ove dve posledice konflikta koje sam ja pomenula. Kako ćemo naterati institucije da iznesu tu zvaničnu istinu ili kako ćemo demontirati mašinerije određenih država koje su zapravo od kriminalnog ponašanja napravile praksu. Naravno, sudski pristup ovome je veoma važan i dobro je da i u našem slučaju, slučaju bivše Jugoslavije da imamo taj ad hoc krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju i da su svuda počela ta nacionalna suđenja za ratne zločine. Naravno, u vezi sa strategijom prestanka rada Tribunala, sve veću nadležnost u utvrđivanju individualne krivične odgovornosti dobijat će nacionalni sudovi. Ali, također, mislim da nam je svima jasno da nema tih sudova, koji će uspeti da pred lice pravde izvedu sve one, koji su naređivali, planirali, dogovarali ili one, koji su učestvovali u ratnim zločinima. Znači, treba da mislimo i na druge instrumente, koji mogu da pomognu da se utvrdi, iznese i otkrije istina, također, da se i kazuje ta istina, koja će da pomogne u prevazilaženju tih užasnih posledica, koje su nam zapravo nametnule institucije, koje su vođene politikom teritorija. Ja hoću samo da istaknem značaj istine na pojedinačnom i društvenom nivou i koliko je važno da mi stvorimo situaciju ili klimu u kojoj ćemo početi ozbiljno da razgovaramo kako da dođemo do ostvarenja tog prava na pojedinačnu istinu i kako da otvorimo taj proces u kojem će društvo biti zrelo da smatra da je za njega prioritet da traži i dobije tu istinu i da stvorimo uslove u kojima će institucije početi ozbiljno da se bave time, kao što civilno društvo, i pre svega, organizacije za ljudska prava svakodnevno govore i lobiraju za to. I na kraju, svoju ulogu vidim tako što ću samo da vas pozovem da govorite o tome kako bismo što više došli do nekih konkretnih predloga i planova o tome kakav je proces potreban nama u odnosu na utvrđivanje istine. Koliko taj proces treba da je široko rasprostranjen, ko sve u tome treba da učestvuje. Da li do toga možemo da dođemo tako što će neka institucija ili neko ko predstavlja ili zauzima najvišu poziciju u nekoj instituciji, da donese odluku o tom putu ili je za to neophodan proces širokih konsultacija, vrlo konkretna rasprava o tome kako doći do istine koja više neće biti podložna raznim pokušajima revizionizma, nego će imati taj red vrednosti kao što ima sudska istina. Ja samo očekujem da vi, koristeći nešto što sam ja rekla, budete slobodni da pomognete zato što u tome svi moramo da učestvujemo i da vidimo, koji je to put za utvrđivanje istine o prošlosti. Hvala.

Mirsad Tokača: Hvala Nataša. Meni je žao što je Nataša bila iznenađena izlaganjem našeg predsednika. Ja nisam. Jer ja znam da živim u zemlji u kojoj možete funkcionirati samo ako ste dio krda, jata, etničkog kolektiviteta, vjerskog kolektiviteta i kad se usudite izaći iz tih okvira, odmah ćete biti predmet ismijavanja, napada, pljuvanja. I zapravo, dužan sam vama, kao ljudima koje sam pozvao, osjećam se domaćinom, da kažem da sam ja upravo zamolio ljude iz kabineta da imaju u vidu da je ovo skup kome ću se obraćati u ime Predsjedništva države Bosne i Hercegovine. Nažalost, to je tako i dobro je što je tako. Ja vam moram reći – ne možemo mi tragati za istinom i govoriti o pomirenju u ovoj zemlji a da ne priznajemo očigledne probleme. I zapravo i ovo je ilustracija stanja svijesti, stanja uma, stanja odnosa spram zemlje u kojoj živite. I ne postoji veća opasnost, ja to godinama pričam, od toga da se žrtvama bavite, da se problemom zločina bavite iz etno-nacionalne ili bilo koje druge perspektive. Tada vi zapravo činite prvu stratešku grešku. A to znači da je za vas žrtva samo onog časa kada je dio vašeg kolektiviteta. Ali bit će prilike u

nastavku ove konferencije i na tu temu da se govori. Ja bih zamolio gospodina Emira Suljagića da nastavi ovu debatu.

Emir Suljagić, novinar, Sarajevo: Prije svega dobro jutro. Iako ja znam dosta vas, što osobno, što na političkoj profesionalnoj osnovi, osjećam potrebu da prije nego što počnem govoriti kažem par stvari koje su biografske prirode a važne su jer kanim reći neke stvari i mogu biti važne zbog onoga što ja kanim reći. Dakle, ja sam ovdje u dvostrukom svojstvu. Moje prvo primarno svojstvo, moj prvi primarni identitet je Emir Suljagić, jedan od muškaraca koji je, eto, imao sreće da preživi Srebrenicu. Drugo, ovdje sam kao profesionalni novinar, neko ko je već deset godina u novinarstvu i neko se u proteklih deset godina manje-više, isključivo, eto, bavio ratnim zločinima. Navodim ove dvije stvari, kažem vam, upravo zbog onoga što ću reći i one mogu biti važne zbog onoga što ću ja reći. Ni zbog čega drugog. Bosna i Hercegovina je, čini mi se, u tački, u vremenskom trenutku u kojem su se suočavala sva društva, sve zemlje koje su prošle kroz slične stvari, a to je da kad prođe određeno vrijeme shvatimo da je ubica previše i da nikad, apsolutno nikad nećemo doći do kraja te priče, da nikada nećemo moći pohapsiti sve, optužiti ih sve i osuditi ih sve. U Bosni i Hercegovini je to s tim gore, jer je ova zemlja od 1996. godine naovamo prošla i pretrpjela barem po dvije reforme pravosuđa i po dvije reforme policije, najmanje po dvije, koje su koštale Bog zna koliko desetina miliona dolara i opet su nam ostavile u najvećoj mjeri pravosuđe nesposobno da se nosi sa ratnim zločinima i policiju koja je u svojim redovima pružila utočište do jučerašnjim ubojicama. Govorim ovo zbog toga što mi se čini da je dilema pred kojom se ovde nalazimo, dilema koja bi se onako uopćeno mogla predstaviti kao pravda ili istina. A ovo se sve dešava, ja vas moram podsjetiti da se ovaj skup održava nekoliko mjeseci nakon ... odnosno nešto više od mjesec dana nakon što su novine morale obavijestiti javnost da se u parlamentarnoj skupštini ove zemlje, mimo znanja građana ove zemlje, vode nekakve rasprave... mimo znanja većine građana ove zemlje, vode na nečiju inicijativu rasprave o uspostavljanju formaliziranog procesa uspostave utvrđivanja onoga što se ovdje zbivalo. Meni se čini da je ta... dakle prije nego što krenem govoriti o onome što je zapravo prava tema onoga o čemu bih trebao govoriti ovdje – meni se čini da je ova dilema vještačka, da je to lažna dilema i da pravda ili istina nije pravo pitanje, da je dosadašnje iskustvo pokazalo da istina bez pravde nije ni blizu tako ljekovita, a da pravda bez istine naprosto nije ni moguća, nema smisla. Ja ću govoriti o jednoj stvari, eto u kojoj sam imao priliku ... u kojoj sam donekle čak i učestvovao. Prije tri godine ja sam bio u Hagu kao novinar i to je bilo jako uzbudljivo vrijeme tamo. Tada su ljudi priznavali jedan za drugim najmonstruoznije moguće stvari koje možete zamisliti. Prvi čovjek koji je to uradio bio je Momir Nikolić. Potom je Dragan Obrenović priznao zločine počinjene u operaciji Krivaja 1995. godine, u julu 1995. godine u Srebrenici a malo poslije toga priznanje je potpisao i gospodin Miroslav Deronjić. Dvojicu od ove trojice ljudi sam privatno znao. Znao sam ih privatno prije rata. Obojicu sam ih sretao u toku rata, a jedan od njih mi je kad sam se sreo jedanput s njim poslije rata također prijetio. E, ja sam u Hagu bio kad je Momir Nikolić priznao krivicu, čini mi se, po 5. tački optužnice, priznao je zločin protiv čovječnosti, potpisao priznanje, pristao da svjedoči protiv suoptuženih, protiv svog vlastitog zapovjednika, pukovnika Vidoja Blagojevića, tadašnjeg zapovjednika Bratunačke brigade i Dragana Jokića, čovjeka koji je bio inženjerski oficir Zvorničke brigade, čovjek koji je, dakle, raspoređivao sve one bagere, nabavljao naftu i određivao gdje će i koliko ljudi gdje biti ukopano nakon što budu pogubljeni. Uzet ću ova dva priznanja upravo zato da pokažem da je istina bez pravde ...ako znamo istinu, ako je istina utvrđena, a ne postoji i nakon nje ne uslijedi adekvatna pravosudna akcija koja će rezultirati izricanjem presuda, koja će rezultirati slanjem ljudi u zatvore, onda to nema apsolutno nikakvog efekta. Momir Nikolić je u svom priznanju identificirao cijeli niz ljudi koji su s njim učestvovali u razdvajanju muškaraca i žena u Potočarima, u masovnom pogublivanju zatvorenika na putu Bratunac – Konjević polje, u pokovanju masakra žrtava u Kravici, u njihovom ponovnom prekopavanju i odvlačenju na niz lokacija u blizini Zelenog jadra kod Srebrenice i u uništavanju dokaza o počinjenim zločinima.

Čovjek koji je koordinirao razdvajanje muškaraca od žena u Potočarima zajedno sa Mommirom Nikolićem, danas ima najviši rang koji se može imati u civilnoj službi ove zemlje. Radi u MUP-u Republike Srpske i jedini viši rang koji može imati je rang direktora policije. Čovjek koji je sa Nikolićem uništavao dokaze je nastavio karijeru u oružanim snagama...u onome što se danas zove Oružane snage Bosne i Hercegovine. U to vrijeme je bio obavještajni oficir Branunačke brigade i zamijenio je Momira Nikolića na njegovom mjestu. Čovjek koji je ubio 16 ljudi u Konjević polju pred očima Momira Nikolića živi danas, čini mi se, u Vozničkoj rijeci, u Bjeloviću. Mirko Janković se zove i tako dalje, i tako dalje. Niko od tih ljudi nije procesuiran. Ni protiv koga od tih ljudi nije podignuta optužnica. Ja ovde govorim o nečem drugom. Dakle Momir Nikolić je svjedočio dva dana. Bio je podvrgnut najstrašnijem unakrsnom ispitivanju koje sam ja vidio u svom životu. Iako je bio rezerviran, iako je Sudsko vijeće u presudi Momiru Nikoliću reklo da on nije rekao cijelu istinu, onaj dio istine koji nam je rekao je morao rezultirati hapšenjem barem petorice ljudi, ako mene sjećanje ne vara. E, da li je problem u tome što ovdašnja tužiteljstva imaju tako visoke pravne standarde da ni dokazi na Haškom tribunalu ne mogu biti indicije za pokretanje istrage pred našim, ja ne znam, ali ti ljudi još uvijek hodaju ovom zemljom, te ljude ja plaćam, neke od tih ljudi, pardon, ja plaćam svojim poreskim novcima i tako dalje, i tako dalje. Druga stvar je ... Priznanje Miroslava Deronjića, i meni je jako drago da je gospodin Wolfgang Schomburg ovdje. Ja sam bio u galeriji kada je on raspravljao o tome i kad je pitao tužiteljstvo "OK. Zaboga, mi znamo da je ovaj čovjek bio umiješan u Srebrenicu 1995. godine. Vi ste ga optužili samo za jedan zločin iz 1992. godine". I sjećam se, vrlo dobro se sjećam te rasprave i jako mi je drago da ga vidim ovdje konačno, jer sam tek tada shvatio zapravo u kojoj je mjeri važno uspostaviti istinu. Nije samo važno osuditi, poslati nekoga onako alkaponeovski, nego utvrditi pred sudom, utvrditi dakle u skladu sa standardima koji postoje već stotinama godina utvrđivanja istine... I Miroslav Deronjić je bio optužen i priznao je krivicu za ubistvo nešto više ...vidite kako se razbacujemo ciframa... za nešto više od 60 ljudi, je li. Čujte, 60 ljudi ... to je pola od ovih ljudi ovdje. I priznao je krivicu za zločin u selu Glogova kod Bratunca. Također je identificirao apsolutno skoro sve učesnike. On je bio jako otvoren u svojoj izjavi, jako otvoren u svom svjedočenju. Svjedočio je protiv Slobodana Miloševića. On je iznio imena cijelog niza aktera. To je čovjek koji je prvi uspostavio vezu između Brionska deklaracija-a Srbije i onoga što se zbivalo u Bratuncu 1992. godine. Potom uspostavio vezu između nekih djelova DB-a Srbije i onoga što se zbivalo u Bratuncu 1995. godine i tako dalje. Taj čovjek je osuđen na 10 godina zbog zločina u Glogovi. I to je bio dogovor koji su postigli tužiteljstvo i njegova odbrana. Ja znam koliko je problema gospodin Šomburg imao s tim ali to je već druga stvar. Hoću da kažem nešto drugo ovdje. I opet je uslijedio potpuni izostanak bilo kakve policijske ili pravosudne akcije. Niko nikada nije hapšen zbog toga što su rekli Nikolić ili Deronjić. A Deronjićeva izjava je za utvrđivanje istine o onome što se zbivalo u važnom dijelu ove zemlje između aprila 1992. godine i jula 1995. godine uvjerljivo najvažnija ikada izrečena. To je uvjerljivo najvažniji dokument koji postoji o tome. Ja ću vrlo brzo završiti. Završit ću jednom... Probat ću malo da vas nasmijem iako je krajnje sumorno sve zajedno ovdje. Prije ... Ne mogu sad tačno da se sjetim. Mislim da je bila 2004. godina. Bio je juni. Gospodin Dragan Čavić... To je bilo vrijeme kada je završen izvještaj konačni... predat je konačni od niza konačnih izveštaja Komisije vlade Republike Srpske za Srebrenicu. To je onaj izveštaj u kom se ne spominje genocid, iako je genocid sudski utvrđena činjenica, što nam govori o dometima istine na taj način, dakle komisijski i *ad hoc*, jer su očigledno morali biti pravljeni kompromisi tokom utvrđivanja te istine. I to je bilo prilično šokantno. Ja se sjećam, tada sam radio u Danima i sjedio u redakciji i svi smo se skupili da gledamo televizijsko obraćanje naciji prvog čovjeka Republike Srpske – prvog čovjeka SDS-a. To je uistinu izgledalo onako prilično impresivno, jer je on bez ikakva ustručavanja čitao nalaze Komisije, odnosno dijelove presude Radislavu Krstiću i Srebrenicu opisao kao crnu stranicu historije srpskog naroda. Par dana poslije toga ja sam morao otići raditi nešto i bio sam u Republici Srpskoj i sjećam se da sam sjedio u sobi i gledao neku lokalnu stanicu, televizijsku, i novinari su pravili anketu pitajući ljude o tome šta

misle o obraćanju Dragana Čavića. I prvi ispitanik je k'o iz topa rekao da nije Srebrenica, nego da je Dragan Čavić crna stranica u historiji srpskog naroda. Dakle, to nam uistinu govori o tome, o tim dometima komisijskog utvrđivanja istine. Ja mislim da je činjenica, uz sve dužno poštovanje, da je u ovoj zemlji previše ubica. Ova zemlja treba još malo pravde, još makar malo pravde prije nego što se počnemo baviti istinom. Treba nam još par stotina ljudi u zatvorima da bi mogli početi... da bi ovi drugi bili dovoljno prepadnuti da počnu govoriti istinu. Eto, to je to što se mene tiče. Ja se nadam da nisam bio odveć nepovezan. Hvala vam lijepa.

Mirsad Tokača: Hvala Emire. Zapravo Emir je po meni pokrenuo jedno ključno pitanje za cijeli proces traganja za istinom. Da li je to nama istina potrebna zbog same istine – da bi mi mogli reći da znamo istinu. Ili ta naša spoznaja o istini mora proizvesti neke posljedice po društvo. Posljedice koje će biti radikalne, jer je radikalno zlo počinjeno. Ja ne pripadam onima koji će ikada prihvatiti istinu zbog same istine. Prva stvar, kako reče Emir, koja je nama potrebna, jer će nam godinama trebati, jeste sudski verificirana pravda i istina bazirana na tome. Ja se ne bih zadovoljio desetinama ili stotinama procesa. Ni slučajno. Ovoj će zemlji trebati strašno mnogo sudskih procesa, jer samo ti procesi će moći pomagati ono što ćemo graditi paralelno sa tim procesima a to je i ta istina koju ćemo znati. Jer mi mnoge istine već sada znamo. Dapače, čini mi se da je mnogo teže nekim ljudima da prihvate neke istine, čak i sudski verificirane. Dakle pođite po Bosni pa ćete vidjeti koliko je onih koji su danas prihvatili činjenicu da je u Srebrenici genocid počinjen. Nedugo poslije polujavnog publiciranja izvještaja o Srebrenici vi ste imali frontalna negiranja tog izvještaja iz same vlade. Prema tome, radi se o jednom bolnom i dugoročnom procesu i on će ići u mnogim segmentima paralelno. Dalje, po našem dnevnom redu je gospodin James Rodehaver, direktor odjela za ljudska prava OSCE u BiH.

James Rodehaver, direktor Odjeljenja za ljudska prava OSCE u BiH: Puno vam hvala. Dame i gospodo, htio bih da se zahvalim u ime misije OEBS-a u Bosni i Hercegovini što ste mi pružili priliku da vam se danas obratim. Za mene je velika čast da budem među ovako uvažanim i rječitim pojedincima.

Ova diskusija bi trebalo da bude posvećena temi prevazilaženja naslijeđa konflikta, i ja bih želio da počnem pitanjem: šta je to naslijeđe rata? To je fragmentacija društva, slom vladavine prava, odsustvo odgovornosti. Kada dim rata padne na neko društvo, istina je prva stvar koja je zamračena. Vladavina prava i individualna odgovornost raspadaju se velikom brzinom u ovakvoj vrsti vakuuma istine. Dozvolite mi da naglasim da dvojni koncepti istine i pravde predstavljaju zdrave temelje stabilnog i mirnog demokratskog društva. Traganje za istinom jeste traganje za općim razumijevanjem prošlosti i također predstavlja ponovno razmatranje historije kao i sporazum o poštovanju ljudskog dostojanstva i tolerancije. Kada se ustanovi šta se dogodilo, tada pravda neometano proističe iz istine i društvo se mora suočiti sa posljedicama tog saznanja. Lična odgovornost pojedinaca mora se ostvariti kroz pravdu. Ne postoje svete krave koje treba poštediti. Ovakva istina i ovakva saznanja dolaze uz veliku cijenu – bol. Bol je koristan podsjetnik da je pomirenje još uvijek udaljeni cilj. On budi mnogo teške i uznemiravajuće emocije a znamo da je potrebno više od izvinjenja da bi rane zarasle. Zato je imperativ za ovaj region da proces zarastanja započne što prije. Istina i pravda su prvi koraci u tom procesu. A da bi se došlo do bilo kojeg od njih, mora postojati fundamentalno poštovanje prava žrtava i prava svih koji su preživjeli konflikt. To podrazumijeva neku vrstu procjene obima prava građanstva i u kojem pravcu ta prava treba da se kreću da bi se prevazišlo naslijeđe koje je oružani sukob ostavio iza sebe. Javnost ima pravo da zna šta se dogodilo. Ne samo njima lično, već i njihovom društvu. Ima pravo da vidi da počinioći budu izvedeni pred lice pravde i ima prava na obeštećenje. Bez ovih elemenata ne može biti efikasnog lijeka protiv ubitačnog efekta nekažnjivosti, i dugoročno gledano, bez istine i pravde ne može biti efikasnih sredstava koja bi spriječila ponavljanje nasilja.

Pomirenje zahtjeva ukidanje nekažnjivosti za počinjeni zločin. Tek tada ćemo moći da obezbijedimo da ljudi budu u stanju da shvate neotuđivost prava na istinu o događajima iz prošlosti. Vlasti moraju učiniti sve u njihovoj moći da lica osumnjičena za kriminalne radnje budu izvedena pred lice pravde i kažnjena. Kroz odgovarajuću istragu, krivično gonjenje i suđenje za ratne zločine, ljudi će saznati o okolnostima i razlozima koji su doveli do masovnih i sistematskih kršenja ljudskih prava i o najgnusnijim počinjenim zločinima.

Pravosudnim institucijama u regionu je data vodeća uloga u potrazi za istinom i pravdom. Pravosudni organi su bili nezaobilazni u stvaranju historijskog zapisa o nedavnim konfliktima u regionu. Činjenice, koje su nekada bile predmet rasprave, sudskim odlukama su nedvosmisleno potvrđene. Ali, nisu sve sporne činjenice razriješene, u svakom slučaju ne većina njih, niti su sve informacije koje su otkrivene postale dostupne javnosti, ali progres je ostvaren i mora se nastaviti u tom pravcu.

Proglašavajući pojedince odgovornim za njihove postupke, bez obzira na kojoj se funkciji nalaze, sudovi postepeno ukidaju tradiciju nekažnjivosti za ratne zločine i ostala teška kršenja međunarodnog prava. U početnoj fazi ovog procesa, glavni teret je do sada nosio MKTJ. Međutim, u poslednjih nekoliko godina, u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj osnovani su specijalizovani sudski mehanizmi opremljeni da procesuiraju ratne zločine. Misije OEBS-a prate razvoj ovih domaćih mehanizama i naše je duboko uvjerenje da se aktivnosti obavještavanja javnosti u okviru pravosuđa, u potrazi za istinom i pravdom, moraju i dalje unapređivati i podržavati. Od suštinskog je značaja da se kroz različite aktivnosti uspostavi otvoreni dijalog između pravosudnih organa i široke javnosti. Sudovima je potrebna strateška vizija, neka vrsta ocjene, procjene uticaja koju takvo obavještavanje javnosti ima. Pravosudni organi u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni moraju također međusobno bliže da sarađuju na planu razmjene informacija. To podrazumijeva i zajednički pristup dokaznom materijalu, a u nekim slučajevima saradnju na nivou tužilaštva. Ovakva praksa saradnje mora da bude trajno uspostavljena a ne da se događa samo sporadično, ukoliko je u ovom trenutku uopće ima.

I dok sudovi predstavljaju formalni način utvrđivanja istine i traženja pravde, odgovornost za događaje iz prošlosti može se utvrđivati i uz pomoć drugih alata, kao što su komisije za istinu. Kao i bilo koji alat, kad se mudro koristi, može da pruži značajan doprinos procesu pomirenja. Ali, ako se pogrešno upotrijebi, može stvoriti još dublje podele. Od suštinskog je značaja, međutim, da strategija bude ustanovljena prije osnivanja ovakvog tijela. Ne treba praviti spisak želja već prikladnu strategiju koja pretpostavlja planove za prevazilaženje prepreka na putu utvrđivanja istine, prepreka poput nedostatka političke volje da se istraje u ovom procesu, nastavka etničkih podjela, dugoročnih historijskih perspektiva i percepcija, i, što je najvažnije, nedostatka resursa. Nepotrebno je isticati da to treba u potpunosti da bude proces pokrenut lokalnim snagama. Međunarodni činoci treba da budu na raspolaganju da ponude komparativne informacije i ekspertizu, ali od samog početka treba da prihvate mogućnost da neke države mogu, iz sasvim legitimnih razloga, odlučiti da ne prihvate komisiju za istinu. Odluka o osnivanju ovakve komisije mora biti zasnovana na sveobuhvatnom konsultativnom procesu, kako bi se u prvom redu saznalo da li to žele žrtve, ali i šta o tome misli široka javnost. Potrebna je istinska podrška čitavog društva kao kritični elemenat za osnivanje nezavisnog i profesionalnog mehanizma za utvrđivanje istine. Osim toga, ovakva institucija ne može izgledati kao svaka druga institucija u Bosni. Niti treba da bude sastavljena po principu zastupljenosti konstitutivnih naroda. Da bi javnost ovog regiona bila dovoljno informisana da donese ispravnu odluku, mora znati da su mandat ovakve komisije, njena snaga i njen sastav, njena kompetencija da se bavi aktuelnim problemima žrtava, grupa i društva u cjelini određeni i ograničeni. Oni to sve moraju znati unaprijed. Osim toga, moraju znati i to da će

rad komisije verovatno biti veoma skup poduhvat. Javnost ne treba da bude suočena sa ultimatumom da prihvati taj proces bez mogućnosti postavljanja pitanja o njegovoj svrsishodnosti, ciljevima, ili, ako želja postoji, da bude uključena u buduće diskusije. Jer, ipak, oni će biti ti koji to plaćaju, bilo kroz budžetske fondove ili kroz donatorska sredstva koja bi inače mogla biti upotrijebljena na drugi način.

Kao što sam ranije napomenuo, utvrđivanje istine je bolan proces. Ponekad je teško prihvatiti istinu, i idejno i praktično. Saznaju se neprijatne istine, i ovdje u Bosni smo upravo saznali iz izveštaja Komisije za Srebrenicu, kao i kroz opis Emira Suljagića, da su mnogi počinioци zločina i njihovi simpatizeri još uvijek zaposleni u državnim ustanovama. Saznali smo da je čak do 17 000 pojedinaca moglo imati direktnog učešća u masakru koji se tamo dogodio. Kako da društvo i komisija za istinu postupaju sa takvim informacijama pitanje je na koje nema dobrog ni očiglednog odgovora. U Bosni je sprovedeno nekoliko anketa koje pokazuju da većina smatra da su transparentna suđenja za ratne zločine najprihvatljiviji način utvrđivanja činjenica o nedavnom konfliktu. Suđenja za ratne zločine u javnosti stvaraju osjećaj pravde koja podrazumijeva elemente kazne, što se ne može postići ni na jedan drugi način osim izvođenjem odgovornih pojedinaca pred lice pravde. Komisija za pomirenje i istinu, naravno, može zauzeti i širi pristup ovom pitanju i može se koncentrisati na, uopćeno govoreći, pisanje zajedničke historije.

U godinama koje dolaze bit će važno da, bez obzira koji su mehanizmi ustanovljeni za oslobađanje od naslijeđa konflikta, istina mora biti utvrđena. Mora biti ustanovljena pravna individualna odgovornost i tokom naredne dvije godine bit će mnogo diskusija o različitim mehanizmima za utvrđivanje istine. Ne smijemo zaboraviti da i ubuduće ostaje od presudnog značaja dalje unapređivanje regionalnih kapaciteta za suđenja za ratne zločine, dalja reforma pravosudnog sistema, pri čemu podrška domaćim suđenjima za ratne zločine ostaje glavni prioritet.

Želio bih da završim ovo izlaganje rekavši da zajedno moramo umiriti duhove prošlosti, izmiriti još uvijek podjeljene narode, i znajući da istina ima ogroman značaj da bi do pomirenja došlo, mora se uspostaviti vladavina prava, rekonstrukcija infrastrukture zemlje, i, da budem potpuno iskren, donekle iskorenjivanje siromaštva koje guši ovaj region. I svi, zajedničkim naporima, moramo pomoći zemljama regiona da se približe evro-atlantskim integracijama, što će samo dalje pomoći ovom društvu da prevaziđe naslijeđe konflikta. Hvala vam.

Mirsad Tokača: Preostalih desetak minuta mi imamo na raspolaganju za eventualna pitanja koja neko od vas može postaviti našim govornicima ili kraći osvrt. Ja bih samo zamolio, pošto imaju mikrofoni na svakom stolu, da se predstavite i da kažete odakle dolazite. Gospođa Hotić.

Kada Hotić, potpredsjednica udruženja Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe: Ja želim pozdraviti ovaj skup. Ja se zovem Kada Hotić i inače sam potpredsjednica udruženja. Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe. Ja ne bih nikom posebno da postavim pitanje, nego ko osjeti da mi može odgovoriti. Pitam se, do sada imamo utvrđeno ... Mnoge činjenice su utvrdile da je bio zločin i da postoje zločinci i da su optuženi i osuđeni i dokazano. Međutim, ovdje kad govorimo kako dalje – istina, pravda, odgovornost – bitna nam je, ali kako živjeti sa zločinačkom tvorevinom koja živi. Dovest ćemo optužene i osuditi i zadovoljiti time jednim djelom pravdu. Ali zločinačko djelo živi, koje po mom mišljenju nikad neće dovesti do pomirenja ljudi. Ja cijenim osobe koje se bave humanitarnim pravom i pravdom i mislim da zaslužuju od svog naroda počasti i da ih treba proglašavati počasnim građanima. Recimo, posebno Natašu Kandić. Beograd bi je trebao dizati u zvijezde, s tim što će svojim dokazima osuditi pojedince za zločine. Znači, neće kolektivno Srbija snositi odgovornost, nego će biti pojedinci. Čak ni vojska bivše JNA, jer će biti one paravojne formacije i "Škorpiona" pojedinci. Jer samo za ono što imamo dokaze, što je snimljeno, što je

vidljivo, to se može dokazati. Jer postoje umjetnici raznih vrsta. Što se tiče Odbrane i Tužilaštva, Odbrana se toliko trudi da dokaže da neko nije odgovoran. Kao i Tužilaštvo da tuži. Ja to sad govorim laički. To su sad za mene umjetnici. Više je važnost data tome kako ko radi, koje sposobnosti svoje da dokaže a ne rezultati tog rada. Ja znam da je jako skupo... mislim velika je cijena data optuženima koji su dobili male kazne radi priznanja. Međutim, ono njihovo priznanje uopće nije iskorišteno. Oni za koje su oni priznali da su umiješani u zločine i da su počinili zločine, oni su još uvijek slobodni. Ja ih znam imenom i prezimenom koji hodaju po Srebrenici i Bratuncu i koje susret ćemo i koji nam onemogućavaju život normalan. Mi imao danas zločinačku tvorevinu, Republiku Srpsku, gdje njihovi predstavnici politički toliko se trude da je održe. Ko su oni ako podržavaju zločinačku tvorevinu? Znači onaj ko je izvršio zločin, postoji zločinačka tvorevina i postoje oni koji to podržavaju? Ko su ti ljudi? U šta njih svrstati? Kako doći do pomirenja kad ja više nisam građanin Bosne i Hercegovine. U Federaciji sam muhadžir, u Republici Srpskoj sam manjina i to obespravljena manjina. Zločinci koji su na slobodi još uvijek podgrijevaju ono preostalo stanovništvo i to nije malo, nego masa ljudi, onom zločinačkom, onom idejom koja je bila od početka, je li. Šta je bio razlog rata? Velika Srbija ili Republika Srpska, etnički čisto i tako... Jedan narod treba eliminisati, treba ubiti. Ja govorim sa stanovišta žrtve. Ja imam svojih petoricu koje sam izgubila u Srebrenici i ja nikako nisam zadovoljna ni sa čim. Cijenim trud bilo ljudi koji se bave humanitarnim pravom, bilo sudstva, bilo u Hagu, bilo Evropske unije ili te bjelosvjetske... da kažem tog društva koji imaju veliki utjecaj ovdje ali šta je, u čemu je... Nama treba Bosna i Hercegovina cijela, kako bi imali jake zakone, za sve ljude iste kako bi mi došli do suživota nekakvog, do nekakvog pomirenja. A ovo što nam vrše pritisak, ne znam ko sve, da i dalje živimo podijeljeno, da i dalje živimo po nekakvim regijama, po nekakvim kantonima, sa hiljadu nekakvih zakona...Možda sam upala u politiku ali ja ne znam zašto, ali to me sve dira. I pitam se uvijek kad slušam na televiziji; izađu političari i kažu: "Republika Srpska nema vjetrova koji će je otpuhati". E ko će mene onda ubijediti da ja imam povjerenja u one ljude s kojima bih tamo trebala da živim. Kako ću ja biti ravnopravna s njima kad sam ja obespravljena tamo, kad ja nemam državu. Ja ne pripadam ničemu. Eto, ako ima neko odgovora, ako ima potrebe, neka mi kaže. Ali to su, po meni, teške stvari koliko god da se trudimo. Ja kažem .... Imamo sudstvo u BiH koje je formirano. Imaće veliki problem kako će ovo odraditi. Nije da ne vjerujem sudijama i da neće htjeti ali će imati veliki problem na ovakav način kako je do sada. Hvala vam.

Mirsad Tokača: Hvala Kado. Imamo još jedno pitanje ili je komentar.

Amir Kulaglič: Poštovana gospodo, ja sam Amir Kulaglič. Rođen sam u Srebrenici, živio u Srebrenici do 11. jula 1995. godine i jedan od onih koji su imali sreće da poslije sedam dana i osam noći ovozemaljskog pakla pređem taj put od Srebrenice do Tuzle. Međutim, živim u nekom vakuumu između svjetova, jer teško je fizički biti negdje a dušom i srcem željeti da pripadaš tamo gdje si rođen ali ti neki ne daju da se vratiš tamo. Ja sam u Srebrenici izgubio svu mušku blizu i dalju familiju i jedini sam preživjeli. Kad slušam o Srebrenici onda mi teško padne kad neko kaže da je Srebrenica samo 11. juli 1995. godine i da je tragedija Srebrenice samo dešavala od 11. jula do 18. ili 19. jula 1995. godine, pa su takav projektni zadatak i dali nekavoj komisiji za utvrđivanje istine. Gospodo to nije tačno. Koristim priliku da u ime moje porodice zahvalim gospođi Nataši Kandić koja je vjerovatno humanista svijeta u posljednjem stoljeću, koja je imala snage i hrabrosti da u Beogradu i materijalno dokaže šta se sve dešavalo u Srebrenici i oko Srebrenice. Neću ... Možda ću kasnije iskoristiti priliku da nešto više pričam o tome. Međutim, želim postaviti pitanje gospodinu Emiru Suljagiću, kao jednom od preživjelih. A pitanje je slijedeće: Gospodine Suljagiću, da li vi mislite da je zločin u Srebrenici bio plod slučajnosti ili je to ipak bio plan širih razmjera u funkciji stvaranja Velike Srbije? Da li mislite da je tragedija Srebrenice završena 18. ili 19. jula 1995. godine ili možda ta tragedija, da kažemo, traje i dalje? Šta je istina? Istina je

nekakav univerzalni pojam o kojem svako od nas ima svoje mišljenje, ima svoju definiciju. Međutim, šta je istina u općem smislu? Pa to je valjda mišljenje oko određene pojave ili oko određene stvari oko koje će se većina složiti. Nikad neće svi. Ja se nadam da ćemo mi danas otvoriti čitav niz pitanja a da će buduće vrijeme dati odgovore na mnoga pitanja koja ćemo danas postaviti. Hvala vam za pažnju i molio bih Emira da mi odgovori?

Mirsad Tokača: Emire izvoli.

Emir Suljagić: Ja ću vrlo brzo Amire, ja ću vrlo brzo, pošto se ti i ja znamo iz Srebrenice, ne trebamo se zbog publike oslovljavati sa vi. Evo, ja se slažem s tobom ... Dobro, pitanje je bilo da li je ono bilo slučajno jednog dana. Mislim da do sada imamo dovoljno dokaza. Imamo dokaza za ono što se dešavalo dakle između poslijepodneva 12. jula kada je počinjen prvi masovni masakr, iako su i tokom 12. jula ljudi ubijani u Potočarima. Barem u jednom slučaju se radi o oko 80 ljudi. Imamo dokaze koji su, kao što sam rekao maloprije, proizašli iz priznanja Momira Nikolića o tome da je 12. jula ujutro održan sastanak u komandi Bratunačke brigade na kojem su prisustvovali svi viši oficiri Drinskog korpusa, na kojem je prisustvovao i Dragomir Vasić, svojevremeno poslanik u skupštini Republike Srpske a danas ugledan poslovni čovjek koji živi, kako se to danas kaže, na potezu između Velikog i Malog Zvornika. Znamo da o tom sastanku postoje dokumenti. Sa tog sastanka postoje svjedoci i mi znamo da je tada napravljen plan a znamo zato što je negdje oko 11.00 pukovnik Kosorić iz Obavještajne uprave Republike Srpske i pukovnik Vujadin Popović, načelnik bezbjednosti Drinskog korpusa su te planove prenijeli Momiru Nikoliću dok su stajali ispred hotela "Fontana" u Bratuncu. Dakle, nema govora da se radilo o nečemu što nije isplanirano. E sad, da li je Srebrenica bila samo važna zbog Srebrenice ili da li je ona dio plana o Velikoj Srbiji to da ti ja kažem pošteno Amire ... Ovde ima ljudi u ovom gradu, ima ljudi koji već 10 godina... koji su već stručnjaci za Veliku Srbiju i već godinama žive od toga. Ono što ću ja reći je možda da bi se trebalo vratiti na maj 1992. godine, na jedan od šest strateških ciljeva koje je usvojila Narodna skupština Republike Srpske koji glasi "Eliminirati dolinu rijeke Drine kao granicu između dvije srpske države". Ima potom dokument koji je potpisao pukovnik Ognjenović, odnosno autorizirao, napisao i pročitao pred pripadnicima ... dakle sve slijedom toga. Ima, odnosno postoji Operativna direktiva broj 4. iz novembra 1992. godine koju je potpisao Ratko Mladić u kojoj se detaljno iznosi planirana sudbina žitelja Srebrenice u to vrijeme. Dokument iz juna 1994. godine kojeg je potpisao pukovnik Slavko Ognjenović, zapovjednik Bratunačke brigade u kojem stoji da je zadatak te brigade da život u toj enklavi učini nemogućim. Operativnu direktivu broj 7. koju je u martu 1995. godine napisao Radovan Karadžić u kojoj stoji doslovno "Učiniti apsolutno sve da se život u enklavi Srebrenica onemogućí a civilno stanovništvo Srebrenice shvati da je život tu nemogućí" i tako dalje. I onda imate.... Postoji jako mnogo dokumenata. Ono što bi neki ljudi voljeli da mi povjerujemo da je ovo bio stihijski zločin o kojem ništa nije zabilježeno, o kojem nema tragova i tako dalje. Ne ljudi, vjerujte mi, ovi su to planirali, ovi su to bilježili, ovi su to stavljali na papir, pečatili, protokolirali, stavljali u arhivu. To što su dijelovi arhive uništeni, to je sad druga stvar. Ali ovi su to radili sistematski. Eto, to je moj odgovor na to pitanje.

Mirsad Tokača: Dobro, mi smo ovaj dio ... Pošto će konferencija trajati, je li, ovo je manje-više tema koja se može posmatrati i sa početka i sa kraja, prema tome, oni koji nisu u ovoj sesiji imali pitanja ili komentara, imat će to u nastavku. Ja samo na kraju želim jednu stvar da kažem, jer me je gospodin Amir Kulagić podsjetio na jednu tezu koju neki krugovi ovdje, a kojim i ja pripadam, pokušavamo već mjesecima i godinama da pokažemo a to je: ovo što je urađeno sa Komisijom za Srebrenicu je zapravo nešto najgore što se moglo uraditi. Prvo – to nije Komisija koja je napravljena dobrom voljom. To je Komisija koju je uspostavio Pedi Ešdaun i to je Komisija koja nije uradila svoj posao kako treba i reducirala je događaje na nekoliko dana. Svaki oblik reduciranja istine, čak i na Srebrenicu reducirati istinu, nije prihvatljivo za nas u Bosni i

Hercegovini. Događaji su se odvijali i u Prijedoru, i u Goraždu, i u Foči i u Sarajevu i tako dalje. I svaki partikularan pristup, svaki pristup koji neće imati cjelinu problema u Bosni i Hercegovini je zapravo pokušaj da se stvari zamagle. I mi ovom konferencijom želimo onim stranim faktorima, prije svega onim dobronamjernim a pogotovo onim nedobronamjernim da pošaljemo jednu poruku a to je da mi ipak cijenimo i ovdje u Bosni i Hercegovini a moj je osjećaj, i u regionu, da smo mi sposobni da budemo vlasnici ovih procesa, i na pravosudnom nivou i u civilnom društvu i u različitim organizacijama. Tako da u tom smislu ne bi bilo nekih dilema. Ja ću biti krajnje iskren i reći da mi ovim najavljujemo uzimanje u svoje ruke stvari i pozivamo one koji dijele takvo mišljenje da nam se pridruže. Sada pozivam gospođu Vesnu Teršelič, direktoricu Dokumentu, centra za suočavanje sa prošlošću, našeg partnera iz Zagreba, da moderira nastavak, pa će poslije toga biti jedna pauza. Hvala vam velika.

Kako doći do istine: modeli i mehanizmi

Moderator: **Vesna Teršelič**, Direktorica Dokumente, Zagreb

Govornici:

Mark Freeman, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu

Caitlin Reiger, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu

Vesna Teršelič, direktorica Dokumente, Zagreb: Hvala lijepo. Dobar dan još jednom. Molim vas još za malo strpljenja i velika zahvala što ste danas tu. U ovoj sesiji ćemo govoriti kako doći do istine; o modelima i mehanizmima, jer kao što je rekao Emir Suljagić, i Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i Srbiji i Crnoj Gori i Kosovu, pa i Makedoniji, treba više pravde a mislim da treba i više istine, jer u procesu suočavanja sa prošlošću, a kad govorimo o suočavanju sa prošlošću, mislim na cjelokupnost procesa prorade nasilne prošlosti, kako na razini vladinih institucija, osobito pravosuđa, tako i na razini cijelog društva i zajednica, kako zajednica žrtava, tako i zajednica onih koji su promatrali što se događa i nisu nešto poduzimali, tako i u zajednicama počinitelja, dakle onih koji danas žive sa susjedima za koje znaju da su počinili zločine. I ti složeni procesi uvijek su i zahtjevni i višeslojni i među njima kazivanje istine ima posebno važnu ulogu. I kako ja dolazim iz Hrvatske i kao državljanka Hrvatske, osjećam da ja nosim jedan dio odgovornosti za agresivnu politiku koju je Hrvatska vodila u ratu u Bosni i Hercegovini. Znam da je vrlo važno činiti više od pravde, činiti više od utvrđivanja istine. Vrlo je zahtjevno i izazovno promišljati što se sve može napraviti da ta istina, da ta istina tako važna, na prvom mjestu žrtvama, stvarno dođe do onih koji su ili iz obitelji žrtava ili su iz obitelji počinitelja ili su iz obitelji onih koji su šutke gledali ono što se događa i nisu činili ono što su možda mogli učiniti ili su iz obitelji onih koji su pomagali i nastojali podržati žrtve na sve moguće načine. I mislim da je kazivanje istine važno i kako bi se uspostavila i politička i institucionalna odgovornost, dakle više od kaznene odgovornosti. Samo bih htjela podsjetiti da su i sve te druge odgovornosti važne, uključujući i moralnu odgovornost i reći da je kazivanje istine važno i kako bi počeo proces oporavka, kako bi radili korake da podržimo one koji su još uvijek traumatizirani i danas možda više traumatizirani nego u prvim danima nakon rata i kako bi skupa učili kako danas jedni druge podržavati i da se kaže istina ali da se i skupa krećemo ka izgradnji održivog mira. I ovaj prostor tu je neki mogući prostor zajedničkog promišljanja što se sve može napraviti i na razini društva i na razini zajednica i na razini institucija i na sasvim osobnoj razini. Jer, svako možda ima neko pitanje koje želi sebi postaviti. Ja sebi uvijek postavljam jako puno pitanja i mislim da se imam s puno stvari suočiti iz svoje prošlosti, pa bih htjela najaviti prvo kolegu Marka Frimana iz Međunarodnog centra za tranzicijsku pravdu kako bi nam rekao više o tome kakva su svjetska iskustva. Jer mislim kad

govorimo o instrumentima i mehanizmima za kazivanje istine, puno možemo naučiti iz iskustva drugih zemalja. Kolega Mark Freeman. Izvoli.

Mark Freeman, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu: Hvala Vesna, i hvala organizatorima ove veoma važne konferencije koja se održava u pravom trenutku. S obzirom da većina vas još nije popila prvu jutarnju kafu, nastojat ću da što brže izložim svoje stavove. Govorit ću desetak minuta o komisijama za istinu, a potom će moja kolegica Caitlin govoriti o vansudskim formama govorenja istine. Svoje izlaganje ću podijeliti u dvije cjeline. Najprije, želio bih da govorim o nekim osnovnim činjenicama i mitovima vezanim za komisije za istinu, jer su one često istovremeno i vrlo popularne ali i u potpunosti pogrešno shvaćene. Drugi dio mog izlaganja bit će posvećen pregledu nekih veoma važnih lekcija koje su naučene do sada, ne svih, samo onih koje su zaista važne i mogu biti relevantne za diskusije o ovoj ideji koje se trenutno vode u Bosni i regionu.

Za početak da kažem da smo se u radu sa komisijama za istinu širom svijeta često sretali sa dvije vrste percepcija: jednom, koju bih ocijenio kao pretjerano romantičnu, i drugom, koja je prenaplašeno negativna. Romantično viđenje ovih komisija podrazumijeva ideju da komisije za istinu mogu da dovedu do pomirenja žrtava i počinioca, da mogu smanjiti razdor među zajednicama i nacijama, staviti tačku na nekažnjivost i na čvrstim osnovama uspostaviti kulturu ljudskih prava i vladavine prava. Druga percepcija, koju karakterišem kao preterano negativnu, predstavlja komisije za istinu kao mjesta gde se trguje pravdom, kao kompromitovanje pravde, kao jecaje pravde koja je, na izvestan način, nesposobna da učini više od pukog potvrđivanja onoga što je već poznato kao istina o događajima iz prošlosti. Na osnovu svog ličnog i iskustva čitave organizacije, definitivno mislim da istina leži negdje na pola puta između ova dva dijametralno suprotna viđenja. Uzmite, na primjer, ideju da komisije za istinu dovode do pomirenja među pojedincima ili, šire, na nacionalnom planu. Prije svega, neke komisije za istinu uopće nemaju pomirenje kao jedan od svojih ciljeva. Naravno, tu imam na umu Argentinu i El Salvador u Južnoj Americi. U ovim zemljama su komisije za istinu osnovane u prvom redu da bi direktnije doprinijele konceptu lične odgovornosti. Pomirenje kao ideja gotovo da uopće nije pominjano. Slično tome, čak i one komisije za istinu koje su pomirenje imale kao jedan od ciljeva, pitanjem pomirenje bavile su se kao sporednom aktivnošću. U stvari, glavni prioritet komisija za istinu, glavno polazište njihovog rada jeste istraga. Ideja povezivanja istine i pomirenja je uprošćena i, ja lično mislim, iracionalna, ali polazna ideja je da morate saznati istinu da bi došlo do pomirenja. Verujem da ćete se svi vi ovdje složiti sa mnom u ocjeni da je pomirenje bilo koje vrste dugotrajan proces i da je istina samo jedan od elemenata potrebnih za postizanje pomirenja.

Da razmotrimo još jedan od mitova vezanih za komisije za istinu – preovlađujuću ideju da ako imate komisiju za istinu to nužno znači da ćete od počinioca dobiti veliki broj priznanja o počinjenim zločinima. Ovo je vrlo, vrlo rijetko slučaj. Mislim da je izvoriste ovog mita iskustvo iz Južne Afrike, gdje je ustanovljena formula gdje je počiniocima ozbiljnih zločina omogućeno da istupe, otkriju detalje o zločinu koji su počinili i kvalifikuju se za amnestiju. Ali, u otprilike 15 komisija pre i 15 komisija posle Južne Afrike, nikad nije upotrebljena formula "istina za amnestiju". Osim toga, veoma je rijetko da veliki broj priznanja dobijenih od počinioca bude dio procesa bilo koje komisije za istinu. I samo da kažem jednu uopćenu ideju – iako je Južna Afrika često uzorni model u razmišljanjima o komisijama za istinu, pogotovu tamo gdje su diskusije o tome još uvijek u početnoj fazi, to je često zaista najmanje relevantan primjer za analizu. To je nešto što treba imati na umu.

I par riječi o tome kako su komisije za istinu na neki način opasnost za napore da se počinioci krivično gone. Duboko vjerujem da iskustvo Komisija za istine pomaže pravosuđu rezultatima do

kojih dolaze u svojoj istrazi i analizom predmeta koje na kraju prosljeđuju tužilaštvu. Komisije za istinu često i direktno doprinose naporima Tužilaštva u utvrđivanju odgovornosti identifikujući pojedinačnu ali i institucionalnu odgovornost za zločine počinje u prošlosti. Osim toga, komisije za istinu popunjavaju neke praznine koje sudski procesi ne mogu. Na primjer, osnivanje registara žrtava zbog realizacije budućih sveobuhvatnih programa reparacije, ili, analiza rada pravosudnih organa u određenoj zemlji da bi se utvrdilo do koje mjere su oni doprinijeli praksi nekažnjivosti. To je sve što bih rekao o .... vrlo brzo ću pomenuti neke od važnijih naučenih lekcija, a koje su već pomenuli raniji govornici. Prva, važna lekcija naučena iz iskustva više od 30 komisija za istinu koje su radile širom svijeta u vezi je sa konsultacijama o mandatu komisije. Kao što smo rekli, konsultacije o mandatu komisije su izuzetno važne ne samo da bi se osiguralo lokalno učešće, već i da bi konačni format komisije bio praviljen po mjeri konteksta određenog društva. Mora se obezbijediti postojanje veze, lokalnog odjeka, koji bi inače bio odsutan, a sa sigurnošću se, na jednom općem nivou može reći da je, kad se govori o procesu rada Komisija za istinu, sam proces podjednako važan kao rezultati do kojih se dođe a konsultacija je kritično važan dio toga.

Druga, važna lekcija u vezi je sa ulogom NVO i udruženja porodica nestalih i njihovim učešćem u ovom procesu na različitim nivoima. Prije osnivanja Komisija za istinu, održavale su se konferencije, javne debate za raspravu o ovim temama, organizovana je dokumentacija koja bi se mogla staviti na raspolaganje Komisiji za istinu u slučaju da takva bude osnovana.

Također, tokom rada komisije za istinu, NVO i udruženja žrtava i porodica igraju važnu ulogu u pružanju podrške žrtvama da ispričaju svoje priče, jer će se njihovim pričama vjerovati, a, također, obaveza je građanskog društva da, nakon što komisija završi rad, obezbijedi implementaciju preporuka komisije. Jer, činjenica je da je komisija samo privremeno tijelo.

Treća, važna lekcija u vezi je sa izborom članova komisije i izuzetnog značaja tog izbora. Uopćeno govoreći, loš izbor i komisija sastavljena od ljudi niskog kredibiliteta, koji u isto vrijeme ne zastupaju u dovoljnoj mjeri raznovrsnost interesa svih zainteresovanih, te konkretne zajednice i slično, manje verovatno će biti smatrana kredibilnom i legitimnom i mislim da je ključna lekcija ovde da izbor članova komisije treba da bude povjeren nezavisnom izbornom komitetu koji prikuplja nominacije za kandidaturu za članstvo u komisiji od građanstva. I to treba raditi javno i transparentno.

Četvrta lekcija, koja je, također, spomenuta jutros, je važno pitanje političke podrške ili političke volje. Jer, ako je tačno da je podrška javnosti od presudnog značaja za efikasan i uspješan rad Komisije za istinu, onda je isto tako tačno da je i politička podrška važna. Da bi ovaj proces bio uspješan, morate imati oboje. I, još jednom, postoje mnoge dimenzije koncepta političke podrške. Politička podrška u smislu finansijske pomoći za rad komisije, politička podrška u smislu garancije da će komisija po svom osnivanju moći da radi autonomno i nezavisno i, naravno, politička podrška je od presudnog značaja po završetku rada komisije, jer ništa ne može u toj mjeri anulirati rezultate rada komisije kao propust da se preporuke komisije sprovedu u djelo. Izuzetno je važno zbog svih ovih razloga obezbijediti političku podršku na samom početku rada komisije i održati je tokom čitavog procesa.

I, dvije posljednje lekcije koje bih želio da pomenem: jedna se tiče značaja javnih saslušanja i učešća medija. Komisije za istinu nisu uvijek u stanju da obezbijede javna saslušanja iz razloga bezbjednosti, ali na osnovu iskustva velikog broja komisija za istinu, naročito u poslednjih deset godina, možemo reći da javna saslušanja imaju mnogo veći uticaj, nego bilo koja druga aktivnost komisije. Komisija za Srebrenicu, na primjer, koja nije bila po definiciji komisija za istinu, nije održavala javna saslušanja. Komisije za istinu, uopćeno govoreći, imaju mnogo jači uticaj na

svijest javnosti i na javnu raspravu kad se javna saslušanja prenose putem radija i televizije širom zemlje. I poslednja lekcija koju sam htio da pomenem jeste to da Komisije za istinu treba posmatrati kao dio jednog šireg napora. Komisije za istinu su samo jedno moguće sredstvo u procesu suočavanja sa prošlošću, isto kao i suđenja za ratne zločine. Nijedno od ovih sredstava nije samo po sebi dovoljno i ono što treba od samog početka predvidjeti, ukoliko postoji Komisija za istinu u Bosni ili bilo gdje drugo, jeste odnos između komisije i ostalih mehanizama tranzicione pravde, kao što je krivično gonjenje, programi za reparaciju, mjere koje se preduzimaju u cilju reforme bezbjednosnog i pravosudnog sektora kako bi se povratilo povjerenje koje je narod nekada imao u javne institucije u svojoj zemlji.

Želio sam da dam samo jednu završnu primjedbu a ona se tiče pitanja koje za mene još uvijek ostaje vrlo prisutno kad razmišljamo o potencijalu za Komisije za istinu u bilo kojoj zemlji ovdje u regionu. S obzirom na regionalnu dimenziju nedavnog konflikta, neka pitanja koja se za nas postavljaju, a o čemu će bez sumnje biti rasprave ovdje na konferenciji ali, nadam se i u svim drugim diskusijama koje se događaju u Bosni, imaju veze sa obimom do koga će bilo koja komisija za istinu u bivšoj Jugoslaviji biti u stanju da se bavi onim što je suštinski, na izvjestan način, regionalno naslijeđe zločina. Na primjer, kako bi bilo koja nacionalna komisija za istinu bila ocijenjena u drugim državama bivše Jugoslavije, da li bi rezultati takve komisije bili prihvaćeni izvan granica države u kojoj je komisija osnovana? Ako je odgovor ne, pitanje je da li postoji rizik da će istina utvrđena u jednom nacionalnom okviru predstavljati negativan faktor u procesu regionalnog pomirenja umjesto da doprinese njegovom unaprijeđenju. Da ponovim ono što sam već rekao, ne mislim da postoje očigledni odgovori na ova pitanja, ali ovo su važne stvari o kojima treba razmišljati, kao i još jedno važno pitanje a to je pristup dokazima, pristup dokazima koji se nalaze s druge strane nacionalne granice, pristup žrtvama koje žive van države u kojoj radi nacionalna komisija za istinu. Do koje mjere možete doći do pune istine u takvom kontekstu? Ova ću pitanja ostaviti za diskusiju. Hvala na pažnji.

Vesna Teršelič: Hvala Mark. Meni se uvijek čini dobro zamisliti kako bi bilo kad bi na programima javnih televizija u cijeloj regiji mogli slušati glasove žrtava. I zapravo je to za mene negdje esencija kazivanja istine. Dakle, čuti glasove žrtava o tome što se desilo i kako je bilo. I možda bi neki dodatni mehanizam kazivanja istine pomogao u tome da ih čujemo i da čuju javnost i cijela društva što je bilo i kako je bilo. I sad bih htjela najaviti kolegicu Caitlin Reiger isto tako iz Međunarodnog centra za tranzicijsku pravdu i govorit će više o drugim nekaženim mehanizmima za kazivanje istine i svjetskim iskustvima. Caitlin izvoli.

Caitlin Reiger, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu: Hvala, Vesna. Kao što je Mark upravo pomenuo, komisije za istinu samo su jedan mehanizam, samo jedna od opcija koje društvo ima u otkrivanju istine o kršenjima ljudskih prava koja su se dogodila u prošlosti. Komisije za istinu, kao što Mark reče, nisu uvijek idealan izbor niti su uvijek moguće. Možda se radi o nepostojanju političke podrške, ili podrške javnosti. Publicitet koji su komisije za istinu imale u Južnoj Africi, učinio je da one postanu veoma popularan elemenat u postkonfliktnim diskusijama i načinima suočavanja sa prošlošću, i nastavljaju da budu veoma značajan mehanizam. Ali, postoje i drugi načini za razotkrivanje istine o događajima iz prošlosti kojima društva pribjegavaju mnogo duže u okviru nacionalnih kao i međunarodnih sistema. Ukratko ću pokušati da vam ukažem na različite primjere u kojima se koriste postojeći procesi i da vam, u stvari, pokažem da se ovakvi procesi mogu ponekad odvijati tamo gdje osnivanje Komisije za istinu nije moguće ili nije prikladno, ali također je važno razmišljati i o načinima da se dopuni rad Komisija za istinu. Komisije za istinu često imaju ograničen mandat; one su po definiciji *ad hoc* tijela koja ne postoje trajno, tako da su veoma važni mehanizmi koji im prethode, koji postoje paralelno ili oni koji služe kao dopuna njihovog rada kada one prestanu da postoje.

Korisno je razdvojiti ove različite mehanizme u nekoliko kategorija. Najprije, stalna tijela koja postoje na nacionalnom nivou, naspram privremene prirode Komisija za istinu. Osim toga, postoje zvanični naspram nezvaničnih ili nevladinih napora za dolaženje do istine. I ovdje postoji razlika između različitih vrsta procesa koji su karakteristični za određeni period ili određeni događaj, naspram onih koji se bave dužim vremenskim periodom ili imaju tematski pristup.

Posmatrajući različite elemente koji postoje u različitim primjerima koje ću vam predstaviti - neki nisu skoncentrisani samo na žrtvu i to je također jedan veoma važan aspekt o kome treba voditi računa kad se razmišlja o tome koju svrhu, osim utvrđivanja istine, ovi procesi imaju, kao i to koliko su žrtve uključene u taj proces. Zato, evo nekoliko primjera takvih institucija koje mogu doprinijeti utvrđivanju istine.

Nacionalne organizacije za zaštitu ljudskih prava su najočigledniji primjer. Ono što treba imati na umu u vezi sa njima jeste, pretpostavljam, to što one nisu skoncentrisane na prošlost. One obično imaju dugotrajan mandat da analiziraju kršenja ljudskih prava ali u mnogim slučajevima one su također bile u stanju da obezbijede obavljanje istrage o kršenjima ljudskih prava počinjenim u prošlosti i da objave izveštaje. Mnoge organizacije za zaštitu ljudskih prava su tako koncipirane da pojedinci mogu da ulažu žalbe, ali postoji i mogućnost korištenja ovih institucija za opsežnija, kolektivna istraživanja umjesto analize pojedinačnih žalbi.

Slično nacionalnim institucijama za zaštitu ljudskih prava u tom smislu je ombudsman a kancelarija ombudsmana je, također, naravno, nacionalna institucija koja prati rad državne administracije i također prima žalbe i ima ovlaštenje da vrši istragu o kršenju ljudskih prava koja počine državni službenici ili vladine agencije.

Ono što je u oba ova slučaja slično za Komisijama za istinu, jeste to što mogu imati zvanično odobrenje za rad i to što ih formira država, ali ipak uživaju izvesnu dozu nezavisnosti u radu. Ombudsman se, međutim, naravno, ne bavi samo pitanjem ljudskih prava, ali nužno je da istraga o zloupotrebama u vladinim agencijama neizostavno dotakne pitanja ljudskih prava, tako da mislim da to treba imati na umu kao važnu alatku u dolaženju do istine.

Ono što je već postala vrlo aktuelna tema ovdje u Bosni ali i na mnogim drugim mjestima jeste pristup arhivi i zvaničnim bazama podataka. Zakon o slobodi informisanja i drugi domaći mehanizmi poput toga koji treba formalno da obezbijede pristup dokumentaciji, često se pokazuju kao vrlo kritični u procesu dokumentovanja onoga što se dogodilo. Kao takvi, mogu pomoći radu komisije za istinu ili mogu da postoje neovisno od nje. Nedavno je kancelarija Visokog komesarijata za ljudska prava Ujedinjenih nacija objavila izjavu koja se u osnovi tiče prava na istinu, u kojoj su posebno pomenute ove vrste procesa pristupa zvaničnim bazama podataka i arhivama kao veoma važan elemenat u procesu utvrđivanja istine.

Administrativne i građanske parnice, također mogu proces utvrđivanja činjenica o događajima iz prošlosti odvesti korak dalje. I organizacije kao što je Međunarodna komisija za nestala lica, koja je većini vas očigledno poznata, je primjer te vrste institucionalnih i proceduralnih mehanizama za implementaciju prava na istinu, posebno za rodbinu žrtava. Neću se baviti analizom sudskih procesa, jer je očigledno da je utvrđivanje istine ovim putem veoma važan elemenat i o tome će biti riječi nakon pauze, samo ću reći da suđenja i forenzička istraživanja i slične aktivnosti treba posmatrati u okviru kategorije trajnih institucija u društvu koje mogu pomoći u procesu utvrđivanja istine.

Zato ću se sada okrenuti nekim drugim *ad hoc* procesima, koji mogu postojati na sličan način kao komisije za istinu, koji nisu trajna tijela ali mogu biti izuzetno korisni u ovom procesu. Istraživanje pojedinačnih slučajeva kršenja ljudskih prava imaju dugu historiju. U nekim zemljama ta vrsta istrage sprovodi se u vidu predsjedničke komisije ili parlamentarne komisije. U Australiji, odakle sam ja, one se obično zovu Kraljevske komisije. One su uže koncentrisane od Komisija za istinu. Komisije za istinu pokušavaju da posmatraju širi opseg uzroka kršenja ljudskih prava u čitavom jednom konfliktu ili pod određenim režimom, dok se Komisije za istraživanje pojedinačnih slučajeva bave određenim, izolovanim događajima. Komisija za Srebrenicu je očigledno blizak primjer toga, a drugi primjer koji treba pomenuti je istraga koja je vođena u Velikoj Britaniji prije nekoliko godina o događajima vezanim za pucanje na demonstrante, poznatijim kao „Krvava nedelja“. A u situaciji gdje je čitav događaj poznat široj javnosti, usko usmjerena istraga ima više uspjeha. Na međunarodnom nivou, također, postoji čitav niz veoma značajnih specifičnih istraga o pojedinačnim događajima. Ujedinjene nacije često osnivaju komisije eksperata ili grupe specijalnih izaslanika koji obavljaju ove istrage, a u Istočnom Timoru, prilikom nasilja koje je uslijedilo nakon odvajanja provincije od teritorije Indonezije, međunarodna istraga o tim događajima bila je presudna da se ovi događaji postave u centar pažnje i nacionalnih vlasti i međunarodne zajednice.

Kratko ću se samo osvrnuti na neke nezvanične naspram državnih ili oficijelnih, sponzorisanih oblika istrage. A inicijative nevladinog sektora su, naravno, suštinski dio toga. Organizacije koje su sponzorisale ovu današnju konferenciju su klasičan primjer vrste rada koju NVO obavljaju u otkrivanju istine van konteksta rada Komisija za istinu. Rad na dokumentovanju kao i javna saslušanja su aktivnosti koje NVO obavljaju na različite načine. Na primjer, postoji nekoliko primjera gdje su NVO organizovale nezvanične tribunale, narodne tribunale, kako se oni često zovu, gdje žrtve iznose svoje priče, bez obzira što to nisu zvanični sudovi koji donose važeće preporuke, ali, ipak, na značajan način doprinose otkrivanju istine o događajima koji nisu poznati. Jedno od ograničenja, međutim, koje treba imati na umu u vezi sa nezvaničnim naporima jeste da, iako imaju tu prednost što su nezavisni od političkih trendova, oni ne uživaju povlastice koje imaju zvanične organizacije, uglavnom u smislu ovlaštenja i mogućnost sprovođenja u djelo svojih preporuka. Aspekti rada Komisija za istinu, kao što je mogućnost prikupljanja podataka, dovođenja svjedoka i slično, su zaista od velikog značaja za utvrđivanje ukupnog okvira događaja koji su se odigrali. NVO često nemaju pristup dokumentaciji iz vladinih arhiva, a često nemaju ni dovoljan nivo resursa na raspolaganju. Ovo su, dakle, faktori koji odlučuju o tome koji putevi su najprikladniji u datoj situaciji.

I, konačno, postoji još i čitav niz nestandardnih napora, a proces bilježenja historijskih događaja svakako spada u važan aspekt iznošenja istine. Uloga medija i dokumentarnog filma je, također, posebno važan način dokumentovanja i razotkrivanja povreda ljudskih prava iz prošlosti.

Nadam se da ćemo u diskusiji, kasnije u toku dana, imati prilike da razgovaramo o nizu aktivnosti koje se već događaju u Bosni ili u regionu u cilju utvrđivanja istine, i možda o tome kako različite vrste takvih inicijativa mogu da se uklope u okvire diskusije o zvaničnim komisijama za istinu. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala Caitlin. Ja vas molim da svoja pitanja i komentare sačuvate za kasniju diskusiju i sada će biti pauza. Kava će biti poslužena iza ove prostorije, dakle iza vaših leđa. Uživajte u pauzi i molim vas vratite se za ...

Izvan osnovane sumnje: uloga sudova u utvrđivanju istine

Moderator: **Refik Hodžić, XY Films**

Govornici:

Carla del Ponte, MKSJ, glavna tužiteljica

Marinko Jurčević, Tužiteljstvo BiH, glavni tužitelj

Refik Hodžić, XY Films: Možete zauzeti svoja mjesta, jer već kasnimo sa radom. Nažalost, sve vrijeme koje potrošimo van sesija ćemo nadoknaditi u vrijeme ručka, tako da ako želimo da imamo ručak koji će potrajati dovoljno da opušteno sjednemo, molim vas da zauzmemo mjesta i da nastavimo s radom. Molim vas možemo li da nastavimo sa radom. Dakle, ovo je sesija koja će se baviti ulogom sudskih institucija u utvrđivanju istine. Kao što možete vidjeti u vašem programu, ona je podijeljena na dva djela. Prvi – u kojem će govoriti glavna tužiteljica Tribunala u Hagu, gospođa Karla del Ponte i glavni tužilac Bosne i Hercegovine gospodin Marinko Jurčević. A drugi – u kojem će govoriti gospođa Meddžida Kreso, predsjednica Suda Bosne i Hercegovine i gospodin Vofgang Šomburg, sudija Haškog suda. Samo kao kratak uvod – već jutros smo mogli da čujemo dosta toga o takozvanoj sudskoj istini, činjenicama koje se utvrđuju u sudnicama tokom suđenja za ratne zločine. Ova sesija trebala bi na neki način da pokuša razmotriti pitanje kako mi u stvari vidimo tu sudsku istinu i kakva je uloga i kakva su ograničenja sudskih institucija u utvrđivanju istine. Jutros smo mogli čuti jednog od izlagača koji je rekao: "Nije dovoljno samo osuditi, treba utvrditi istinu". Moja dva gosta u ovoj sesiji će govoriti o tome a sigurno su najpozvaniji da o tome nešto kažu, jer strategija krivičnog gonjenja koja u stvari bivaju kreirana unutar Tužilaštava u mnogome određuju i obim istine koja se utvrdi tokom tih procesa. Ja ću prepustiti njima da o ovome govore i pozivam gospođu Karlu del Ponte, glavnu tužiteljicu Tribunala u Hagu da nam se prva obrati.

Carla del Ponte, MKSJ, glavna tužiteljica: Drage kolege,

Kažem kolege zato što prisustvujemo ovoj konferenciji zbog zajedničkog poduhvata da otkrijemo i promoviramo istinu. Mada se metode i mogućnosti razlikuju, cilj je isti.

Na samom početku bih htjela da zahvalim g.Mirsadu Tokači, gđi.Nataši Kandić i gđi.Vesni Teršelić, organizatorima ovog skupa, i onima koji su sponzorirali ovu veoma važnu konferenciju zbog plemenitog puta koji smo odabrali. Tri istaknute NVO iz tri susjedne države, koje su prošle kroz pakao raspada zajedničke države i krvave sukobe obilježene etničkom mržnjom, su udružile svoje snage u zajedničkom poduhvatu: da rade na utvrđivanju, razumijevanju i promovisanju istine o sukobima i zločinima počinjenim 1990. godina.

Bolne strane istine su vidljive, osjetljive, podložne špekulacijama i različito predstavljane – one ostaju u centru pažnje javnosti i predstavljaju predmet neprekidnih različitih tumačenja. Možda djeluje šokantno, ali **Friedrich Nietzsche** (1844-1900) je govorio da: "...da je pitanje moći, a ne istine, koje će tumačenje u određenom trenutku prevladati". Naš zajednički poduhvat je očigledno ne u funkciji moći, već u funkciji humanosti i mirne budućnosti.

Haški tribunal i domaći sudovi za ratne zločine služe istini. Poznati britanski državnik i premijer **Benjamin Disraeli (1804-1881)** je rekao jednom prilikom da "pravda predstavlja istinu u akciji". Ja se u potpunosti slažem sa tim, jer ne može postojati pravda bez odvažne akcije, a bez pravde nema ni priznate istine. Kao što se često primećuje, najbolji način da se dođe do istine o zločinačkim događajima jeste putem sudskog postupka, putem pravičnih krivičnih suđenja koja istražuju sve dostupne dokaze i uzimaju u obzir sve oprečne stavove, mišljenja stručnjaka i različite kontraverzne podatke i činjenice.

Nepriistrasan sudski postupak je od izrazitog značaja u kontekstu jako složenih i spornih događaja, kao što su sukobi u bivšoj Jugoslaviji iz 1990. godina. U sukobima, kao što je poznati književnik

Oscar Wilde rekao, "čista i jednostavna istina je rijetko čista i nikad jednostavna", posebno imajući u vidu masovnu propagandu i krivljenje istine od učesnika u sukobu. Kao što je **Sir Winston Churchill** savjetovao (a on je zaista i znao): "U ratu je istina toliko neprocenjiva da uvijek treba da bude zaštićena lažima".

Nemam namjeru danas da mnogo pričam o MKTJ. Međutim, uprkos svim skeptičnim stavovima i kritikama, Haški tribunal je ipak dobro služio interesima pravde i istine i postigao značajne rezultate u sudskoj praksi i pravnoj teoriji. Praktično, svi najozbiljniji i najveći zločini, koje većina ljudi u bivšoj Jugoslaviji i međunarodnoj zajednici vidi kao najtragičnije događaje, su ispitani, istraženi i procesuirani u Hagu, ali se također sada upućuju i domaćim sudovima. Međutim, ja naravno sumnjam da smo blizu konačnog broja pojedinačnih zločina, čak nismo riješili ni sve najozbiljnije slučajeve. Tribunal je mogao da procesuiru samo jedan dio najtežih zločina počinjenih u periodu od skoro jedne decenije.

Ovo me dalje dovodi do onoga o čemu bih voljela danas da govorim. Htjela bih da govorim o žrtvama raznih zločina, kojima se nismo ozbiljno bavili ili se nismo bavili uopće. Što se tiče pojedinačnih žrtava i velikih viktimiziranih društava, po onome što ja mogu vidjeti iz pisama koje moja kancelarija i danas dobija, sve što je do sad postignuto, nije dovoljno. I to je potpuno razumljivo, mada ovo osjećanje neispunjene težnje ka pravdi može biti i posljedica nacionalističke propagande i pametne političke manipulacije zajednicama žrtava.

Tipični dio ovakvih manipulacija je izdvajanje pojedinačnih primjera navodnih zločina, pojedinačnih slučajeva, incidenata i pravljenje ishitrenih ocjena i neosnovanih optužbi protiv drugih ili protiv MKTJ na primjer. Pogledajte samo medijsku kampanju u Srbiji sa navođenjem nekoliko primjera zločina koji su navodno počinjeni tokom "desetodnevnog" rata u Sloveniji na početku 1990. godina, kojeg su u Srbiji stalno podrugljivo nazivali "opereta ratom". Nakon više od tri nedjelje žestoke kampanje o "prvom dokazanom ratnom zločinu u Holmecu", kojeg su počinili Slovenci, a koji nije procesuiran u Hagu niti pred slovenačkim sudom, ova epizoda je okončana izjavom ministra odbrane Dragutina Stankovića, koji je izvjestio javnost da trojica "likvidiranih" vojnika JNA zapravo nisu ubijena, nego su još živa, mada su dvojica od njih bila ranjena.

Svakako, svaki zločin jeste zločin ukoliko se dokaže pred sudom. I upravo je u tome stvar. Sud, niti bilo koji ozbiljni ili odgovorni mehanizmi, ne treba da zanemare nijedan zločin niti ijedan incident zločinačke prirode treba da ostane otvoren i podložan političkoj manipulaciji i nacionalističkoj propagandi.

Uvijek je mnogo lakše uperiti prst u nedjela drugih; upravo zbog toga, nažalost, u Srbiji još nismo vidjeli takvo javno divljanje povodom Srebrenice ili opsade Sarajeva kao što smo vidjeli u slučaju jednog incidenta u Holmecu. U isto vrijeme, zbog istine i budućih odnosa, mnogo je važnije, za svaku stranu, da se usredsrede na rješavanje problema zločina koje su počinile njihove snage. Posebno oni koji veruju da su se pravedno borili treba da upamte riječi **Mohandas (Mahatma) Gandhi (1869-1948)**: "Istina nikad ne može naškoditi pravednom cilju", čak i kada je istina bolna i neprijatna.

Sada bih se vratila na frustracije i opravdani gnijev žrtava. Ne samo da često nije dostignuta pravda u njihovim ličnim slučajevima, već mnogi nisu imali pristojnu priliku da van sudnice ispričaju svoju priču. Vjerovatno u mnogo manjoj meri, oni koji bi htjeli da olakšaju svoju dušu i priznaju svoja djela, priželjkuju istu ili sličnu priliku. Mada, moram da kažem da u našoj praksi, nema puno indicija da postoji dosta ljudi koji su spremni da dobrovoljno prihvate odgovornost za počinjene zločine; čak i neki veoma poznati zločinci očekuju neke nagodbe i ne žele da iskreno priznaju krivicu.

Stoga, a to je očigledan zaključak, čak ni pravični sudski postupci kao što su u Hagu, ne mogu da zadovolje hiljade žrtava. Mnogu smatraju da nisu svi zločini istraženi, da nisu svi identifikovani i

neidentifikovani počinioci optuženi, procesuirani i osuđeni i nisu sve žrtve imale priliku da pričaju o svojim patnjama i da podijele svoj bol. Za mnoge žrtve to predstavlja nepodnošljiv teret kojeg je dobro opisao klasični grčki pisac *Sophocle*: “Koliko užasno može biti saznanje istine kada istina ne donosi pomoć”.

Ova konferencija, koliko ja razumijem, je upravo u funkciji pronalaska različitih rješenja, mogućnosti, inicijativa i perspektiva za rješavanje problema istine nakon sukoba. Organizatori ove konferencije godinama već daju svoj doprinos ovom poduhvatu i pokazali su uspjeh u zbližavanju civilnog društva, boraca za ljudska prava i zajednica žrtava u državama na teritoriji bivše Jugoslavije. Zajedno sa MKTJ Outreach programom organizovan je niz uspješnih seminara i konferencija, poput “**Premošćavanja jaza**”. Rad sa žrtvama i sudskom dokumentacijom je od velike važnosti i zaslužuje svaku pohvalu.

Haški tribunal nije osnovan da bi radio sam u nekom dalekom međunarodnom forumu i da bi se bavio nekim apstraktnim pojmovima međunarodnog krivičnog prava. Tribunal je od samog početka zamišljen kao tijelo koje će saradivati sa domaćim sudovima. U ovom trenutku mogu reći da smo ponosni jer zaista radimo zajedno, razmjenjujemo podatke, dokumenta i slučajeve. Moja kancelarija je skoro svakodnevno u direktnom kontaktu sa tužiocima za ratne zločine u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu, i što vrijeme više prolazi, ova saradnja postaje sve bolja. Pored saradnje za tužilaštvima, moj tim također saraduje i sa važnim nevladinim organizacijama i udruženjima žrtava, koje podržavamo i od kojih u velikoj meri i zavisimo.

Međutim, uprkos svim naporima i sudskim postupcima, svim outreach aktivnostima i konferencijama, čini mi se da nije učinjeno dovoljno. To vidim iz mnogih žalbi, pisama i izjava grupa i zajednica žrtava. Potrebni su dodatni mehanizmi da bi se izašlo u susret njihovim potrebama. Svakako, ovdje ne mislim da bi ti mehanizmi trebalo da zamijene sudski postupak, već samo da ga dopune.

Do sada su tribunal i moja kancelarija smatrali da bi neka vrsta Komisije za istinu i pomirenje, na primjer, mogla da se posveti onome što mi radimo. U ranijim fazama (prije nego što su podignute sve optužnice) smo vjerovali da bi borba za svjedoke mogla predstavljati ozbiljnu pretnju sudu i svrsi pravde i da bi mogla da bude nepodnošljiv teret za žrtve. Situacija se sada izmijenila i tribunalov program suđenja je veoma dobro poznat. Također se zna da veoma mali broj svjedoka, koji su ispitivani tokom svih ovih godina, zapravo učestvuju u procesima u Hagu (ili čak pred domaćim sudovima, pošto je i njihova nadležnost da rade na hiljadama zločina ograničena).

Pod takvim okolnostima jedino je logično naći alternativne mehanizme za traženje i kazivanje istine, što bez sumnje doprinosi procesu pomirenja. Iskreno govoreći, takav proces, u kojem god obliku se javio i kojim god imenom bio nazvan, zahtjeva jasan konsenzus između strana u sporu, bivših neprijatelja, naroda i država; zahtjeva sposobnost, volju, poštenje i dostojanstvo, prije svega da bi se priznala nečija odgovornost i krivica u bilo kojem obliku; zahtjeva poniznost i iskrenu želju za praštanjem. I iskreno govoreći, nije na meni da sudim – ili sugerišem - da li ti preduvjeti postoje. Međutim, treba im pomoći da se razviju.

Prirodno, ja verujem da će i tribunal i moja kancelarija uvijek biti spremni da podrže istinite i iskrene napore da se utvrdi istina o sukobima u prošlosti. Međutim, moram reći da ćemo to raditi koliko je to u našoj moći s obzirom da su nam resursi reducirani, a posao koji nas čeka sa pretrpanim rasporedom suđenja je na vrhuncu. U isto vrijeme vodstvo i menadžment MKTJ se ozbiljno trudi da naše dokumentacione kolekcije i suđenja učine što dostupnijim za spoljne korisnike preko Interneta.

Dozvolite mi da govor završim citatom slavnog Alberta Ajnštajna, čije reči govore same za sebe: “U pitanjima istine i pravde, ne postoji razlika između velikih i malih problema, jer pitanja koja se

odnose na tretman ljudi su sva istog značaja". To je bit naše zajedničke potrage za istinom i pravdom – sve radimo zbog ljudi, njihovih života, njihovih patnji i prava na istinu i pravdu.

Hvala.

Refik Hodžić: Hvala gospođi del Ponte. Siguran sam da je i samo izlaganje a i priroda posla kojim se tužiteljica bavi već proizvelo niz pitanja, ali prije toga ćemo čuti prezentaciju glavnog tužitelja Bosne i Hercegovine, gospodina Marinka Jurčevića a potom otvoriti raspravu. Gospodine Jurčeviću izvolite.

Marinko Jurčević, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, glavni tužlac: Uvažene dame i gospodo. Povijest nas uči da su međusobni društveni konflikti, nažalost, jedna od karakteristika ljudske prirode. Svjedoci smo traumatičnih posljedica takvog konflikta iz naše bliže prošlosti u kojem su genocid, zločini protiv čovječnosti i ratni zločini umnogome kreirali realnost koju danas živimo. Bosna i Hercegovina je postkonfliktno društvo, koje se pri tome nalazi u procesu tranzicije, i suočeno je sa brojnim problemima u svim segmentima društvenog života, pa tako i u pravosuđu.

Ovo izlaganje ima za cilj ukazati na potrebu izgradnje i jačanja dugoročnih kapaciteta aktera tužiteljske zajednice i civilnog društva u okviru istraga i procesuiranja počinitelja kaznenih djela ratnih zločina i pokušat će ponuditi neka razmišljanja o ulozi sudskih organa, prije svega tužiteljstva, u uspostavljanju istine i potrebi za komplementarnim mehanizmima.

Kao rezultat nastojanja za uspostavljanje uvjeta za procesuiranje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, u prosincu 2004. godine uspostavljen je Odjel za ratne zločine Tužiteljstva Bosne i Hercegovine. Ovaj Odjel nije ad hoc institucija sa ograničenim rokom trajanja, nego stalna bosanskohercegovačka pravosudna institucija, koja će procesuirati počinitelje ratnih zločina dok ih bude i dok bude zakona koji propisuju njihovo gonjenje.

Struktura i nadležnost Odjela za ratne zločine

Odjel trenutno ima 12 tužitelja, 8 domaćih i 4 međunarodna, kojima pomažu ostali članovi u timovima, pravnici, isražitelji, analitičari, prevodioci i ostalo stručno i administrativno osoblje.

Predmeti koji su u nadležnosti ovog Odjela mogu se podijeliti u četiri grupe:

Prva grupa predmeta su predmeti u kojima je optužnicu potvrdio Haški tribunal, a tužiteljstvo Tribunala bi nakon toga po Pravilu 11. podnijelo prijedlog da se predmet ustupi domaćem pravosuđu.

Druga grupa predmeta su predmeti u kojima je Haško tužiteljstvo započelo, ali ne i dovršilo istrage, nego će te istrage biti ustupljene ovom Tužiteljstvu na dovršenje i dalje postupanje.

Treća grupa su predmeti u kojima su istrage vodili domaći organi i koji su dostavljeni jedinici pravila puta Tribunala na ocjenu i odluku.

Četvrta grupa predmeta su novozaprmljeni izvještaji o počinjenom krivičnom djelu ratnog zločina a koji su zaprimljeni nakon 01.03.2003. godine.

Dosadašnji rezultati

Odjel za ratne zločine do sada je pregledao predmete za oko 900 osoba „Pravila puta" od čega je 121 predmet protiv 275 osoba ocjenio „vrlo osjetljivim" i koji predmeti su u nadležnosti Tužilaštva BiH. U 86 predmeta pokrenute su istrage protiv 245 osoba. Podignuto je ukupno 11 optužnica protiv 20 osoba, od kojih su dvije u predmetima koje je Haški tribunal ustupio ovom Tužiteljstvu. U toku su glavni pretresi u 7 predmeta. U dva predmeta Sud BiH donio je osuđujuće za kaznena djela ratnog zločina.

Kroz ovaj kratki presjek djelovanja Odjela za ratne zločine u manje od godine i po rada izražena je jasna i nedvojbeno odlučnost na procesuiranju velikog broja predmeta. Čeka nas proces koji će našu zemlju osloboditi od tereta zaostavštine ratnih zločina u liku i djelu počinitelja koji i danas slobodno kreću našim gradovima i ulicama.

Strateški plan rada Tužiteljstva BiH

U cilju što efikasnijeg vršenja propisanih obaveza i postizanja boljih rezultata, Tužiteljstvo BiH je sačinilo Strateški plan za period od 2006-2009 godine, a neki od strateških ciljeva su:

1. Dosljedno zalaganje na uspostavi vladavine prava, uz punu primjenu načela pravde i pravičnosti, uvažavajući najviše standarde primjene i zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda.
2. Dosljedan i beskompromisan pristup krivičnom gonjenju i procesuiranju svih kaznenih djela iz svoje nadležnosti, a naročito u oblastima procesuiranja kaznenih djela ratnih zločina, te kaznenih djela organiziranog kriminala, gospodarskog kriminala i korupcije.
3. Izgradnja povjerenja javnosti u Tužiteljstvo i druge pravosudne institucije u Bosni i Hercegovini, uključujući izgradnju povjerenja i razumijevanja javnosti o načinu rada pravosudnih/tužiteljskih organa i agencija za provedbu zakona.

Sačinjen je plan programskih mjera za ostvarenje ovih strateških ciljeva, plan proračuna, te očekivani rezultati razvoja rada Tužiteljstva BiH, čija dosadašnja iskustva u kratkom vremenu primjene ove strategije pokazuje zavidan napredak u radu ove institucije.

Donošenje Nacionalnog strateškog plana

Zločini koji su se dogodili na području naše zemlje odnijeli su više desetina tisuća života, više od milijun ljudi je raseljeno ili protjerano, imovina i privatna i društvena je uništena, više desetina tisuća ljudi bilo je izloženo psihičkoj i fizičkoj torturi. Sve to su ratni zločini i zločini protiv čovječnosti koji moraju biti istraženi i procesuirani. Okružna i kantonalna tužilaštva oba entiteta i Distrikta Breko primila su tokom proteklih godina prijave protiv oko 13 000 tisuća osoba koje se sumnjiče da su počinili ratni zločin na području Bosne i Hercegovine. Svaka od tih prijava zahtjeva provjeru prije nego što se donese odluka o započinjanju istrage ili odbacivanju prijave. To je ogroman i dugotrajan postupak koji se ne smije i neće uzeti olako jer žrtve imaju pravo na to da počinitelji budu procesuirani i kažnjeni za svoja djela, a i ti osumnjičeni imaju pravo na pravičan postupak. Moramo osigurati sigurno okruženje i podršku za svjedoke ratnih zločina koji će svjedočiti u predmetima kako pred Sudom BiH, tako i pred entitetskim sudovima. Žrtve i svjedoci ratnih zločina moraju moći slobodno svjedočiti protiv počinitelja, bez straha od osвете ili osude okoline iz koje dolazi počinitelj zločina. Ali, procesuiranje ratnih zločina nije i ne smije biti problem samo jedne grupe ljudi. Pravosudni organi ne smiju djelovati izolirano. Ne može se isključivo na njih prebaciti težak teret naše zajedničke tamne prošlosti i ne može se očekivati da će nas sudovi i tužiteljstva u Bosni i Hercegovini riješiti trauma poskonfliktnog društva u kome se nalazimo. Moramo shvatiti da se povjerenje među narodima ne može graditi samo i isključivo na kaznenopravnom procesuiranju ratnih zločina, već da se u izgradnju povjerenja moraju aktivno uključiti i druge institucije i slojevi društva, kako vladine tako i nevladine organizacije. Duboko smo svjesni da je za ostvarenje gore navedenih ciljeva potrebna Ugradnja čvrste i jasne nacionalne strategije po svim pitanjima koja se odnose na ratne zločine, a naročito na procesuiranju kaznenih djela ratnih zločina. Stoga, mišljenja smo kako se državni organi moraju intenzivnije uključiti u rješavanje ovih problema. Potrebno je da Vijeće Ministara i Parlament Bosne i Hercegovine sačine i usvoje strateški plan rješavanja pitanja ratnih zločina i detaljno odrede ulogu i zadaću:

- institucija vlasti na nivou Bosne i Hercegovine
- sudova i tužiteljstava u BiH
- vladinih i nevladinih organizacija
- medija, kako tiskanih tako i elektronskih
- vjerskih zajednica
- međunarodnih organizacija

Smatram da bi svijest o neophodnosti planskog i sistemskog rješavanja ovog problema trebala biti izraženija kod nositelja organa zakonodavne i izvršne vlasti, te se nadam da će i ovaj skup pomoći razvoju te svijesti i odgovornosti za rješavanje pitanja iz njihove nadležnosti. Jedino tako, identificirajući probleme i rješenja tih problema, odgovornosti i obaveze svih i usmjeravajući svoje aktivnosti u zajedničkom naporu, možemo odgovoriti ovom izazovu koji je postavljen pred tužitelje i suce, ali i pred bosanskohercegovačko društvo u cjelini, čime će se pomoći u izgradnji povjerenja i vladavine prava.

Problemi u radu pravosudnih organa

Proteklo je dosta vremena od kad su zločini počinjeni, sve je manje svjedoka koji su lako dostupni tužiteljstvima i koji su spremni svjedočiti. Sve se teže dolazi do materijalnih dokaza. Osim toga, veliki broj potencijalnih svjedoka i materijalnih dokaza se nalaze u susjednim zemljama, što dodatno ograničava njihovu dostupnost. Ogroman je broj predmeta koji trebaju biti istraženi i riješeni. Javnost, a osobito žrtve očekuju brzo rješavanje predmeta. Uvriježen je stav da su predmeti koji su u Haškom tribunalu dobili oznaku "A" predmeti u kojima je istraga okončana i potrebno je samo da tužitelj podigne optužnicu. Tužitelji bi bili vrlo sretni kada bi to odgovaralo stvarnom stanju stvari. Međutim, realnost je sasvim drugačija. U ogromnom broju ovih predmeta potrebno je nastaviti detaljnu istragu u cilju prikupljanja zakonitih dokaza. Uzimajući u obzir broj takvih predmeta, ovo predstavlja dugotrajan, višegodišnji proces. Dovoljno je samo povući paralelu sa suđenjima za ratne zločine iz Drugog svjetskog rata i suđenjima za zločine počinjene u Aušvicu koji su započeti tek nakon 18 godina, a posljednji postupak za ratne zločine koji je vođen pred njemačkim sudom okončan je 1992. godine. Na tim predmetima radilo je više od 150 tužitelja i imali su ogromnu materijalnu i logističku potporu u svom radu. Kod nas na **istraživanju i procesuiranju** ratnih zločina radi 12 tužitelja u Tužiteljstvu BiH i tek jedan ili dva tužitelja u kantonalnim i okružnim tužiteljstvima, uz relativno malu ili čak nikakvu potporu domaćih vlasti u svom radu. To se osobito odnosi na tužitelje u kantonalnim i okružnim tužiteljstvima koji rade s vrlo ograničenim sredstvima, a upravo ta tužiteljstva trebaju na sebe preuzeti ogroman broj predmeta ratnih zločina. Pitanje zaštite svjedoka je također od krucijalne važnosti za uspjeh naših napora da procesuiramo počinitelje ratnih zločina. Na državnoj razini uspostavljanja Odjela za zaštitu svjedoka pri Državnoj agenciji za istrage i zaštitu, a pri Uredu registara koji je u funkciji podrške radu Sudu i Tužiteljstvu BiH, formirani su odjeli za zaštitu i podršku svjedocima. Međutim, predviđene mjere zaštite se odnose na svjedoke koji se pojavljuju pred Sudom BiH. Dakle postoji stvarna potreba za stvaranjem kapaciteta za zaštitu svjedoka koji će svjedočiti pred kantonalnim i okružnim sudovima, gdje će biti procesuiran najveći broj predmeta. Problemi političke prirode su stalno prisutni, a prvenstveno se odnose na dostupnost optuženih, koji bi se mogli skrivati u susjednim državama. Vrlo dobro znamo da je i Haški tribunal, kao tijelo sa najširim ovlastima koje mu je direktno dalo Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda, imalo ogromnih problema s privođenjem optuženih. Poseban problem je nemogućnost uhićenja optuženih za dvojnim **državljanstvom** koji **sklonište** od naših potjernica mogu tražiti u susjednim državama. Kako relevantne ustavne odredbe onemogućavaju izručenje državljana, moguće je da osobe koje bi bile optužene pred Sudom BiH ostanu

nedostupne jednostavnim prelaskom državne granice BiH sa susjednim zemljama. Ova bojazan je naročito prisutna kada se radi o potencijalnim optuženicima višeg ranga. Stanovište Suda i Tužiteljstva BiH, je, da se osobama optuženim za ratne zločine treba suditi tamo gdje su zločini počinjeni, dakle u Bosni i Hercegovini, u kojima su žrtve bile građani Bosne i Hercegovine. Svaka druga opcija bi potkopala suštinu i smisao postojanja Vijeća za ratne zločine Suda BiH, pa bi došli u apsurdnu situaciju u kojoj imamo jedinstvene kapacitete za procesuiranje ratnih zločina u koje su uložena ogromna sredstva i kredibilitet međunarodne zajednice i bosanskohercegovačkih institucija, koji bi ostali neiskorišteni zbog nedostupnosti optuženih. Poseban problem i izazov koji nam predstoji je uvezivanje Tužiteljstva BiH i kantonalnih i okružnih tužiteljstava u jedinstven, efikasan sustav kaznenog procesuiranja ratnih zločina. Mi smo u ovom trenutku stvorili kapacitete na razini državnog tužiteljstva, koji u potpunosti odgovaraju međunarodnim standardima, koje treba i dalje proširivati, dok su kantonalna i okružna tužiteljstva u daleko gorjoj situaciji po pitanju sredstava i uvjeta za rad. Identična situacija postoji i kad su sudovi u pitanju kao i policija na entitetskom nivou. Imajući u vidu da će se najveći broj predmeta ratnih zločina procesuirati upravo na kantonalnoj i okružnoj razini, neophodno je osigurati iste uvjete za rad za sve institucije koje se bave procesuiranjem ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, kako u tužiteljstvima tako i u sudovima kao i u policiji.

U okviru institucija neophodno je formirati posebna odjeljenja za rad na predmetima ratnih zločina. Ocjena Tužiteljstva Bosne i Hercegovine jeste da samo jačanjem kapaciteta u policiji, tužiteljstvima i sudovima na entitetskom nivou, kao i proširivanjem kapaciteta u Tužiteljstvu Bosne i Hercegovine i Sudu Bosne i Hercegovine, možemo odgovoriti zadaći, te u prihvatljivom roku zločince izvesti pred sudove. Istovremeno, smatram da je u narednom periodu nužno raditi na uspostavi jedinstvene tužiteljske organizacije kojom bi Tužiteljstvo BiH imalo direktnu ingerenciju spram rada nižih tužiteljstava. Na takav način postići će se osjećaj kolegijalnosti i zajedničkog cilja, homogenizirati tužiteljska praksa i omogućiti tužiteljima da razmjenjuju svoja iskustva o načinu suočavanja sa mnogim izazovima u njihovom međusobnom radu.

Ograničenja u dometima tužiteljskog rada u uspostavljanju istine

U današnjoj Bosni i Hercegovini, pa i široj regiji, često se gleda ka sudnicama kao mjestima gdje se ispisuje novija povijest ove zemlje i regiona. Uloga Haškog tribunala u tom procesu, procesu utvrđivanja istine o zločinima koji su počinjeni, njegovim uzrocima i hronologiji, predmetom je rasprave u stručnim krugovima, ali i debate u široj javnosti. I dok mnogi tvrde da se u sudnicama piše naša novija povijest, drugi ukazuju da sudske presude ne sadrže cjelokupnu i sveobuhvatnu istinu, odnosno da ne sadrže ništa više osim činjenica relevantnih za kazneni postupak koji se bavi pojedincima optuženim za konkretna kaznena djela.

Ja danas neću pledirati da zastupam jednu ili drugu stranu ove debate. Neosporna je uloga Tribunala u rasvjetljavanju događaja i okolnosti u kojima su počinjeni zločini, te uloga pojedinaca i određenih vojnih i političkih struktura i institucija. Sada se od domaćih sudova očekuje da nastave u istom smjeru. Međutim, mislim da je iznimno važno ukazati da sudska istina ima određena ograničenja.

Prije svega, ta ograničenja se odnose na obim optužnice koja se uvijek zasniva na dokazima koji se odnose na konkretnog počinioca, a koji su u tom trenutku dostupni. Dosta često to

znači da svi detalji o određenom zločinu ne bivaju prezentirani u sudnici, pošto dokazi koji govore o njima nisu uvijek dostupni. Ovo se odnosi i na materijalne dokaze i na svjedoke. Ranije sam govorio o problemima sa kojima se tužitelji susreću u svom radu u obezbjeđivanju svjedoka i dokaza, i ovi problemi se izravno reflektiraju na obim činjenica utvrđenih tokom suđenja. Priroda sudskog postupka ne dopušta iznošenje apsolutno svih dokaza koji mogu biti na raspolaganju tužiocu. Sudski postupak ne može trajati unedogled i nekada tužitelj mora donijeti tešku odluku da ograniči broj svjedoka koji zbog ograničenog vremena mogu svjedočiti, a nekada tu odluku za njega donese sud. Takve primjere možemo vidjeti i na Haškom tribunalu, gdje je trajanje suđenja na neki način do sada moglo biti neograničeno, dok su naša suđenja vremenski mnogo kraća zbog propisanog roka od godinu dana tokom kojeg se optuženi može držati u pritvoru. Ne treba posebno podvlačiti da tako mnoge žrtve i svjedoci nikada ne dobiju priliku da svjedoče pred sudom.

Kvalitet sudski utvrđenih činjenica o događajima iz naše bliže prošlosti uveliko zavisi od resursa koji su na raspolaganju tužiteljima i sudovima, dostupnosti dokaza i vremena koje sud ima na raspolaganju da okonča sudski postupak. Složit ćemo se da će tako utvrđene činjenice sigurno pridonijeti boljem razmijevanju onoga što nam se dogodilo, ali da ne mogu biti jedini izvor iz kojeg ćemo kreirati sliku o nedavnoj prošlosti. Tu sliku je potrebno dopuniti.

Izazovi i dileme rada Komisije za istinu Bosne i Hercegovine

Kao jedan od koraka u rješavanju pitanja ratnih zločina aktualizirana je i tema osnivanje Komisije za istinu Bosne i Hercegovine. Takvo tijelo može imati pozitivnu ulogu u BiH i ukoliko bi bilo uspostavljeno kroz konsultativni proces koji bi omogućio građanima Bosne i Hercegovine da ga oblikuju, ono bi moglo dati kompletniji izvještaj o sukobu, širu analizu, koja se ne može dobiti u krivičnim postupcima koji se fokusiraju na individualnu odgovornost ograničenog broja optuženika. Takav mehanizam za uspostavljanje istine mogao bi dati objektivnu procjenu o tome što se desilo, utvrditi zajedničku istinu o povijesnim događajima, koristeći deskriptivne i analitičke metode lišene svake politizacije. Obzirom da će samo jedan ograničen broj žrtava učestvovati u suđenjima za ratne zločine, takav mehanizam bi također mogao predstavljati glavni forum za žrtve gdje bi mogli govoriti o svojim stradanjima. Komisija za istinu i kazneni postupci se mogu međusobno dopunjavati. Međutim, mandat takvog tijela i njegove procedure i metode rada trebalo bi izuzetno pažljivo odrediti prema specifičnim okolnostima u BiH. Jedno od glavnih pitanja koje treba razmotriti, jeste da se predložena Komisija za istinu ne bi trebala smatrati zamjenom za kaznene postupke i trebala bi u potpunosti neovisno funkcionirati od pravosuđa, i ne bi se trebala fokusirati na konkretne događaje, nego bi trebala pokušati dati sveobuhvatnu sliku počinjenih zločina i kršenja Međunarodnog humanitarnog prava tijekom određenog vremenskog perioda. Prema tome, Komisija za istinu može igrati značajnu ulogu u borbi protiv nekažnjavanja i kroz svoj rad može doprinijeti intenzivnijem kaznenom gonjenju, podržavajući potrebu da počinitelji zločina djela odgovaraju za svoje zločine pred zakonom. Još jednom moram naglasiti da bilo kakva komisija ne bi smjela ni na koji način ugroziti rad sudskih institucija u procesuiranju ratnih zločina, niti dovesti u pitanje kaznene postupke koji se odvijaju pred tim institucijama. Mandat takvog tijela bi morao biti jasan i objašnjen javnosti, jer je podrška javnosti ključna za uspostavu i uspješno funkcioniranje takve Komisije. Što je veća podrška javnosti, rad Komisije za istinu bio bi sveobuhvatniji, jer će različiti segmenti društva htjeti surađivati u procesu utvrđivanja istine.

Prihvatanje njenog mandata i zaključaka u široj javnosti će vjerojatno zavisiti od toga koliko su civilno društvo, posebno udruge žrtava, uključeni u stvaranje i rad bilo kakve Komisije za istinu.

Nadalje, uloga i mandat takvog tijela bi se morao detaljno utvrditi i objasniti žrtvama i javnosti, tako da se ne pobuđuju nerealna očekivanja. S tim u vezi je i pitanje da li je proces razgovora koji se odnedavno vode o uspostavi Komisije za istinu u BiH bio dovoljno otvoren za javnost. Smatram da nije, te bi stoga trebalo izvršiti šire konsultacije o uspostavi ove Komisije i zatražiti mišljenje žrtava i organizacija civilnog društva. Krivično je procesuiranje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini već u dobroj mjeri zaživjelo i na putuje je sa kojeg više nema povratka. Komisija za istinu treba svoj put i da idu u istom smjeru i da su komplementarni, te da, što je najvažnije, u dogledno vrijeme, prerastu u jedan put - put svijetlije i bolje budućnosti za naraštaje koja dolaze — put na kojem neće biti zaostavštine i tereta ratnih zločina. Hvala na pozornosti!

Refik Hodžić: Kao što ste mogli čuti, dvije osobe najviše rangirane u toj piramidi tužilačkog segmenta sudskih institucija koje se bave procesuiranjem ratnih zločina kada se radi o Bosni i Hercegovini ali i regionu, imali su iznimno zanimljiva izlaganja i čini se da se oboje slažu o potrebi komplementarnih mehanizama koja će ići rame uz rame sa onim čime se oni bave, a to je krivično gonjenje ratnih zločina. Kao što je sama gospođa del Ponte rekla: "čini mi se da je ovo jedan zaokret", jer sigurno je da takvo raspoloženje nije postojalo prije par godina ili čak možda i prije nekoliko mjeseci. Ja znam da sigurno imate mnoga pitanja i već imamo dva učesnika koja su se javila. To je gospodin Šeki Radončić, a potom gospodin Emir Suljagić. Samo par napomena. Pošto smo već prekoračili vrijeme a ovo su trenuci zbog kojih je ova konferencija organizovana, dakle mogućnost da se razgovara o pitanjima naznačenim u dnevnom redu sa našim gostima kojima se zahvaljujemo što su našli vremena da dođu, ja ću sebi dati za slobodu da otkinem od pauze, da odvojim od ručka, ponavljam, kako bi mogli imati kvalitetnu raspravu ukoliko, naravno, ima dovoljno zainteresovanih. Svi su ograničeni na dva minuta. Dva minuta pitanja, komentara, diskusije. Dva minuta. Gospodin Šeki Radončić. Izvolite.

Šeki Radončić, novinar: Ja zahvaljujem. Htio bih da iskoristim priliku prisustva gospode tužilaca i da im skrenem pažnju na jednu stvar. Naime, ako povučemo paralelu sa Sudom u Nirnbergu, mi ćemo vidjeti da je sud u Nirnbergu osudio novinara zbog ratnog huškanja na smrt vješanjem i ta je kazna izvršena. Sud u Ruandi osudio je svještenika i čini mi se belgijskog novinara na po 20 godina zbog istog krivičnog djela. Znači, tamo je postojala strategija kažnjavanja proizvođača rata, huškača i, što je najvažnije, novinara bez kojih ovo krvoproliće nije moglo da se izvede. Šta mene zanima? Zašto Haški sud nije pokrenuo niti jedan postupak protiv proizvođača rata, odnosno protiv novinara, ratnih huškača. Jer kao što znamo, Šešelj je bio vođa zlikovačke stranke, Šešelj je bio vođa paravojnih jedinica, dakle ne uklapa se u ovu formulaciju. Ukoliko Hag ne sprovede ovakav postupak i ne ostavi sudsku praksu domaćim sudovima, mislim da neće ispuniti svoju misiju i volio bih kad bi mi uvažena, zbilja uvažena gospođa Karla del Ponte odgovorila na ovo pitanje.

Refik Hodžić: Uzet ćemo još pitanja gospodina Suljagića i gospode Dolet pa ćemo onda čuti odgovore.

Emir Suljagić: Moje pitanje je upućeno gospodinu Jurčeviću i neće izlaziti iz okvira teme o kojoj je on govorio a to je "uloga sudova u utvrđivanju istine". Gospodine Jurčeviću, vaše Tužiteljstvo je podiglo vjerovatno jednu od najopsežnijih optužnica i suđenje je u toku – protiv Momčila Mandića. Međutim on je optužen ... I on je optužen za cijeli niz stvari, od pronevjere novca, pružanje podrške mreži ratnih zločinaca i tako dalje. Ono što mene zanima – zašto gospodin

Mandić, i mislim da je to bila ... ja sam kao novinar, kao žitelj ove zemlje, kao poreski obveznik, a ovo posljednje bi vas naročito trebalo zanimati, bio jako razočaran što protiv gospodina Mandića nije podignuta optužnica za ratne zločine? Uz sve uvažavanje činjenice da u vašem odjelu za ratne zločine radi samo 12 ljudi, ja sam kao novinar, ni sa kakvim resursima, uspio doći do dokumenata koja pokazuju da je gospodin Mandić kao ministar pravde Republike Srpske tokom 1992. godine imao nadležnost za sve logore i zatvore na teritoriji Republike Srpske. A to je bilo vrijeme kada su jedino logori i zatvori otvarani u ovoj zemlji. I drugo – uspio sam doći do izjava ljudi koji kažu da je gospodin Mandić posjećivao takve objekte u neposrednoj blizini Sarajeva. Ja ću navesti samo dva: u Ilijašu i u Hadžićima. I mene uistinu zanima zašto ta istraga nije rezultirala...ako mi možete reći da li ste je vodili...zašto nije rezultirala podizanjem optužnice i želio bih da čujem zašto taj dio istine očigledno nećemo imati priliku da čujemo. Hvala lijepa.

Refik Hodžić: Ja bih samo zamolio i zaista se izvinjavam, ljude koji sjede dalje od pozornice da ustanu da bi ih mogli vidjeti govornici. Mislim čut će se sigurno, ali molim vas da ustanete da vas mogu vidjeti gosti.

Ružica Spasić, predsjednica Udruženja nestalih lica srpske nacionalnosti iz Vukovara: Zahvaljujem se. Ja sam Ružica Spasić, znači lica koja su nestala u Republici Hrvatskoj, uglavnom srpske nacionalnosti. Ja bih postavila jedno veoma kratko pitanje, pošto je vrijeme kratko. Tiče se vukovarskih civila srpske nacionalnosti koji su odvedeni sa svojih radnih mjesta, iz svojih domova i kojima se nakon toga gubi svaki trag. Neki od njih su već sada identificirani, znači ubijeni su i završili u Dunavu ili na neke druge načine. Haški su istražitelji puno dolazili u Vukovar, saradivali su i sa našim Udruženjem i sa članovima porodica u cilju istrage. I skoro svake godine se izvlačilo pitanje tih stradanja vezano uz ime gospodina Tomislava Merčepa. Interesira me samo da li će u skoroj budućnosti neko od onih koji su krivi za te zločine biti izveden bar pred državne sudove Republike Hrvatske, ako već sada nisu podignute optužnice na Haškom tribunalu. Toliko. Hvala.

Refik Hodžić: Hvala. Ako sad možemo čuti odgovore.

Karla del Ponte: Što se tiče prvog pitanja, u vezi sa sa tim što protiv novinara nije pokrenut sudski postupak, moram reći da sam malo iznenađena što ste uopšte postavili to pitanje jer pretpostavljam da znate da je nama Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija dao ovlašćenje da procesuiramo, da istražujemo osobe na visokim vojnim i političkim funkcijama, koje su odgovorne za zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije. U tom smislu to je različito od Tribunala za Ruandu, jer mislim da ja nemam apsolutno nikakvu kompetenciju, nikakvu jurisdikciju čak i da podnesete dokaze o tome da je novinar učesvovao u planiranju ili organizovanju zločina počinjenih u bivšoj Jugoslaviji. To je moj odgovor, dakle, jer mi ovde imamo stotine ako ne i hiljade počinitelaca koje ne procesuiramo. Zašto? Zato što to nije deo našeg ovlašćenja, nije naša jurisdikcija. I sećate se da je od 2003. godine Savet bezbednosti počeo da vrši pritisak na nas da obustavimo istražnu delatnost tako da smo bili primorani da napravimo elaborat izlazne strategije i sa svakom sledećom rezolucijom Saveta bezbednosti, granica za ono što se smatra odgovornom osobom na visokom položaju sve je više podizana, jer ono što vi ne znate, a ja ću vam to sada reći, jeste da ja u Tužilaštvu Tribunala analiziram spisak od 200 osumnjičenih protiv kojih treba pokrenuti istragu. Ali, nakon dve rezolucije Saveta bezbednosti, bila sam primorana da taj spisak skratim, tako da smo inicijalno skratili sa 200 na 100, pa zatim na 70 počinitelaca protiv kojih treba pokrenuti istragu. I to je razlog, pritisak Saveta bezbednosti. Tako da prvi korak na putu ka pravdi predstavlja aktivan nacionalni sistem jer, naravno, mi smo protiv nekažnjivosti. To je izvanredan princip – protiv nekažnjivosti. Ali, mi nismo u mogućnosti da razmatramo sve moguće aspekte.

Vukovar. Isti odgovor. Znam da imate druge osumnjičene, druge počinioce, ali odgovor je isti kao i ranije. Ne zaboravite da je MKTJ u završnoj fazi rada, mi smo pod pritiskom, u obavezi smo da završimo sve istrage do kraja 2004. godine kako bismo mogli, a nismo u stanju to da uradimo, da završimo prvostepene postupke u toku 2008. godine, i da zatvorimo vrata Tribunala do 2010. godine, jer je ovo *ad hoc* Tribunal. Nećemo moći to da uradimo jer su naša suđenja još uvek u toku, ali sada tačno znamo da ćemo morati da napravimo nove rasporede suđenja, i znamo koliko će nam vremena otprilike za to trebati. Ali, nismo mogli, nije nam bilo dozvoljeno da razmatramo sve slučajeve protiv osumnjičenih protiv kojih bi se mogla pokrenuti istraga. Ali, to je odluka Saveta bezbednosti koji predstavlja vrhovni politički autoritet našeg Tribunala. Hvala.

Refik Hodžić: Gospodin Jurčević.

Marinko Jurčević: Evo ja ću odgovoriti na pitanje gospodina Emira vezano za Momčila Mandića. Kad je u pitanju Tužilaštvo Bosne i Hercegovine i optuženi, odnosno osumnjičeni Momčilo Mandić, ja vas mogu informirati da se u Tužilaštvu Bosne i Hercegovine vode dva odvojena postupka. Jedan je u Odjeljenju za organizirani kriminal i u tom odjeljenju podignuta je optužnica protiv Momčila Mandića i postupak se već vodi. Suđenje je u tijeku pred Sudom Bosne i Hercegovine. Kad je u pitanju kazneno djelo ratnog zločina koja se stavljaju na teret Momčilu Mandiću, u Odjeljenju za ratne zločine otvorena je istraga i ona intenzivno traje i intenzivno se prikupljaju dokazi a kad se prikupi dovoljno dokaza za osnovanu sumnju, budite sigurni, ako se pribavi, da će biti podignuta optužnica i za to kazneno djelo.

Refik Hodžić: Hvala. Idemo tri pitanja. Uzeo sam. Svi koji ste digli ruke uzeo sam vaša imena. Idemo redom. Znači, gospođa Kada Hotić, onda gospođa kojoj se izvinjavam zato što joj ne znam ime i gospodin Murat Tahirović. Nakon toga Biljana Kovačević-Vučo i gospodin Simo Spasić. Ali prvo tri pitanja po redu koji sam nabrojao. Izvolite.

Kada Hotić: Ja prije svega želim pozdraviti našu uvaženu gošću Karlu del Ponte. Ja sam iz Udruženja pokret majki enklava Srebrenice i Žepe. Mi smo se sretale više puta. I želim postaviti pitanje. Obzirom da nam se vrti slika Mladića na televiziji stalno, pune su ga televizije. Medijski je toliko praćen, dato mu je toliko prostora – bit će uhvaćen tada i tada. Pa se prolongira. Pa opet tada i tada. Da li gospođa Karla del Ponte vjeruje da će Mladić otići jednom u Hag ili će naši živci i dalje biti onako kao žice na gitari i mi čekamo? Da li vjerujete da će zaista vlasti Srbije predati Mladića u Hag? Hvala vam.

Refik Hodžić: Ja sam siguran Kado da ti svi novinari ovdje prisutni zahvaljuju na tom pitanju. A sada gospođa. Molim vas da uključite mikrofona. Gospođa Vjera Solar.

Vjera Solar: Ja bih također pozdravila gospođu Karlu del Ponte. Ja sam Solar Vjera. Dolazim iz Siska. U nekoliko navrata na vaš ured u Hagu poslala sam nekoliko izvještaja o masovnom pogubljenju sisačkih civila, uglavnom srpske nacionalnosti, među kojima je među prvima ubijena moja kćer od 19 godina. Sudski postupak se vodi već 10 godina. Pomaka nema. Svi svjedoci koji bi i htjeli svjedočiti, zataškani su od vlasti. Jer kako vam je i poznato, ja vjerujem da ste dobili takvih izvještaja da Đuro Brodarac koji je na području Siska zaista bio jedan zločinac, koji je svoje susjede, među kojima je i moja kćer bila od 19 godina, ubijena bez ikakve odgovornosti, pa vas molim da mi kažete šta će biti sa takvim slučajevima ako vaš Sud završava sa podizanjem optužnica od takvih zločinaca? Hvala vam.

Refik Hodžić: Gospodin Murat Tahirović.

Murat Tahirović, predsjednik Saveza logoraša Bosne i Hercegovine: Dobar dan. Ja sam Murat Tahirović, predsjednik Saveza logoraša Bosne i Hercegovine. Ja bih imao jedno konkretno pitanje za gospodina glavnog tužitelja Suda BiH a vezano je za ono što je u svom izlaganju iznio da je 13.000 prijava za počinjeni ratni zločin u Bosni i Hercegovini. Kolike su realne šanse da se od 13.000 veći broj procesuirati i nije li to doista kroz ovu Komisiju za istinu jedan od (----prekid tona od nekoliko sec....) institucija za ovoliki broj predmeta koje treba procesuirati i pokušava kroz ovu Komisiju da završi jedan dio posla? Ja vas molim ako možete mi odgovoriti da li je to zaista 13.000 prijava i kako i na koji način mislite to riješiti? Hvala.

Karla del Ponte: Mladić. Bila sam potpuno uverena da će Mladić do kraja aprila biti prebačen u Hag. Zašto sam bila potpuno uverena? Zato što sam krajem marta razgovarala sa predsednikom Vlade Srbije Koštunicom i on mi je rekao da su veoma ozbiljni u naporima da lociraju Mladića i da on želi to da uradi kako ne bi došlo do prekida pregovora. Snažno mi je stegao ruku i mislila sam da apsolutno nema sumnje u to. Ali, stvarnost je drugačija. Mladić je još uvek na slobodi, nije uhapšen. Znam da su vlasti u Srbiji imale prilike da ga uhapsu u dva ili tri navrata ranije, krajem 2005, i u januaru 2006. godine i nisu to uradili. Zašto? Jer žele da se i on dobrovoljno preda kao što su uradili sa ostalim optuženim licima. I bila sam jako razočarana kad je premijer Koštunica poslao poruku, javnu poruku Mladiću – molim te da se dobrovoljno predaš. On zna da se Mladić nikad neće dobrovoljno predati. On to dobro zna i zato je potpuno neprihvatljivo to što on radi. Sad, što se tiče budućnosti, naravno, nadam se da će on biti uhapšen i prebačen u Hag. To se mora uraditi, apsolutno nema drugog izbora, nema drugog rešenja, a ja ću ostati u kontaktu sa Evropskom Unijom jer je pritisak Evropske Unije važan, izuzetno važan, jer je suspendovanje pregovora od kritičnog značaja za Srbiju i Crnu Goru, i ja ću uraditi sve što je u mojoj moći da postignem izručenje ali ne samo Mladića, mi imamo Mladića, Karadžića i još četiri optužena, Župljanina, Hadžića, Tolimira (prim. prev.) i Đorđevića, mislim da sam sve pomenula. Oni moraju biti dovedeni u Hag i ja se nadam da ću biti u stanju to da ostvarim. Činim sve što je u mojoj moći da to uradim i mogu vam reći da se veoma mnogo radi u tom pravcu, ali, naravno, ne mogu vam dati odgovor jer nije u mojoj moći da rukovodim hapšenjem Mladića, ali radimo sve što možemo.

Sisak. To nije postupak niti slučaj, niti proces pred MKTJ, to je lokalni proces kao što znate i ja mislim da se vi žalite na dužinu postupka. Vi znate, verujem, i to je uvek bio moj princip kao tužioca, važno je da možemo da započnemo proces i da završimo proces, čak i kad traje duže nego što smo očekivali, važno je početi i završiti postupak jer je to pravda a za pravdu je potrebno vremena jer svaki sudski postupak mora biti korektan. Znači, nije dužina trajanja to što postupku daje značaj. Značajno je započeti postupak i okončati ga presudom.

Marinko Jurčević: Evo, moj komentar na pitanje koje je postavio Murat Tahirović je slijedeći. Ja jesam u svom uvodnom izlaganju rekao da su podnesene kaznene prijave protiv ogromnog broja lica i da se radi negdje oko 13.000 osoba. Međutim, kaznena prijava nije dokaz da je neko počinio kazneno djelo. Ona je samo sredstvo prijavljivanja. Dakle, ja sam govorio o prijavljenim osobama koje su prijavljene da su eventualno počinio ovih kaznenih djela ratnih zločina. Mi u Tužilaštvu Bosne i Hercegovine imamo zaprimljene te prijave i normalno je da treba da preispitamo sve okolnosti i pribavimo sve dokaze na temelju kojih možemo donijeti tužilačku odluku da li doista ima osnova, odnosno osnovane sumnje za počinjeno ovo kazneno djelo. Na pitanje kako ćemo mi to raditi ja sam dao odgovore u svom izlaganju. Mi to radimo na način što vršimo provjere. Međutim, naši kapaciteti u Tužilaštvu Bosne i Hercegovine su ograničeni. Ograničeni su i kapaciteti i u Tužiteljstvima. Ako ste pratili moje izlaganje, vidjeli ste da na kantonalnom, odnosno da na okružnom nivou će se rješavati ogroman broj predmeta i da tu imamo po jednog ili jednog i po tužioca koji rade na ovim predmetima. Ukoliko država smatra da treba da da prioritet u radu na kreiranju ratnih zločina, procesuiranju, onda mora država stajati iza toga, država mora reći u

kontekstu ovoga što sam rekao, da donese nacionalnu strategiju kojom nacionalnom strategijom treba da kaže da u onim kantonalnim, odnosno okružnim Tužilaštvima moraju da postoje Odjelenja za ratne zločine, dakle moraju biti određeni kapaciteti a oni su u ljudskim resursima. Određen broj tužilaca tu mora da bude. U sudovima određen broj sudija. Moraju da imaju tužiocima, moraju da imaju određeno administrativno osoblje koje će raditi na tim predmetima, kao što su pravni saradnici, pravni savjetnici i istražitelji. Isto tako država treba da kaže da policije svih nivoa moraju da imaju svoje odjelenje ili odsjeke, kao što to ima jedino odjelenje na nivou države SIP-a. Ona ima svega 30 inspektora a stanje u entitetskim policijama kad su u pitanju ljudski resursi je katastrofalno gospodo. I zato ja plediram na državu da država mora da kaže i da u policijama moraju da postoje odsjeci, odnosno odjelenja da zajedno sa tužiocima isprovjeravaju da li doista postoje osnovi sumnje za ova prijavljena lica. Ukoliko ima osnovana sumnja, onda će tužiocima moći donijeti relevantne odluke. U protivnom, ovo će ići u nedogled i tu nema kraja. Zato sam ja i javno progovorio na ovakav način i javno pokušao da uozbiljim stvar kada je u pitanju procesuiranje ratnih zločina i zato javno plediram, evo i sa ovog mjesta, na Vijeće ministara i na zakonodavno tijelo Bosne i Hercegovine da doista treba i mora da donese državnu strategiju kojom će pokušati riješiti sva ova pitanja. Jer ukoliko ne bude te podrške i ukoliko ne budemo ojačali kapacitete u policijama, ponavljam se, u tužilaštvima i u sudovima, ovo ja ne znam dokle će trajati. Ali ukoliko ovo država ispuni, budite sigurni da možemo ovo sve završiti u narednih 10, maksimalno 15 godina a do tada, ja se nadam da ćemo imati i svjedoke a i materijalne dokaze na temelju kojih možemo zadokumentirati ova kaznena djela. Hvala.

Refik Hodžić: Pošto smo već probili vrijeme odnosno 20 minuta, ono što ja predlažem jeste da ne idemo na pauzu, nego ću zamoliti gospođu Meddžidu Kreso i gospodina Šomburga da zamjene mjesta sa tužiocima i da nastavimo ...

Izvan osnovane sumnje: uloga sudova u utvrđivanju istine

Moderator: **Refik Hodžić**

Govornici:

Meddžida Kreso, Predsjednica Suda Bosne i Hercegovine

Wolfgang Schomburg, sudija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju

Refik Hodžić: Nastavljamo dakle sa sesijom, ovog puta iz ugla sudija, ljudi koji su na neki način i najodgovorniji za utvrđivanje činjenica na koje se često pozivamo kada govorimo o sudskoj istini. A sudska istina je tema ove sesije, tačnije: uloga sudskih institucija u utvrđivanju istine, tako da ću ja prepustiti mojim uvažanim gostima, prije svega predsjednici Suda Bosne i Hercegovine, Meddžidi Kreso i nakon nje gospodinu Wolfgangu Šomburgu, sudiji Tribunala u Hagu da kažu nekoliko riječi na ovu temu. Izvolite gospođu Kreso.

Meddžida Kreso, predsjednica Suda Bosne i Hercegovine: Hvala Refik, poštovane dame i gospodo, uvaženi gosti, dopustite da objasnim; moj prvi dio izlaganja kretat će se u okviru zadane teme. Drugi dio koji se odnosi na akutne probleme i moguće probleme u radu Suda Bosne i Hercegovine odlučila sam se ad hoc da vas upoznam s time. Dakle, velika mi je čast obratiti vam se danas ovdje u Sarajevu. Zahvalna sam na pozivu da učestvujem na jednom ovakvom skupu a prisustvo eminentnih gostiju dovoljno govori o značaju koji pridajemo ovoj temi. Uvijek rado učestvujem u ovakvim skupovima i bezrezervno podržavam ideju otvorenog dijaloga o svemu što se desilo u našoj neposrednoj prošlosti, jer je to prvi korak ka izgradnji međusobnog povjerenja i pomirenja među narodima. Ohrabrena sam činjenicom da je sve više skupova ovakvog tipa,

pogotovo među mladima i što konačno postaje jasno kako moramo razgovarati o svemu što se desilo. Pohvalno je što je naša javnost sve više zainteresirana za ovu temu i što se svakodnevno uključuje u ovakve diskusije. Konačno, govori se o svemu o čemu se godinama šutilo i to je jedan pozitivan korak ka izgradnji zdravije i sretnije budućnosti za sve nas. Poznata je izreka da u svakom ratu najprije strada istina pa tek onda sve ostalo. Tako je bilo svugdje pa i u Bosni i Hercegovini. Danas, 11 godina poslije rata govori se o tome šta se zapravo desilo. Imamo različite verzije historije Bosne i Hercegovine, imamo različite načine tumačenja tragedije koja se dogodila. Svako ima i vjeruje u svoju verziju istine. Svi se pozivaju na istinu i to je dobro. Međutim, istina je samo jedna. Utvrđivanje istine od velikog je značaja za sve građane Bosne i Hercegovine. Od suštinske je važnosti ne ostaviti prostora da kolektiviteti budu optuženi za zločine koje su počinili pojedinci, ma ko oni bili i ma kojem narodu pripadali. Svjesni smo da ovo nije ni lahka ni omiljena tema. Međutim, svjesni smo i činjenice da bi i šutnja bila priznanje kolektivne krivice. Generalizacija je neprihvatljiva, jer pojedinci nisu pitani a zločini su počinjeni u njihovo ime. Od toga se treba ograditi, jer teorija kolektivizacije krivnje i teorija genocidnih naroda jeste neprihvatljiva, nepravedna i neodrživa. Jedini ispravan način da se zaustavi ovakvo shvatanje jeste individualizacija krivice a jedino pravo mjesto na kojem se utvrđuje odgovornost pojedinaca jesu sudovi, sudovi koji sude fizičkim licima, ne državama, ne narodima. Niti jedan počinjeni zločin ne smije ostati neimenovan, bilo gdje da je počinjen i bilo ko da ga je počinio. U suprotnom, moglo bi se zaključiti da je jednima dopušteno nekažnjivo činiti zločine a drugima nije. To se ne smije dopustiti. Pogledamo li malo dalje u historiju, vidjet ćemo da su sudovi odigrali veliku ulogu kada je riječ o individualizaciji krivice i kažnjavanju zločinaca. Nirnberški proces je najbolje pokazao da se za počinjene zločine mora odgovarati, da zločinci ne smiju proći nekažnjeno i da su pojedinci ti koji su odgovorni za svoje postupke. Poruka Nirnberga poslana je čitavom svijetu i bila je jasna – ratni zločini ne mogu ostati nekažnjeni. To je činjenica na kojoj se mora i dalje insistirati. To je jedini ispravan način ka putu utvrđivanja istine. Česte su kritike na račun sudova koji su bili omraženi, neshvaćeni, osporavani. Međutim, ne smije se zaboraviti njihova uloga u historiji čovječanstva. Šta bi se desilo da nije bilo Nirnberga? Da li bi imali pravu sliku o užasima Holokausta? Šta bi se desilo da nije bilo Haškog tribunala? Da li bi imali planetarnu spoznaju o genocidu u Srebrenici? Sudovi pomažu proces pomirenja onoliko koliko je u njihovoj moći. Oni to čine putem krivičnog gonjenja, suđenja, kažnjavanja onih koji su činili ratne zločine, zločine protiv čovječnosti, genocid. Pojedinci u svemu tome moraju shvatiti da su individualno odgovorni za zločine koje su počinili i da se ne mogu više skrivati iza takozvanih nacionalnih interesa. A obični građani ne smiju prihvatiti da dijele krivicu za nešto što nisu uradili. Oni trebaju tražiti da se o zločinima otvoreno govori i na taj način pomoći sebi i drugima. Na taj način pomoći će i sudovima da rade svoj posao, da rade na procesu nacionalnog pomirenja. Sudovi, s druge strane, moraju raditi u interesu svih građana. Sudovi moraju kažnjavati počiniocima najtežih ratnih zločina i spriječiti održanje atmosfere mržnje i žestokog nacionalizma koji vodi ka novim sukobima. Sudovi moraju pomoći izgradnju nacionalnog jedinstva bez kojeg nema demokracije i dobro utemeljenog trajnog mira. No sudovi ne mogu riješiti probleme koje ljudi imaju sami sa sobom. Treba jasno naglasiti da su presude sudova jako bitne, ali da ne mogu ništa, dok se ljudi sami ne suoče sa istinom. To je bolan i neminovan proces i pojedinci moraju shvatiti da su zločini ipak činjeni u njihovo ime i od njih se u potpunosti moraju ograditi. Ono što je bitno naglasiti, kada govorimo o procesu utvrđivanja istine, jeste odnos prema žrtvama. Oni želi da se istina čuje i oni trebaju našu pomoć. Sudovi moraju voditi računa o osobama koje su bile izložene najgorim oblicima psihičkog i fizičkog zlostavljanja, silovanim, zlostavljanim, poniženim i povrijeđenim ljudima. Sud ne može umanjiti njihovu bol, niti učiniti da njihove traume nestanu, ali sud im može pomoći da se konačno počnu osjećati sigurnim i korisnim članovima društva. Njima se mora vratiti volja za ponovnim zajedničkim životom i oni trebaju imati dovoljno dobre razloge za vjeru u sigurniju i sretniju budućnost. Dakle uloga sudova u procesu utvrđivanja istine je višestruka i neprocjenjiva za proces izgradnje i pomirenja i povjerenja. Sud će odraditi svoj posao, to je sigurno. Ali građani moraju

odraditi svoj dio. Niti jedan sud i niti jedna presuda ne mogu utjecati da svi građani Bosne i Hercegovine osude ono što se dogodilo u Srebrenici. Niti jedan sud ne može presuditi da svi građani Bosne i Hercegovine Srebrenicu smatraju vlastitom tragedijom. Niti to treba činiti. To je stvar zdravo-razumskog rasuđivanja. Dakle, onog trenutka kada budemo jedinstveni u osudi svih zločina počinjenih tokom rata, kada budemo spremi jasno i glasno reći: "Ne, to nije bilo u moje ime i ne ponosim se onim što su pripadnici mojeg naroda činili", tada više neće biti prevelike potrebe za pričama o utvrđivanju istine, povjerenja i pomirenja. Sud Bosne i Hercegovine nesebično je davao i davat će svoj doprinos kako bismo izgradili sretniju budućnost za sve nas. Neka niko ne sumnja da ćemo uspjeti u našim namjerama. Uspjet ćemo uz podršku naših građana koji će se, sasvim sam sigurna, vratiti svojim tradicionalnim vrijednostima, prihvatiti svoju zemlju bogatu različitostima, voljeti svoje i poštivati tuđe. Dakle, to bi bilo ono u okviru zadane teme – uloga sudova. Koristim se prilikom da ovaj eminentni skup a i širu javnost upoznam sa akutnim problemima sa kojima se suočava Sud Bosne i Hercegovine i sa mogućim problemima na koje možemo naići u svom radu. Naime, osim sudskog utvrđivanja istine o minulim događajima, evidentno je da se uspostavljaju i instrumenti, kao što je Komisija za istinu, za utvrđivanje sveobuhvatne istine, što pozdravljam i što je jako dobro. Ali ovo treba da se čini pod uvjetom da je to utvrđivanje komplementarno sa pravosudnim procesima koji se odvijaju, kako u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, u Sudu Bosne i Hercegovine i u sudovima susjednih zemalja Republike Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Ja ovdje moram javno po prvi put ukazati na nekomplementarnost pravnih sistema u navedenim državama. Dakle u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori i Hrvatskoj, a koja se ogleda u činjenici da su građani, odnosno ona lica koja su optužena za ratne zločine nejednaki pred zakonom i da bježanja optuženih za ratne zločine iz Bosne i Hercegovine u susjedne države imaju svoje opravdanje u njihovim očima. Štite ih ustavi od izručenja zemlji koja ih potražuje i gdje se vode procesi, te ih čekaju manje zaprečene kazne, nego u Bosni i Hercegovini gdje bi im bilo suđeno ili pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. I ne samo to, ima intencija koje su sve vidljivije, da se zbog realne činjenice, da bi Sud Bosne i Hercegovine mogao biti pretrpan predmetima ratnih zločina iako je osposobljen potpuno da vodi te predmete i ti su predmeti u izvornoj nadležnosti tog suda, da se iza toga ne kriju neki drugi razlozi. Naime, činjenica je da će se određen broj predmeta sa državnog suda prebacivati na entitetski nivo, iako je, kažem, izvorna nadležnost Suda Bosne i Hercegovine da sudi ova krivična djela. To je u redu, jer i Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine predviđa mogućnost da naša Vijeća nešto slično, kao i vijeća u Haškom tribunalu prenose u nadležnost nižih sudova ova krivična djela. Naravno, kada postoje važni razlozi. Sud će to činiti ali prebacivanje na entitetske nivoe, optuženi imaju interesa da im se tamo sudi, jer ih tamo čeka manja zaprečena kazna. Tamo se može izreći kazna do 20 godina zatvora, a na Sudu Bosne i Hercegovine do 45 godina zatvora, jer ova djela ratnog zločina spadaju u kategoriju najtežih oblika krivičnih djela počinjenih sa umišljajem. Dakle, dok entitetski sudovi mogu izreći za ova krivična djela kazne zatvora do 20 godina, na Sudu Bosne i Hercegovine mogu dobiti do 45 godina zatvora. Kad ovo ističem, ne želim da se shvati i ograđujem se od svake pomisli da zagovaram neke drakonske kazne. Ja samo apeliram i upozoravam da se građanima mora osigurati jednakost pred zakonom. Ovih dana svjedoci smo da u Sudu Bosne i Hercegovine neki optuženi podižu apelacije pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine zbog ove činjenice, tvrdeći da im se krše ljudska prava i da nisu jednaki pred zakonom u istoj državi. I u pravu su, jer nisu jednaki. Istovremeno se suđenja za ratne zločine pred Sudom Bosne i Hercegovine odgađaju zbog zahtjeva sa izuzećem naših sudija koji su u drugim predmetima već zauzeli pravni stav i dali pravne razloge zašto se za ova djela ne primjenjuje blaži zakon, tj. zakon koji je vrijedio u vrijeme izvršenja krivičnog djela. Pravno dalje neću elaborirati ovu temu i ovaj problem ali ukazujem na njega kao na problem koji je akutan. Isto tako želim ukazati na mogući problem koji se može vrlo brzo pojaviti kod primjene člana 4. Zakona o ustupanju predmeta od Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju. Naime, ovaj član predviđa da nakon saslušanja stranaka, Sud može na vlastitu inicijativu ili na prijedlog

stranaka odlučiti da prihvati kao dokazane činjenice utvrđene pravomoćnom odlukom u drugom postupku pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju ili može prihvatiti pismeni dokazni materijal iz ovih postupaka. Međunarodno krivični sud za bivšu Jugoslaviju se bavio utvrđivanjem na primjer, činjenice o karakteru rata u Bosni i Hercegovini. Šta će se dogoditi ako neko pretresno vijeće odluči da ne prihvati kao dokazanu činjenicu o karakteru oružanog sukoba, na primjer, u predmetima Haškog tribunala Tadić, Blaškić?! Rasprave o ovom pitanju trajale su mjesecima i rezultirale su činjenicama utvrđenih van svake razumne sumnje. A šta će se dogoditi, dakle, ako se te činjenice u suđenjima optuženima koji se odnose na isto mjesto, isto vrijeme i događaj, utvrdi upravo obrnuta činjenica a ta činjenica je presudna upravo za kvalifikaciju krivičnih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih Međunarodnim pravom? Hoće li to onda postojati dvije, tri ili možda više sudskih istina, zavisno u kojem sudu budu suđeni ili u kojoj državi se sude? Mislím da bi to bila vrlo opasna situacija i da bi se oba ova problema trebala vrlo brzo riješiti, ili izmjenom zakonske regulative, kao što je Sud Bosne i Hercegovine pokrenuo inicijativu da se izmijene zakonske odredbe koje se osnose na dužinu trajanja pritvora u vrlo kompleksnim suđenjima, gdje je godina dana od potvrđene optužnice nedovoljna da se povede jedno fer i pravično suđenje. U protivnom, ako se za godinu dana takvo suđenje ne završi, optuženi se moraju puštati na slobodu a onda, naravno, postoji mogućnost i bjekstva. S toga apeliram sa ovog mjesta na moga uvaženog kolegu, njegovu ekscelenciju suca Wolfganga Šoburga koji je član Apelacionog vijeća Haškog tribunala da prilikom razmatranja prijedloga o ustupanju predmeta u sudove Bosne i Hercegovine ili sudove susjednih zemalja, vodi računa o ovoj činjenici, jer su građani nejednaki pred zakonom. U susjednim zemljama, dakle, mogu dobiti do 20 godina, a pred Sudom Bosne i Hercegovine mogu dobiti do 45 godina. Istina, pred domaćim sudovima, Sud Bosne i Hercegovine ima mogućnost da prema postojećem članu 13. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Sudu Bosne i Hercegovine riješi ovu situaciju tako što koristeći svoju nadležnost za donošenje praktičnih uputstava za primjenu materijalnog prava Bosne i Hercegovine iz nadležnosti Suda u vezi sa krivičnim djelima genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina i kršenja običaja rata, te pojedinačnom krivičnom odgovornošću vezano za ova djela, po službenoj dužnosti ili na zahtjev bilo kojeg entitetskog suda da, dakle, praktično uputstvo za primjenu određenih članova. Ovo je moguće da se u jednoj zemlji građani nejednako tretiraju pred zakonom, kad postoje četiri samostalna pravna sistema, četiri krivična zakona, četiri materijalna, četiri procesna. I ovo je prilika da apeliram i na državno Ministarstvo pravde i na Visoko sudsko tužilačko vijeće da u procesu reformi uključe i aktivnosti koje će približiti sve pravne sisteme u ovoj zemlji i građanima ove zemlje garantirati jednakost pred zakonom u bilo kojem dijelu zemlje da im se sudi, a nepodržavati četiri različita pravosudna sistema. Hvala lijepo.

Refik Hodžić: Hvala gospođi Kreso. Ja ću odmah zamoliti gospodina sudiju Wolfganga Šoburga da nam se obrati.

Wolfgang Schomburg, sudija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju: Nema pravde, nema istine. Sudiji je veoma teško da pomiri ove dve osnovne maksime rimskog prava sa mandatom koji je poveren sudijama MKTJ.

Da, istina je da nikada neće postojati savršena pravda. Također je istina da neće postojati apsolutna istina. Ovo nije samo zato što svi imaju pravo na svoju istinu već i zato što nemamo mandate historičara niti možemo da odredimo šta predstavlja pravdu u konkretnom slučaju. Međutim, ono što ću vam sada reći je od najveće važnosti. Ono što mi moramo da uradimo jeste da se što više približimo **i jednom i drugom**; i **pravdi**, a posebno **istini**.

Postoji obaveza da se tako postupa jer **ne postoji pravda bez istine niti održivi mir bez pravde**. Ovaj poznati trougao – istina, pravda i mir – predstavlja (kao što je rekao generalni sekretar Kofi Annan) osnovu našeg tribunala. On postoji u svim svetskim društvima i religijama. Voleo bih da vreme koje mi je ograničeno iskoristim da ukratko izložim sledeće:

- dostignuća MKTJ u prošlosti:
- bitne prepreke međunarodnih krivičnih sudova koje prate određene zadatke traženja istine;
- određene probleme koji potiču iz sistema precedentnog prava; i konačno
- načine da se sprovede uspješna tranzicija gdje bi Bosna i Hercegovina, kao jedna demokratska evropska država, konačno uspostavila odgovornost u pogledu nezavisnog i nepristrasnog sudstva.

Dostignuća Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) u prošlosti

Osnivanje je **Međunarodnog krivičnog suda** predstavljalo obavezu. Vi mnogo bolje znate šta bi se dogodilo da takav sud nije osnovan. Sama činjenica da je, na osnovu prikupljenih dokaza, većina visokih političkih i vojnih vođa bila prinuđena da napusti svoje pozicije i da se ili skrivaju ili budu prebačeni u pritvor u Hagu, predstavlja jedinstveno dostignuće. Dalje, "...bilo bi strašno da Međunarodni sud nije osnovan, jer bismo živjeli u vjerovanju da se mogu počinuti masovni zločini, a proći **nekažnjeno**". Ovaj citat potiče ni od koga drugog do g. Blaškića, koji je sam sebe osudio za ratne zločine¹

Čvrsto sam uvjeren da je dosadašnji rad MKTJ pokazao da Međunarodni krivični sudovi mogu da rade tako da pravda bude zadovoljena. Na primjer, neki vodeći političar ili vojni oficir, bez obzira na svoju poziciju, ukoliko je osuđen, može konačno da se nazove imenom koje mu najviše doliči, a to je npr. ubica, silovatelj ili ratni zločinac. Međutim, kao što svi znamo, ostalo je još mnogo toga da se uradi prije nego što se pred lice pravde izvedu oni, koji sebe smatraju "nedodirljivim".

Od samog početka svog rada, MKTJ se trudi da obezbijedi detaljan prikaz događaja u bivšoj Jugoslaviji. Ovo se posebno odnosi na genocid počinjen u Srebrenici, koji je bez ikakve sumnje dokazan prikupljanjem dokaza u brojnim slučajevima, tako da niko više ne može da poriče ovu činjenicu. MKTJ je u toj mjeri obavio svoj zadatak utvrđivanja činjenica da više nema prostora za bilo kakvu vrstu revizionizma.

Međutim, kako se presude MKTJ bave isključivo individualnom krivicom optuženih, u njima se sukobi u bivšoj Jugoslaviji analiziraju samo toliko koliko je to važno za pojedinačne slučajeve. Pribavili smo **više od 5 miliona dokumenata, a preko 4 000 lica** je saslušano pred sudom. Nema nikakve sumnje da ove impresivne brojke ne mogu da ubijede one žrtve ili njihovu rodbinu, koji još nisu saslušani pred nepristrasnim sudom pravde.

Moram reći da je meni, od izricanja pravične presude optuženom, mnogo upečatljivija sama činjenica da žrtve imaju priliku da pred sudom pričaju o svojim patnjama i izraze zahvalnost, ne samo zato što su još žive već i za to što imaju priliku da se suoče sa osobama koje su nekad smatrane "nedodirljivim". Nemojte me pogrešno shvatiti, svakako je ispravna odluka Međunarodne zajednice ne samo da čuje istinu, već i da izrekne sankcije.²

Bitne prepreke Međunarodnih krivičnih sudova koje prate određene zadatke traženja istine

"Istina" ima svoje sopstveno specifično značenje u kontekstu krivičnog suđenja.

Za razliku od stručnjaka za historiju, tribunal ne može da se posveti utvrđivanju opće slike, već mora da se koncentriše na događaje koje je tužilaštvo izdvojilo protiv određenih počinilaca.

Pored toga, **pravila krivičnog postupka** nalažu da se strogo držimo relevantnih dokaza.

¹ Hrvatski nedeljnik «Globus», jul 2005.

² Čl. 14 *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* od 16. decembra 1966. [UNTS Vol. 999. p. 171.] utvrđuje da su "...svi jednaki pred sudovima i sudovima pravde".

Traženje materijalne istine pred tribunalom je dodatno ograničeno nekim **drugim proceduralnim načelima**. Volio bih da vam ukažem na važnost **prava optuženog** između ostalog izloženih u čl. 21. Statuta MKTJ, koji djelimično ponavlja prava optuženog navedena u čl. 14. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i čl. 6. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda³. Načelo *in dubio pro reo* do određene mjere stvara neravnotežu u korist optuženog. Međutim, to je potrebno i opravdano, jer ljudsko biće može biti lišeno slobode samo u slučaju da sudija utvrdi krivicu van osnovane sumnje.

I opet vas molim da me ne shvatite pogrešno: potpuno sam svjestan da će neke žrtve, posebno one koje su na sebe preuzele teret svjedočenja pred MKTJ, biti nezadovoljne ishodom određenog slučaja. Međutim, postoji obaveza da se optuženi djelimično ili u potpunosti oslobodi optužbi, umjesto da rizikujemo da na osnovu dokaza koje imamo proglasimo krivim nevino ljudsko biće i lišimo ga slobode bez opravdanja. Svaka potraga za istinom u međunarodnom krivičnom postupku mora da bude u odgovarajućoj ravnoteži sa osnovnim pravima optuženog. **Pretpostavka nevinosti i načelo individualne krivice** su neprikosnoveni principi i ne mogu se zanemarivati.

Bilo bi pogrešno u ovom smislu govoriti samo o ograničenoj ulozi Međunarodnog krivičnog suđenja u potrazi za istinom. Sudski krivični proces je zasnovan na ideji nepristrasnosti. Činjenice utvrđene u krivičnom postupku su morale da prođu mnoge stroge testove, što im daje veliki legitimitet. Neophodno je, međutim, imati u vidu, da se krivičnim suđenjima utvrđuje individualna krivica pojedinca i ono može da pokrije samo određene aspekte sukoba.

Konačno, moram vas podsjetiti da su sudije u svakom pravnom sistemu u rukama tužioca. Kada ne postoji optužnica, ne može biti ni suđenja.

Određeni problemi koji potiču iz precedentnog pravnog sistema

Uloga sudija u oba *ad hoc* tribunala je, nažalost, krajnje ograničena. Pozicija u kojoj se nalaze sudije tribunala je slična poziciji sudija u zemljama koje su prihvatile precedentno pravo. Sudija je obavezan da konačnu odluku donese na osnovu činjenica koje su stranke iznijele. Dakle, stranke su te koje prvenstveno odlučuju na šta treba sudija da obrati pažnju.

Po mom mišljenju, to je **isuviše pasivna pozicija** za sudiju u **Međunarodnom krivičnom postupku**. Imajući u vidu kompleksnost ovih suđenja, sudija bi trebalo da bude obaviješten i o drugim dokazima koji bi mogli biti relevantni za dati slučaj. To bi, međutim, podrazumijevalo da sudije imaju pristup svim dokazima koji su dostupni u tribunalu, prije svega bazama podataka koje mogu da pretražuju tužioci, ali ne i sudije. Imajući u vidu da je misija tribunala uređena glavom VII Povelje UN, lično se ne osjećam prijatno da odlučujem o sudbini optuženog (nekada i o ostatku njegovog života), a da nisam lično u mogućnosti da ocijenim sve dostupne dokaze.

Jedno od veoma bitnih problema je pitanje **pogodbe**. Bez sumnje postoji prepreka da se prekine sa ćutanjem. Bez sumnje priznanje krivice može da bude izraz istinskog kajanja što se opet pred svim sudovima u svijetu smatra olakšavajućom okolnošću pri određivanju visine kazne. Također je opće prihvaćena pravična nagodba pod strogom kontrolom sudija. Međutim, ja sumnjam da nagodba može na bilo koji način da doprinese misiji pronalaženja istine i pravde pred Međunarodnim krivičnim sudom.

Slučajevi prebacivanja

---

³ Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda od 4. novembra 1950. u sadašnjoj verziji [GETS No. 0051.]

Na kraju, dopustite mi da kažem nešto o **MKTJ slučajevima prebacivanja**. MKTJ je počeo sa prebacivanjem predmeta domaćim sudovima u državama na teritoriji bivše Jugoslavije. To mogu da povežem sa govorom visokog predstavnika Kristijana Švarc Šilinga pred Savjetom bezbjednosti UN 18. aprila 2006. kada je rekao da bi se postigla uspješna tranzicija, ona podrazumijeva značajan princip: „ODGOVORNOST”.

Moram da podsjetim da su same sudije tribunala prije samo pet godina donijele odluku da se postave vremenska ograničenja za rad *ad hoc* suda. Sudije su tražile od Savjeta bezbjednosti da prihvati izlaznu strategiju kojom bi se kompletna nadležnost prenijela na države na teritoriji bivše Jugoslavije. Ova izlazna strategija se sada i realizuje. Neće biti novih optužnica. Nakon što se sasluša ostatak slučajeva i žalbi, sud će na svojoj inicijativu da zatvori vrata.

Po mom mišljenju i politika prebacivanja osuđenika treba da se uskladi sa modernim krivičnim pravom i da se osuđenici, čiji slučajevi ispunjavaju uvjete za prebacivanje, mogu da služe kaznu u svojim domovinama. To bi bilo u skladu sa osnovnim smjernicama predstavljenim u *Evropskoj konvenciji o transferu osuđenih lica*⁴.

Preduvjet je, međutim, demokratsko i nepristrasno pravosuđe. Naša Pravila procedure i dokazivanja predviđaju da se osuđenici mogu prebaciti samo u slučaju ako je u zemlji, kojoj predmet treba da se prebaci ili uputi, zagarantovan pravičan i nepristrasan postupak, ako se ni u kojem slučaju ne može izreći ili izvršiti smrtna kazna i, konačno, ukoliko kaznene jedinice u odnosnoj državi ispunjavaju minimum predviđenih uvjeta. U suprotnom, slučajevi se moraju prebaciti ili uputiti trećim državama, koje su voljne i imaju mogućnosti da ispune nadležnost.

Potrebno je da Međunarodna zajednica, a posebno Evropska unija, uloži dodatne napore kako bi se ovi kriterijumi ispunili u svim dijelovima bivše Jugoslavije. Potrebno je da sve sudije, koje bi sudile u ovim slučajevima budu osposobljene da sude nepristrasno više od deset godina nakon zaključenja Dejtonskog sporazuma. Dopustite mi da u zaključku izrazim svoje nade da će se očekivanja Međunarodne zajednice (također predviđena izlaznom strategijom) ispuniti. Preduvjeti su čvrsto utvrđeni. Sve države na teritoriji bivše Jugoslavije su danas članice Savjeta Evrope i samim tim su u obavezi da primjenjuju Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, ali i konvencije koje regulišu efikasnu saradnju u krivičnim stvarima, posebno kada je riječ o isporučivanju, prebacivanju osuđenih lica i drugih oblika obostrane pomoći. Prilika je jedinstvena i ne treba je propustiti. Dopustite mi da svoj optimizam izrazim citirajući Geteove reči iz *Ifigenije* gdje govori o temeljima evropskog humanizma:

"Alle menschlichen Gebrechen siihnet reine Menschlichkeit. "

"Za svaku ljudsku grešku i slabost plaća čtavo čovječanstvo"

Refik Hodžić: Kada smo razmišljali o organizaciji ove konferencije, nadali smo se da jedan od rezultata može da bude pokretanje debate o pitanju utvrđivanja istine. Čini mi se da svako od ovih pojedinačnih izlaganja moglo bi samo po sebi da pokrene javnu debatu koja bi mogla da traje i razmatra ulogu sudova u procesu utvrđivanja istine. U ovom trenutku vidimo mali egzodus. Gospođa del Ponte nas napušta. Ali mi ćemo nastaviti. Dakle mi ćemo nastaviti. Imamo pitanja koja su zaostala iz prošle sesije. Gospođa Biljana Kovačević-Vučo bila je prva koja je željela da postavi pitanje. Bilo ih je još nekoliko. Ja bih samo molio sve koji žele da postave pitanja da podignu ruku.

---

⁴ Evropska konvencija o transferu osuđenih lica usvojena 21. marta 1983 [CETS ! \2]. Ratifikovale je sve države na teritoriji bivše Jugoslavije.

Biljana Kovačević-Vučo, predsjednica Komiteta pravnika za ljudska prava, Beograd: Pa ja zapravo nemam više kome da postavim pitanje ali ću ipak da kažem. Mene je vrlo iznenadio odgovor gospođe del Ponte koje je dato Šekiju Radončiću oko utvrđivanja odgovornosti za one koji su u medijima i njihovog učešća u ratu. Zbog toga što prvo ne spada u nizak nivo odgovornosti, kako je objasnila, ukoliko sam dobro razumjela gospođu del Ponte. To je pod jedan. Pod dva – izlazna strategija Haškog tribunala zaista ne korespondira sa osnivanjem Tribunala, sa Statutom Tribunala iz 1993. godine, kada zaista nisu postojale nikave prepreke da se medijski uposlenici, da tako kažem, propagatori rata, optuže za najteže zločine protiv čovečnosti. I u tom smislu, onako kako nam je objašnjeno kako će se suditi u Hagu i koja je bila koncepcija Haga, to opet ne odgovara onome što mi u našim državama, odnosno, ja sad govorim samo o Srbiji, smatramo kao nešto što se zove istina i pravda. Znači, bez novinara, bez glavnih aktera, te medijske ratne nacionalističke, ratno-zločinačke propagande, mislim da ne možemo da dođemo ... bez njihove odgovornosti ne možemo da dođemo ni do istine ni do pravde. To je jedno. I pošto nemam pitanje kome da uputim, ja to sada samo konstatujem i otvaram raspravu na tu temu, ako može to tako da se uradi. Drugo je pitanje, koje je, također, bilo upućeno Karli del Ponte, ali bi možda i sudija mogao da odgovori na to pitanje. To je pitanje Jovice Stanišića. Mi smo nekoliko puta u nekoliko navrata mogli da čujemo da je gospođa del Ponte razočarana što premijer Srbije nije ispunio obećanje, a da je pitala nas koji živimo u Srbiji, da smo imali prilike da kažemo, mi bismo vjerovatno svi rekli da on neće ispuniti obećanje i ne znamo na osnovu čega hrabrost i smjelost da se očekuje obećanje od premijera Koštunice u situaciji kada službe, to smo sad već čuli i od Evropske unije ali smo prethodno mi tvrdili, službe koje su bile i organizatori i nosioci tog rata nisu ni na koji način rasformirane, kada ljudi koji su glavni u službama, ako nisu bili učesnici, a ono su bar bili optuženi pred Haškim tribunalom. I s tim u vezi, vraćam se na Jovicu Stanišića. Željela bih samo da mi se odgovori, jer je nastala konfuzija u srpskoj javnosti, da li je protiv Jovice Stanišića optužnica obustavljena u odnosu na "Škorpione" ili nije? Izgledalo je kao da jeste. Ali poslije smo dobili neku informaciju koja je na neki način demantovala, ali ne baš sasvim jasno. Mene zanima da li je u pogledu "Škorpiona" i zločina koji su oni izvršili Sud zapravo prestao da utvrđuje odgovornost službi bezbjednosti u Srbiji i da li je odbacivanjem tog dijela optužnice zapravo utvrđeno da su "Škorpioni" sami smislili i organizovali zločin koji je prikazan na televiziji? Hvala.

Refik Hodžić: Ja ću nakon što uzmemo još ovih par pitanja zamoliti sudiju Šomburga da odgovori, ukoliko misli da može da odgovori na bilo šta što ste vi sad upravo postavili. A sad gospodin Simo Spasić pa gospodin Amir Kulagić.

Simo Spasić predsjednik Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji: Evo ja bih pozdravio sve prisutne, pogotovo vas što ste ostali do kraja časno i pošteno. Ovo što ću sada da kažem nemojte pogrešno da shvatite da se to odnosi na vas. Daleko od toga. Bog mi je svjedok da ne mislim nikome zlo. Verujte da sam pogođen, uvređen kao čovek, kao žrtva. Ja vam se obraćam kao predsednik Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji gde je jedan broj Srba, jedan broj Crnogoraca, jedan broj Muslimana, jedan broj Goranaca, jedan broj Turaka, jedan broj Roma i jedan broj Albanaca koji su časno i pošteno živeli sa komšijama Srba pa su stradali samo zbog toga što nisu hteli da učestvuju u nekim zločinima. Evo vidite šta znači politika. E sad, ja ću sa ove konferencije ako odem živ i zdrav, ovaj, odakle sam došao da sebi postavim pitanje: da li su dva govornika zasmotala danas? Da li je to Simo Spasić? Da li je to Biljana Kovačević-Vučo? Umesto da ste sačekali nas još dvoje, troje, koliko nas je bilo prijavljeno, da odradimo to i da onda posle nastavite sa radom. Nije bitno. Vidite ovako. Ja mislim da je dosta od vas uzelo ovu knjigu... ovaj, neću nažalost, mnogih koji su očekivali da ću da pokvarim neku konferenciju...neću pričati o žrtvama svojih porodica. Mnogi od nas su dobili ovu

knjigu od Mustafe Salihovića. Ja ... nemojte pogrešno da me shvatite, nisam živeo u BiH, znači nisam čuo za njega, ali sam uspeo dok su trajali ovi govori ... nemojte pogrešno da me shvatite, ovi govori su dosta dugi. Ja ću da pokušam bar jedno pola, ovaj, tog vremena da vam oduzmem ... "Pokidani pupoljci podrinja". Žao mi je te dece. Žao mi je... Znači oni su bošnjačka deca, ovaj evo ovde na kraju, možda mnogi odrasli su imali neku viziju o nekom budućem svetu, ali ta deca su imala onu viziju sveta – dečijeg sveta. I oni su doživeli tragediju i traže da ti koji su doprineli tom zločinu na te nevine dece, da budu kažnjeni, pa da više ne postoje. Ali zato molim ... da me nešto pogrešno ne shvatite.... Ne znam ime i prezime ovog gospodina kad je rekao da daje podršku Fondu za humanitarno pravo i Nataši Kandić, verujete mi da sam do pre jedno dve, tri godine i ja sam imao možda neku površnu sliku. Mnogi političari, poput ovog, nemojte pogrešno da me shvatite, oni iz BiH, zato podržavam one koji su ... napuštanje sednice ovog ... mislim da je to bio Ivo Jovičić, član Predsedništva Bosne i Hercegovine. E to što se je danas desilo vama, to se nama dešava u Beogradu od 1998. godine na ovamo, salušaju te, kao sažale te, odeš i posle kažu: "Čuti, gde odoše ove stoke". E on je trebao... sad ne znam kojem pripada, kojem narodu naroda. To na kraju krajeva nije ni bitno. On je trebao kao državnik BiH da ostane do kraja. Ako je mogla Karla del Ponte sat vremena, sat i po posle njega, on je trebao da ostane da sasluša žrtve, ovaj, znači Bošnjaka, pa žrtve Hrvata, pa žrtve, ovaj, Srba, pa da da odgovor šta je uradio on za to da ne dođe ... da ispoštuje barem te žrtve, sasluša, ode čovek kući, kod svoje žene, kod svoje dece i ode na izlet. A mi ovde moramo da kukamo i da plaćemo i da slušamo ostale. Slušajte ovako, ja se ne obraćam kao političar, ja tražim... ja tragam za svoja dva brata, Žarka i Veljka. Prvi Srbin, prvi civil koji je na teritoriji Kosova i Metohije kidnapovan i zato vas molim, i vas Bošnjake i Hrvate i Albance – molim vas izbacite tu reč "nestao". Nisu oni birali cveće i jagode. Oni su kidnapovani, zarobljeni ili ubijani, pa bilo kao civili, bilo kao vojnici, bilo kao policajci, oni su znači... to su nečija deca i oni su nevin. Znači ja tražim znači od Suda haškog, svi koji su u ime Srba, u ime nas, klali i ubijali, da odgovaraju. Ali zato tražim podršku i, recimo, u slovenačkom narodu, u hrvatskom narodu, u bošnjačkom narodu, pogotovo u albanskom narodu što nema takvih nevladinih organizacija poput Fonda za humanitarno pravo, Nataše Kandić, pa i Biljane Kovačević-Vučo, pa i Sonje Biserko. Ja sam sa njima samima imao neke, hajde da kažem, mnogo puta dijaloge, pa sam rekao: "Čekajte ljudi, stanite i iza srpske tragedije!" Ali to treba sve vere i nacije da prihvate da su i drugi činili zločine. E, žao mi je ovo. A sad ću nešto da vam kažem....

Refik Hodžić: Ja ću samo zamoliti još minutu, pošto ...

Simo Spasić: E svaka čast...

Refik Hodžić: Ne, ne. Morate minutu, zato što je ovo vrijeme koje uzimamo od ručka.

Simo Spasić: Naše...

Refik Hodžić: Ako se ostali slože da vas puste da pričate, ja nemam problem...

Simo Spasić: Naše porodice i naše žrtve, sve vere i nacije, ako treba, neće ni da ručaju. Neka idu oni koji hoće da ručaju. Zameram vama.... Mi smo hteli neka veoma važna pitanja da postavimo Karli del Ponte. Mi smo imali jedno pet, šest sastanaka u Beogradu. Ja sam lično dva sastanka kod nje u Tribunalu u Beograd ... u Hagu, ovaj, imao sa njom. Okretao sam album ubijenih naših najmilijih i rekao sam: "Gospodo, gde su naši najmiliji?" Ona je rekla: "Svi su oni ubijeni". A ja sam tada rekao i sad ću da ponovim: "Ako su svi oni ubijeni, zašto krijete od porodica? Zašto nam ne date tela? Zašto držite albanske zločince na slobodi?" Ovo što je rekla Kada ... Na moju inicijativu, prvo Udruženje srpske nacionalnosti što je bilo u Potočarima u Srebrenici, to je bilo moje udruženje. Ja sam imao velike napade u Srbiji – otkud meni prava da idem tamo gde su da ne

kažem ko. Ali na moju inicijativu i veliko zalaganje Komisije za nestala lica međunarodne ICP, žao mi je što Asta Zimbo nije tu, mislim da je tu malopre bila ----- malopre sam je video, koji su razumeli našu tragediju i mi smo prišli majkama Srebrenice i stali smo iza njihove tragedije, slušali smo kako su one plakale ... Saslušajte molim vas, ali su nam dozvolile da saslušaju našu tragediju. Samo žrtva žrtve mogu da shvate a političari ne. Bez obzira na veru i naciju, političari se bogate na kostima naših svih porodica. Šta sam hteo da kažem? Kad je ona rekla...Što ... Pa i podržavam na kraju krajeva kao Srbin, da nikada neće da prihvate zločinačku tvorevinu Republiku Srpsku. To je ... da je neko rekao od političara, ja bih negodovao, ali pošto je rekla žrtva, ima pravo. A Međunarodna zajednica držeći albanske zločince na slobodi... čak recimo, da ti mesto premijera, ovaj Agim Čeku, pa ovome Haradinaju, pre toga i govoreći da je to volja albanskog naroda. Pa kako bi se te majke Srebrenice Bošnjaka osećale da u Republici Srpskoj bude premijer, predsednik, ovaj, kako se zvaše, Ratko Mladić? Kako bi to Međunarodna zajednica osudila. E to sam hteo Karli del Ponte da postavim. Zato sam hteo da dam sliku a da li smo haškim istražiteljima, Saviću ----- gde drži dve odsečene glave. To sam hteo pred kamere. Evo vidite 10 kamere, za Karlu del Ponte i onog iz Predsedništva BiH, deset kamere, evo nijedna kamera ne slika da .... ja rizikujem svoj život i da kažem: "Evo, drži čovek glavu", odsečene glave i on je na slobodi sada. Znači, dati vlast tim ljudima i onda ga prizna za premijera. Haj'te molim vas. E to sam hteo da dam Karli del Ponte, ali niste mi omogućili. E sad ponavljam; ili je moje pitanje vama zasmetalo ili Biljane Kovačević-Vučo? Ali mi smo ovde došli da žalimo sve, bez obzira na veru i naciju. Ja ovo što pričam, ja rizikujem moj život. Moji roditelji žive u Obiliću, u nekom kontejneru. Mogu da ih ubiju zbog mene. Ali ja znam da su ti nevini ljudi stradali i tražim da zločinci odu u Hag, preko Haga sa poštenim Albancima i poštenim Srbima hoćemo da živimo a ne sa zločincima. Ali uspeli ste... Otišla Karla del Ponte bez pitanja i Muslimana i Bošnjaka i Hrvata i Srba. Verovatno je to politika učinila svoje. Ali nastavite tako s radom...

Refik Hodžić: Hvala. Mi smo vas saslušali. Iako ste uzeli duže vremena, samo da napomenem da je Karla del Ponte sama odredila vrijeme koje će ovdje provesti...

Simo Spasić: Ne, ne. Pre toga. Kad je sedela pored vas....

Refik Hodžić: Emir Kulaglić.

Simo Spasić: Dobro, dobro ... Ako...

Amir Kulaglić: Dame i gospodo, ja sam Amir Kulaglić iz Srebrenice i ponovo sam uzeo sebi za slobodu da se javim da bih konstatovao neke stvari a možda i postavio neka pitanja. Za ovog prijatelja mogu mirne duše reći da je prijatelj, moram reći svoj vlastiti stav. Zločinac nema naciju, zločinac nema vjeru, niti ima bilo kakav civilizacijsko-kulturni predznak. Zločinac je zločinac i to je teza koju ne treba posebno obrazlagati. Ja mogu kao čovjek reći; da li mi za zločinca možemo uopće reći da je čovjek. Čovjeka karakteriše srce, koje je predviđeno da u njemu bude ljubav. Krv je tečnost koju ljubav nosi kroz organizam. Ali za mene, zločinac nije čovjek. To je spodoba u ljudskom obliku u čijim venama teče otrov, a u srcu umjesto ljubavi je mržnja. I ja kao čovjek, iako mogu reći i kao žrtva, ne mogu se složiti da postoje loši narodi. Postoje samo loši pojedinci. Ali i taj vlastiti narod mora da upre prstom u zločinca koji kalja obraz i poštenih i čestitih ljudi. Možemo li u jednom sanduku gdje je tona jabuka, ima dvije, tri truhle, reći da su sve truhle jabuke? Ili možemo li u sanduku punom truhlih jabuka a imamo dvije, tri zdrave, reći da su sve jabuke zdrave? Ne može. To i jeste svrha utvrđivanja istine da bi razlučili ko je ko i šta je šta. Za gospodina Šomberga: čujem cijelo vrijeme spominjete Srebrenicu i u Srebrenici se desio genocid. Kad govorim o Srebrenici ja gradiram. Najodgovorniji za pad Srebrenice jeste velikosrpski projekat, personificiran u Miloševiću, Karadžiću i Mladiću. Međutim, na drugom mjestu jeste

Međunarodna zajednica koja je preuzela obavezu da će braniti i odbraniti i teritoriju i stanovništvo na određenom prostoru. Gospodine Šomberg, da li je zločin ne spriječiti zločin? Po meni, oni koji su mogli a nisu uradili su podjednako krivi i odgovorni kao i oni koji su zločin počinili, ali su prešutno prihvatili. Da li treba proširiti optužnice za genocid u Srebrenici, pa i u Bosni i na Međunarodnu zajednicu, a prije svega gospodina Karemansa, koji je bio komandant holandskog bataljona, na gospodina Rouza, ne znam, na gospodina Akašija i tako dalje, i tako dalje? Druga stvar – kad slušam gospođu Kreso i kad slušam gospodina Jurčevića – ja sam zabrinut za istinu u Bosni i Hercegovini. Sve je toliko pretrpano na domaćim institucijama, tako da će trebati godine i godine da bi se došlo do neke istine. Znači, ovdje se pravi scenario pretrpavanja zvaničnih organa, jer znaju da će vrijeme učiniti svoje, a vrijeme ne radi za žrtve. Gospođu Kreso, vi ste nam rekli da se mora vratiti vjera u zajednički život. Molim vas, ne može se vratiti vjera u zajednički život dok ne budemo, da kažemo, utvrdili pravu istinu. Ovo za Javno tužilaštvo gdje treba milioni maraka za vaš dio posla a gdje treba promijeniti zakone a čuli smo gospodina Jovića. Čini mi se da su žrtve kažnjene i nikada neće doživjeti adekvatnu satisfakciju. Još jedna stvar. Gospodine Šomburg, za zločin u Srebrenici procesuirano je samo nekoliko ličnosti i kažnjeni su tako niskim kaznama, da se ja kao žrtva stidim a to je rezultat nekakve nagodbe sa zločincima da bi oni kao bili kooperativni. Ja bih tu vama dao za pravo, da nisam čuo gospođu Plavšić na televiziji, koja je dobila sramnih 12 godina za sve ono što je uradila a ona kaže: "Uopće se ne kajem što sam to uradila i kad bi mi se pružila prilika, ja bih to ponovo uradila". Molim vas, da li tako niske kazne ne proizvode neku lažnu...lažni sram. A u stvari, to je najbolji put da budete malo kažnjeni za sve ono što ste učinili. Da li će Međunarodni sud u Hagu nastaviti sa ovim sramnim nagodbama? Ako to hoće, ja imam jedan prijedlog u ime građana....u ime Udruženja građana žene Srebrenice; ugasite odmah Hag, jer vrijeđate žrtve. Pet godina gospodina Erdemovića, 10 godina gospodina Deronjića i Nikolića jeste sramna presuda jedne takve važne sudske institucije. Ako ćete nastaviti sa nagodbama i izricanjem tako niskih presuda za dokazane i priznate zločine, onda predlažem da odmah ukinete Sud u Hagu a i onda i u Bosni da Javno tužilaštvo i Sud Bosne i Hercegovine prestanu sa radom, jer čini mi se da je napravljen nekakav pakt odugovlačenja a vrijeme će učiniti svoje i znači istina će time biti poražena. Hvala vam.

Refik Hodžić: Ja namjerno nisam htio da prekidam, iako sam možda trebao, jer smo već daleko od onoga što je bio naš raspored a naročito i zbog prevodilaca kojima je potreban odmor. Međutim, zamolit ću samo sudiju Šomburga i predsjednicu Suda Bosne i Hercegovine gospođu Kreso da pokušaju kratko odgovoriti na ono što je u ovih par izlaganja bilo, u stvari, od pitanja za koji oni misle da mogu na njih da odgovore i onda ćemo nakon toga završiti ovu sesiju.

Wolfgang Schomburg: Hvala. Moja prva primedba - tokom čitave jutarnje sesije konferencije čujem žalbe, opravdane žalbe o ograničenom radu MKTJ na unapređenju nacionalnog pitanja. Verujte mi da sudiji uvek teško pada da čuje od žrtava i rodbine da nismo bili u stanju da postignemo pravdu i u ovim slučajevima. Međutim, naši resursi su ograničeni. Mi radimo ono što možemo ali, nažalost, ne možemo darovati pravdu svima koji su žrtve ovih užasnih zločina. Prvo pitanje sadrži mešavinu elemenata, tiče se istine i pravde i činjenice da Mladić i Karadžić nisu uhapšeni i procesuirani. Ali, ranije sam na nacionalnom nivou radio kao viši tužilac, i dozvolite mi da kažem sledeće: kad optužnicu za navodne teške zločine potvrdi panel nezavisnih sudija, oni koji su optuženi moraju imati korektno suđenje. A međunarodna zajednica mora voditi računa o tome da oni koji su i dalje na spiskuk traženih – a lično mislim da je uspeh to što je spisak od 70 osumnjičenih spao na svega 6 sada – ali ono što je važno jesu dva imena, Mladić i Karadžić, ne da želim da iznesem bilo kakvu predrasudu jer su oni, u pravnom smislu, naravno, nevini dok se ne dokaže njihova krivica. Međutim, oni moraju biti izvedeni pred sud. I dozvolite mi da budem jasan – mislim da istorija pokazuje da kad god je postojala volja međunarodne zajednice da se neka osoba uhapsi, ta osoba je i bila uhapšena. Mora postojati, i ja to upućujem onima kojima je

namenjeno, sigurno je da postoje državni zvaničnici koji zaista štite ove pojedince, bez čije zaštite su mogli odavno biti uhapšeni.

Bilo je i pitanje o «Škorpionima». Nažalost, ne mogu to da komentarišem jer ima dosta slučajeva za saslušanje i nešto od svega toga bi moglo izgubiti aspekt. Mislim da sam jasno izneo lično razmišljanje vezano za nagodbe o priznanju krivice i nagodbe o sadržaju optužnice u okviru MKTJ.

Poslednje i najvažnije postavljeno pitanje – da li je moguće preduprediti zlo? Da, zaista. Nisam to ranije pomenuo jer nas to vodi u drugo pitanje, ali želim da vam dam jasan odgovor. Za sudije je izuzetno teško što moraju da se bave isključivo zločinima iz prošlosti, ali jednu lekciju svakako treba naučiti – kako mi sudije, zajedno sa vojnom silom, možemo da sprečimo zločine kroz jedan, nazovimo ga tako, pravosudni interventni vod. Namerno ne želim da kažem ime mesta u bivšoj Jugoslaviji gde je bio ovakav slučaj da je takav vod mogao da spreči da se zločini dogode. Samo sam želeo da skrenem pažnju na situaciju u Ruandi gde je oko 800 000 do milion pripadnika Tutsi naroda ubijeno. Ubijeni su na osnovu naredbe vlade koja je preuzela vlast 9. aprila 1994. godine i izjavila da čitav Tutsi narod treba da bude ubijen. Moje pitanje i dalje glasi: zašto 9. aprila nije bilo moguće uhapsiti članove ove vlade i sprečiti ubistvo blizu milion pripadnika Tutsi naroda, jer su njihovi govori pozivali jasno na genocid, zločin kažnjiv po konvenciji o genocidu. Zato bismo bili više nego srećni da jedna od naučenih lekcija bude da u budućnosti sudije mogu da reaguju u pravcu prevencije zločina. Hvala.

Refik Hodžić: Gospođo Kreso izvolite.

Meddžida Kreso: Dakle, koliko sam razumjela gospodina Kulaglića, to nije bilo pitanje. To je bio više komentar. Ali ću i ja dati komentar na komentar a odnosi se na ograničene kapacitete Suda i Tužilaštva i dužinu trajanja postupaka. Naime, i Sud i Tužilaštvo su, zahvaljujući pomoći Međunarodne zajednice, osposobljeni potpuno logistički da vode duge i skupe procese koji će se odigravati pred ovim Sudom. Što se tiče ljudskih resursa, mi za sada imamo pet prvostepenih Vijeća koja se bave suđenjem za krivična djela ratnog zločina i jedno apelaciono Vijeće. Međutim, kako budu pristizale optužnice, mi ćemo se obraćati Visokom sudskom tužilačkom vijeću za imenovanje novih sudija, da formiramo vijeća koja će biti kadra pratiti priliv predmeta ratnih zločina. Međutim, što se tiče dužine praćenja postupaka, problem je u tome što ćemo se susretati sa istim problemom koji ima i Haški tribunal. Zašto do sada nisu uhapšeni Karadžić i Mladić? Šta sve čini gospođa del Ponte i šta sve traži od domaćih vlasti da se oni uhapsu? To rezultira neuspjehom. Pretpostaviti je da će biti sklanjanja, bježanja onih počinilaca koje bude potraživalo naše Tužilaštvo, odnosno Sud. Dakle Sud i Tužilaštvo ne mogu ništa učiniti na tome dok ne pomognu domaći organi vlasti u hvatanju takvih zločinaca. I to će uslovljavati dužinu ovih postupaka. To je nešto što je realno i što možemo očekivati. Naše je samo da upozoravamo na moguće probleme. Na kraju, kad se unificira ova primjena kaznenih odredbi na teritoriji cijele države, bit će potpuno svejedno da li će neko odgovarati pred Sudom Bosne i Hercegovine, da li će odgovarati pred Sudom u Trebinju, u Banja Luci, Sarajevu, Tuzli. To će biti potpuno svejedno. Bitno je da povučemo poteze i Sud i nadležni organi koji prate ove reforme, da se građani dovedu u istu ravan pred zakonom, da ne bježe zbog visokih kazni tamo gdje se primjenjuju manje kazne. Hvala vam.

Refik Hodžić: Evo vidjeli ste i mogli ste da čujete da je ova sesija, kao što sam rekao, otvorila bezbroj pitanja o kojima bi se moglo i trebalo pričati danima koji su pred nama. Odnos sudskih institucija i utvrđivanje istine očigledno da je proces koji u Bosni i Hercegovini u ovom trenutku poprima na značaju zbog činjenice da smo danas izlaganja ljudi ovdje mogli da čujemo kao fikat

ili vrlo jasnu mogućnost postojanja Komisije za istinu u Bosni i Hercegovini a ja bih baš volio da čujem bilo koga u ovoj prostoriji ko bi meni mogao objasniti šta to, u stvari, znači, kakva je to inicijativa. Nadam se da ćemo tokom sutrašnjeg dana moći da čujemo o tome. Ali na kraju, prije nego što vas konačno pustim na ručak, samo da kažem jednu stvar. Pogledajte oko sebe. Ova prostorija je poluprazna sada. Nema više niti jedne, kao što je Simo Spasić dobro rekao, kamere, osim kamere koja snima ovu konferenciju za potrebe organizatora, a pred nama je, čini mi se, možda i najvažnija sesija dana u kojoj će žrtve govoriti o potrebi za konsultacijama kada se radi o procesu utvrđivanja istine i bilo kakvom formalizovanju tog procesa u okviru Komisije za istinu, šta god to tijelo bilo. Mislim, to je, nažalost, slika naše stvarnosti i ono što bih vas ja zamolio, nemojte da mi doprinesemo da ona bude još gora, pa kad se s ručka vratimo da nas bude pola od ovog broja koliko nas je sada. Eto, dakle ručak do...ja ću sebi dati slobodu, pošto i organizatora nema, osim Vesne, ja bih rekao .....

Perspektiva žrtava: konsultovanje, pristup i učešće žrtava u procesu utvrđivanja istine

Moderator: **Emir Suljagić**

Edin Ramulić, Prijedor
Mira Janković, Maljine
Adisa Tihiić, Srebrenica
Slavoljub Pejić, Vozuća
Stojan Čuljak, Grabovica
Samir Omerović, Bratunac

Emir Suljagić: ...vašu pažnju dobit ću prije nego što zapravo počnemo raditi. Dobar dan svima još jedanput. Ovo je zapravo trebala biti ta najvažnija sesija danas. Pa kažem – trebala biti – s obzirom na to da je interesovanje publike opalo onog trenutka kada su neki drugi gosti napustili ovu konferenciju ili izašli ranije i tako dalje. Samo da vas obavijestim, dakle prevodioci će raditi, pošto su me zamolili da to uradim, prevodioci će raditi do 17.30. Imamo do 17.30 da se ispričamo. Vjerujem da imamo dovoljno vremena. Ovo je dakle sesija koja bi trebala biti posvećena perspektivi žrtava. Sa mnom sjedi pet ljudi. Trebalo je biti ... zapravo šest. Odlično, pošto smo očekivali da se neki neće pojaviti. Nismo imali ni valjane informacije. S desna na lijevo sa mnom sjede: Mira Janković, Adisa Tihiić, Edin Ramulić, Slavoljub Pejić, Stojan Čuljak i Samir Omerović. Samir Omerović je iz Bratunca, Stojan je...Stojane, rekosmo iz Konjica, je l' tako?

Stojan Čuljak, Konjic: ---- ne čuje se odgovor...

Emir Suljagić: Iz Grabovice, Slavoljub je iz Vozuće, Edin je iz Prijedora, Adisa je iz Srebrenice, a Mira je iz Travnika, Maljine-Travnik. Tako je. Ovo je trebalo biti malo drugačije zamišljeno ali ćemo zbog toga što smo probili rokove morati malo drugačije postupiti ovdje. I ja ću, prije svega, umjesto da pustimo ljude da govore, da izlažu, mislim da ćemo ovo pretvoriti u neku vrstu pitanja i odgovora, radije nego da opet prelazimo te rokove i tako dalje. I evo, krenut ću od Edina. Prvo, zato što mi je najbliži, a drugo, imam dojam da je nekako najvičniji ovim dosadašnjim medijskim istupima. I krenut ću od ... Ti situaciju Edine jedanput, ja sam gledao, ti si jednom u nekom dokumentarnom programu rekao kako bi bilo puno bolje da Tribunal u Hagu nikad nije ni osnovan, jer bi tako ovdje se jedan dan pojavila naka skupina ljudi koja bi zapravo potakla interes ovdje za pitanja koja se tiču pravde i istine. Prvo, recite mi zašto to misliš? Drugo, recite mi da li to misliš još uvijek? I treće, kad ti odvažesh, ako znaš da pravda nikad neće stići sve počinitelje, kad ti

odvagneš, onako privatno, sam sa sobom, je li ti važnije da se zna istina ili ti je važnije da baš svi budu pravedno kažnjeni i vjeruješ li da je to uopće moguće?

Edin Ramulić: Mislim da svi ovi ljudi koji su ovdje došli, da su upravo ta skupina ljudi koja je potrebna nama da bi imali tu jednu snagu koja će se možda na najbolji mogući način uhvatiti sa tom našom prošlošću koja je prepuna tih ratnih zločina. Nažalost, nismo u ovom trenutku u takvoj situaciji da ja mogu reći da se držim i dalje te izjave, jer nemamo mi još uvijek dovoljno snaga, čak nemamo ni u izgledu dovoljno snaga da se uhvatimo rješavanja bilo kakvog pitanja koji se tiče našeg odnosa prema istini i prema žrtvama. Mi u javnosti evo imamo, svakodnevno bombardiranje informacijama, znači da se dešava nešto na polju utvrđivanja istine i da se dešava nešto, znači, za procesuiranje ratnih zločina, ali je to sve skupa jedan lažni privid. Stvorena je iluzija, mislim, upravo da se te žrtve na neki način umire. Stvoren je taj privid da se nešto radi a ništa se ne radi. Imamo jedan strašan, strašan vakuum između žrtava i zločinaca. Znači, imamo taj prazan prostor, koji niko ne popunjava, osim domaćeg pravosuđa, koje je tek prošle godine počelo nešto da radi, i Tribunala u Hagu koji se ekspresno gasi. I znači, tu imamo još pojedine novinare i aktiviste iz nevladinih organizacija koje se bave ljudskim pravima. I to je sve što popunjava taj međuprostor između žrtve i počinioca. Ja dolazim iz jedne ekstremne sredine, iz Prijedora, gdje je taj prostor toliko smanjen. Znači, Prijedor je ekstremna sredina i po počinjenim ratnim zločinima ali isto tako je ekstremna sredina i po povratku ljudi koji su bili na neki način žrtve u prošlom ratu. Mi imamo sada, znači, taj jedan prijeteći vakuum. Mi imamo svakodnevne susrete, ljudi sa počiniocima ratnih zločina. Ja lično viđam gotovo svakog dana čovjeka za koga je u Tribunalu utvrđeno da je zadnja službena osoba, koja je odvela 120 logoraša iz Keraterma i kojima se gubi svaki trag. Među tim logorašima je bio i moj brat. Ja svaki dan njega viđam i zbilja nemam.... ne znam šta čekam, ne znam šta mogu očekivati. Šta se tu može pozitivno desiti, osim da dođu ljudi da ga uhapse i da se sretnemo ... (prekid od nekoliko sec.) i da to bude prvi taj početak katarze i kod njega a i kod mene.

Emir Suljagić: Hvala Edo. A ja ću sada postaviti pitanje Slavoljubu Pejiću. Slavoljub ima isto tako ... Mi smo u jednom telefonskom razgovoru prije nego što smo Slavoljuba pozvali ovdje razgovarali i... Slavoljub je iz Vozuće. Izgubio je, ako se ne varam, devet članova porodice i to u napadu odreda "El Mudžaher" na to selo. Još uvijek traži svog oca. Ti si meni kad smo razgovarali rekao da ti znaš neke stvari ali da se još uvijek ne usuđuješ govoriti o tim nekim drugim stvarima. Hajde, molim te, ispričaj nama svima ovdje kako je izgledala ta tvoja potraga? Kako si... Pronašao si neku rodbinu, neku još uvijek nisi.

Slavoljub Pejić: Evo konkretno. Ja sam dva dana bio na prostoru gore... četiri... Verovatno ste iz medija možda mogli i čuti koga interesovalo, da je pronađeno četiri, je li, ostatka, četiri tijela. Bila je asanacija terena na jednom području jako teškom. Pa ovako, ne znam šta da kažem. Mislim svi znate otprilike kakvi su se zločini dogodili, ko su ti mudžahedini. Ne znam da li je iko pratio sinoć gostovanje Abu Hamze na OBN-u?

Emir Suljagić: Jesam ja.

Slavoljub Pejić: U kome direktno kaže da nije bilo zločina i gdje su dokazi. Znači nema zločina – nema dokaza. A lijepo je rekao također i ko njega ugrozi i on će njega da ugrozi. Znači da će da mu vrati. Ja kad bih našao svog oca, imao bih dokaz da je počinjen zločin i on bi bio ugrožen, je li tako? Međutim, mlad sam, imam ženu, dvoje djece. Plašim se, pravo da vam kažem, i reći neke stvari do kojih se došlo. Zna se da su 64 čovjeka odvedena u kamp u Gostoviću, koji su pobijeni, masakrirani i bili sahranjeni na jednoj lokaciji koja je izmještena... Znači tu je zadnji, zadnji trag te 64 osobe. Smatram da je tu i moj otac. Međutim, jednostavno jako je, jako je teško raditi u takvim

uslovima i uopšte doći do istine. E sad, odnos istine i pravde. Ja bih prije volio da izađe ta istina na vidjelo i da se zna šta se stvarno dešavalo na ovim prostorima, pa i zbog naših mladih generacija koje će doći iza nas i da ne naprave istu grešku kao što su pravili ... Ja lično nisam učestvovao ni u čemu. Bio sa ta neka međugeneracija koja nije mogla uticati na na ovo ni na ono. I sada ispaštam. Volio bih da dođe... A što se tiče pravde, stvarno sumnjam da će ikada išta moći da se ostvari. Jedan mali, mali dio će, možda nebitan, biti riješen. Međutim, ja se nadam da ima Boga dragog i da će ih stići kazna zaslužena, ako ne ovozemaljska, onda ta neka Božija kazna. Razočaran sam u naše institucije. Sinoć sam se stvarno pogotovo razočarao zbog gostovanja tog pomenutog Abu Hamze, kad izjavljuje da jedino u Bosni i Hercegovini, koga cijeni i vjeruje mu, jeste gospodin Amor Mašović. Vi znate ko je Amor Mašović. E ako ga on cijeni, onda stvarno sumnjam da će ikada biti pronađeno te 64 osobe koje su odvedene u kamp Gostović. Malo se spominje. Da li se svi plaše tih nekih terorista, čega li? Malo se spominje u javnosti. Pravo da vam kažem, ja nisam zaštićen ničim, nikakvim institucijama, tako da ni ja ne mogu baš slobodno da se krećem. Išli smo na teren. Policija je išla za nama do sela i kažu: "Mi dalje nećemo. Idite na svoju odgovornost". Znači, to je gospodin vjerovatno upoznat s takvim događanjem. Mislim ... Ne znam. To je otprilike to.

Emir Suljagić: Na kraju stola je Samir Omerović. Samir je moj komšija iz Bratunca. On je u Srebrenici izgubio oca i brata i razlog što sam ja insistirao na tome da se Samir pozove na ovu konferenciju, je njegov Blog koji se zove "Pisma iz Srebrenice", je l' tako Samire?

Samir Omerović: Da.

Emir Suljagić: I koji je Samir u potpunosti posvetio – ja moram priznati da je to bio uvjerljivo najpotresniji spomenik koji sam ja ikad vidio – sa pismima njegovog oca i brata iz ... Kako se to zove? "Pisma iz konzervata", je l' tako? Hoćeš li... nadam se da nije previše osobno, možeš li s nama podijeliti svoje razloge zašto si to tako uradio? Zašto si to stavio na web? To je onako vrlo detaljna rekonstrukcija uvjeta pod kojima su tvoj otac i tvoj brat živjeli u Srebrenici?

Samir Omerović: Kao prvo, u svoje ime i u ime svoje porodice želio bih da apelujem da se svi zločinci bez obzira na nacionalnost kazne, da odgovaraju za ono što su učinili, jer bez toga Bosna i Hercegovina ne može ići naprijed. I ne samo Bosna i Hercegovina, nego i ovaj region. Što se tiče mog Bloga, kako dani prolaze, sjećanja blijede. Uhvatio sam sebe u jednom trenutku kako zaboravljam neke te naše razgovore, zaboravljam naš taj zajednički život i odlučio sam da počnem rekonstruisati dio našeg života, da pokušam rekonstruisati ono što se njima dešavalo u Srebrenici. Jer na primjer, moja mati koja je zajedno s njima bila, kad je došla tek iz Srebrenice, pričala mi je o mnogim detaljima. Danas kad je pitam o tome, ona se ne sjeća. Ne zbog toga što je ona zaboravila, već jednostavno ona je potisnula to u drugi plan, jer ne želi toga da se sjeća. Ta pisma koja su oni pisali iz Srebrenice je skoro jedini trag njihovog postojanja. U našoj kući u Bratuncu nije ništa ostalo od naših uspomena, tako da sam se odlučio da to u javnost iznesem, jer to su njihove zadnje riječi. Zadnje riječi koje je moj otac napisao bile su: "Piši Samire". Tako da sam odlučio da pišem. I tako. Ne bih više.

Emir Suljagić: Gospodin koji sjedi do Samira zove se Stojan Čuljak. On je jednog oktobarskog dana 1993. godine slučajno bio u Konjicu. Tog dana je u selu Grabovica pored Jablanice bila njegova familija. Stojane, iako je čovjek, koji je bio optužen za zločin u Grabovici oslobođen, u njegovoj presudi, presudi Seferu Haliloviću su imenovani ljudi za koje Sud vjeruje da su odgovorni za to. Prošlo je, ja se više ne mogu ni sjetiti, koliko od presude Seferu Haliloviću. Ti ljudi su još uvijek na slobodi. Šta to vama predstavlja?

Stojan Čuljak: Pa vidite, mene je neko pitao jedanput šta mislim o toj presudi generalu Seferu Haliloviću. Ja sam rekao: "Ako nije Sefer kriv, kriv je neko drugi. Krivac postoji". Čak su me pitali, ne znam, neke stvari, nije sad bitno. Prema tome, slučaj Grabovica je poznat. Neki su ljudi i osuđeni za to, koliko znam. Na jednom sastanku isto ovako pitao me je neko da li sam kao zadovoljan, je li to primjerena kazna i tako dalje. Ja sam rekao: "Niti sam pravnik, niti znam te odnose kako i koliko koga treba kazniti", i tako dalje. To je što se tiče toga. Mogu samo reći za to moje selo Grabovicu, gdje su stradala 33 nedužna čovjeka a 12 ih je pronađeno i sahranjeno, znači veći broj nije sahranjen, među njima i moji roditelji, sestra i zet. Mislim, bilo je šta je bilo. To je sve iza nas. Ali živjeti se mora. Stvaranje suživota isto tako se mora, kao i povjerenje među ljudima i tako dalje.

Emir Suljagić: Stojane, šta bi recimo po vama moglo obnoviti povjerenje između Hrvata i Bošnjaka u Hercegovini?

Stojan Čuljak: Ja smatram da se na povjerenju i na suživotu vrlo malo radilo, znate. A ko je trebao to raditi? Ja to ne znam. Mislim, mi koji smo oštećeni, mi najmanje možemo tu učiniti. Ali smatram da je moguće. Treba na lokalnom nivou organizirati razne sastanke, da ljudi razmjene mišljenja i sučeljenja i da bi ta mišljenja pomogla i pravdi a i žrtvama.

Emir Suljagić: Da li bi vi Stojane voljeli, eto, recimo, govorite o sastancima na lokalnoj zajednici .... Jeste li probali ikada, je li ikad iko probao da se, recimo, sretnu preživjeli i rodbina žrtava iz Grabovice sa Bošnjacima iz susjednih sela ili iz Jablanice i tako?

Stojan Čuljak: Susreti su bili samo slučajni, a nikako organizirani. U tome je, mislim, čitav problem. Znači, sastanke treba organizirati, pripremiti ljude za to, a ne da se mi susret ćemo slučajno na poslu ili u prolazu i tako dalje. Od toga nema ništa.

Emir Suljagić: A kako izgledaju ti susreti slučajni na poslu, u prolazu?

Stojan Čuljak: Susreti izgledaju, moglo bi se reći, normalno. Međutim, ko zna šta svako misli, dok ne iznese svako svoje mišljenje. Razumijete. Ja radim i živim u mješovitoj sredini i tako dalje. Ali nije to, ponovo kažem, dok svako ne iznese svoje probleme i tegobe, tek bi onda čovjek na neki način bio miran i znao šta mu drugi misle.

Emir Suljagić: Sa ove moje strane djevojka se zove Adisa Tihić. Njen otac je poginuo, odnosno ubijen u julu 1995. godine. Njena majka je poslije umrla. Adisa je jedna od one sebneničke djece, koja danas živi potpuno sama. Pošto je najmlađa i pošto mi se žalila da je trese trema, ja ću Adisu pustiti da pročita ovo što je ona spremila, pa ćemo kasnije razgovarati.

Adisa Tihić: Istinu o genocidu u Srebrenici znam ja. Zna i cijela Bosna i Hercegovina i najmanje još pola zemaljske kugle. Dokazi o tome su na svakom koraku. Hiljade mezara, desetine i stotine masovnih grobnica, otkrivenih i onih, koje su samo locirane i one, koje još uvijek nisu otkrivene. Hiljade skeleta koji su pronađeni i čekaju identifikaciju i koji se još uvijek pronalaze sa žicom i konopcima i lancima vezanih oko ruku i nogu. Preživjeli koji noćima i noćima preživljavaju iste slike pakla. Filmovi zvjerskih mučenja i ubijanja od zločinaca, koji, dok ubijaju svezanu nemoćnu djecu, to rade kao da je u pitanju djelo visoke časti. I sve to snimaju zbog prikazivanja svog herojstva, duboko ubjeđeni da ih ruka pravde nikada neće stići. Ovo je istina koju znamo, koja još uvijek nije potpuna, jer joj nedostaju pojedinačni detalji, ali ona je jedina prava. A pored takve istine ne može postojati još neka. Odlaganje provođenja pravde ili odugovlačenje provođenja procesa kod nekih, stvaraju utisak da postoji neka druga istina. Kakve posljedice to proizvodi,

moglo se vidjeti u Beogradu prilikom odigravanja nogometne utakmice Srbije i Crne Gore protiv Bosne i Hercegovine gdje su se pojavili plakati sa likovima zločinaca, koji su prikazani kao heroji ili prilikom ispraćaja optuženih za genocid. Okupljaju se velike skupine ljudi, među kojima i političari najvišeg ranga, kao da ispraćaju ratne heroje, a ne kukavice i hulje koje su vođene samo životinjskim nagonima. Dakle, kao što je uopće i poznato, istina je samo jedna a spora je pravda pokušava zamagliti, iskriviti, pa čak i predstaviti potpuno drugačijom kao i nebrojano puta do sada. Ima još jedno pitanje koje se postavlja a to je – postoji li apsolutna pravda i kazna za monstume koji ubijaju više od 8.000 ljudi i to nedužnih ljudi, nenaoružanih, iznemoglih i izglednijih?! Koja je to kazna, koja bi bila adekvatna na ovom svijetu? Mizerne zatvorske kazne, koje su do sada izrečene kao da su u pitanju najobičnije krađe – sigurno nisu. Ni mnogo duže zatvorske kazne za većinu njih sigurno ne bi bile dovoljne u odnosu na ono što su učinili. To ne može biti satisfakcija za nas koji smo preživjeli, niti za bilo kojeg normalnog čovjeka na ovom svijetu. Kako bih trebala da se osjećam ako sretnem nekog od zločinaca kojeg sam gledala u Potočarima 11. jula 1995. godine ako je osuđen na neku kaznicu i izašao iz zatvora? Da li ću morati da pognem glavu i da nikada do kraja svog života ne smijem zaspati, a on da bude kao neko očišćen od grijeha. Još jedno pitanje koje je jako bitno jeste: da li je bosansko pravosuđe spremno suditi u predmetima počinjenog genocida a posebno da li je spremno pravedno presuditi? Posmatrajući i analizirajući sve učinjeno do sada, jako sam skeptična i mislim da neće biti u stanju ciljano to uraditi. Posebno je frustrirajuća činjenica to, što su glavne arhitekture genocida još uvijek na slobodi. Ima ih svugdje. U medijima su sveprisutni svakodnevno. Izrađuju se njihovi poster, objavljuju se njihove knjige a promocije se organizuju u Beogradu kao da se radi o nekom nobelovcu. Pored njih, tu su i oni koji su bili malo niže na stepenicama njihove hijerarhije a danas su u raznim državnim organima, primajući plate od novaca žrtava. Pa zar to nisu paradoksi od kojih pamet staje, bar kod normalnog čovjeka. Umjesto nade, mi ponovo ostajemo zaprepašćeni onim što doživljavamo zadnjih nekoliko godina a što je rezultat navodne borbe za pravdu onih kojima je pravda, izgleda, samo izgovor za vlastitu promociju. Zar će čovjek podleći naumu monstuma u liku čovjeka? Zar će podleći njihovim lažnim osmjesima i samozadovoljan u vlastitom lagodnom životu neće uraditi ništa ili skoro ništa? Da li žele djelimično zadovoljiti pravdu? A to djelimično bi trebalo nešto i da znači. Trebalo bi da znači poziv na prihvatanje zločina kao humanog djela. Trebalo bi da znači poziv na zaborav zločina od žrtve a zločincima poziv na ponovno činenje. Mislim da nam više nisu potrebne nikakve komisije, niti bilo koje druge institucije, pored ovih koje postoje. Samo je potrebno da potpuno profesionalno urade predviđeni, povjereni im posao. Dakle, da im istina i pravda budu istinski cilj. Želja mi je da u dogledno vrijeme rezultati traganja za istinom i pravdom budu puno bolji nego danas, da žrtve genocida imaju nadu u svjetliju budućnost i da mirnije spavaju i oni koji se bave pravdom, a bar približno pravedno kažnjeni zločinci da budu opomena onima koji u mislima imaju nešto slično. Hvala.

Emir Suljagić: Adisa hvala. Do Adise sjedi Mira Janković. Meni ovdje u dnevnom redu piše Maljine. Ja ne znam je li to tačno.

Mira Janković: Ne, ne. Bikoši.

Emir Suljagić: Bikoši. Ja sam prije par godina bio u Bikošima i u Maljinama i u Mehurićima i to su sve mjesta koja su vama poznata, je l' tako?

Mira Janković: Da. Ja živim u ...

Emir Suljagić: Tu vi živite....Prije izvjesnog vremena oficir Armije Bosne i Hercegovine, koji je bio optužen za zločine u Bikošima je pušten, odnosno osuđen je, ali je kazna bila nekih dvije godine i čovjek je pušten iz pritvora, nije ni odslužio kaznu. Ovdje je dočekan sa svim počastima

koje pripadaju državnim službenicima. Mene zanima jeste li vi to vidjeli i kako je to uticalo na vas? Kako je to utjecalo na vas i kako ste se osjećali u trenutku kad je čovjeka koji je mogao ili eto, za kojeg vi možete vjerovati da je kriv, da je dočekan zapravo kao heroj?

Mira Janković: Ja nisam neki veliki govornik, pa bih radije pročitala ovaj svoj osvrt na dešavanja na ratnu 1993. godinu, ako može. Odmah u početku dat ću osvrt tako da, su prisutni na ovom skupu s jedne strane gospodin Tokača, eksperti i osobe koje poznaju samo svoju osobnu tragediju. Ja sam Mira Janković, supruga i majka stradalih i nestalih. Naime, moj muž Stipo i moj sin Dalibor su dana 8. juna 1993. godine u selu Maljine, Bikoši, skupa sa ostalim Hrvatima, mještanima, zarobljeni i streljani i do dan-danas se ne zna gdje su njihova tijela. Nazočnost mudžahedina je u svemu tome dala svoj epilog. Oni su bili pripadnici Armije, zajedno su vršili napade. Iako su se Hrvati predali Armiji, kako se moglo dogoditi da ih mudžahedini otmu i streljaju zarobljene. Armija je planski upotrebljavala mudžahedine, jer postoji dokument gdje gospodin Alagić, koji je bio zapovjednik operativne grupe izvještava gospodina Hadžihasanovića riječima: "Egzekuciju vrše pravi muslimani iz pozadine, raspoređeni u trojke. Sve teče po planu". Ako je Armija znala što mudžahedini rade a znali su šta je urađeno u Miletićima u aprilu mjesecu 1993. godine, zašto je dopustila njihovu upotrebu u Maljima, Bikošama? Nakon zločina svi zapovjednici, od prvog do najvišeg, nastojali su prikriti zločin. Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine ni dan-danas ne vodi nikakve istrage oko stradavanja Hrvata sa prostora od Guče gore do Šušnja. Iako je zločin dokazan pred Sudom u Hagu, zapovjednici koji su preko 100 osoba ubili a dobili sramotne kazne, od dvije i po do pet godina. Zločin prema Hrvatima se svjesno umanjuje. Znači li to da ako su mudžahedini pobili Hrvate i sada tih istih nema na prostorima Bosne i Hercegovine, da za ove zločine nitko neće odgovarati. Ni dan-danas nije ništa bolje, jer ni do dan-danas nisu pronađeni pobijeni u Maljinama i Bikošama i tako dalje. Iako pored Travnika, Bugojno je mjesto gdje je stradalo najviše Hrvata, ne mogu a da ne primjetim da je bilo tko nazočan iz Bugojna od Bugojanaca. I još jedna usporedba, bit ću kratka. Ahmići-Bugojno. Ahmići – protjerano 500, Bugojno – protjerano 13.000 do 15.000. Amići – ubijeno 74 do 96. Bugojno – ubijeno 200 ljudi. Ahmići – silovani 0. Bugojno – silovni pet-šest. Ahmići – ranjenih i zarobljenika nula (0). Bugojno – ranjenih osam do devet. Ahmići – nestalih nula. Bugojno – tražimo još 25. Ahmići - uništena dva sakralna objekta, a za Bugojno 2.500. Za Ahmiće optuženo 15 Hrvata. Za Bugojno nijedan. Osuđen je Dario Kordić na 25 godina. Za Bugojno nitko nije osuđen. Još je krivih šest Hrvata za Ahmiće. Za Bugojno nijedan. Zločini i na drugim mjestima za koje još nitko nije odgovarao jesu: Dusina, Miletići, Šušanj, Bukine kuće, Bugojno, Kiseljak, Ožepča, Muzička škola – Zenica, Miletići, Uzdol, Križančevo selo. I još bi se moglo nabrajati. Ali hvala.

Emir Suljagić: Miro, da li se ...Vi kažete da živite tamo, je l' tako?

Mira Janković: Da.

Emir Suljagić: Da li se o tome tamo razgovara? Među ljudima mislim. Je l' vi idete u Mehuriće nekada?

Mira Janković: Ja imam susjedno selo koje se zove Pode a moje se zove Podovi. To su dva različita sela. Jedno je muslimansko, jedno je hrvatsko. Mi se susrećemo, mi komuniciramo. Ja, istini za volju, moram kazati da nemam uopće problema nikakvih i da ima ljudi koji bi mi dali odgovore, ali se boje za svoje vlastite živote.

Emir Suljagić: A recite mi da li se priča o ratu ikad? Je l' se ikad razgovara?

Mira Janković: O ratu nitko ne priča jer ne smije, izuzev nas žrtava. Ja ću još kazati – za mene je žrtva bila ona Fata, Jovanka, Mara je ista, jer je žrtva. I nacija mi uopće nikakvu ulogu ne igra. Dapače, kamo sreće da nismo dovdje došli. Hvala.

Emir Suljagić: Samire, ja ću se opet vratiti tebi. Recite mi koliko ti često ideš u Bratunac?

Samir Omerović: Ne idem baš često. Svakih nekoliko mjeseci. Prije svega, započeo sam svoj život ovdje u Vogošći, zasnovao porodicu. Obaveze su mi ovdje. A postoji i drugi razlog. Ne želim često da idem na to mjesto, jer to za mene više nije grad. Ja tamo ne gledam ljude, gledam duhove koji su tu nekad ranije živjeli i tako. Moja majka ide češće. Ode otprilike svakog mjeseca. Do sada nismo imali nikavih problema ni sa kim. Obilazimo svoju kuću. Budemo u svojoj kući, tako da nije bilo nikakvih problema s komšijama, niti sa bilo kim u Bratuncu.

Emir Suljagić: A recite mi... Sad si zapravo rekao nešto što je uvjerljivo najvažnija stvar. Svako od ovih ljudi ovdje je u nekom trenutku morao pogledati naprijed i započeti neki novi život. Šta radiš ti sa uspomenama? Šta radiš sa sjećanjima? Ti si ih stavio i na Blog, ali recite mi da li bi volio da postoji neko mjesto gdje možeš otići i ispričati to i da to postane, hajde da kažemo, dio historije ove zemlje?

Samir Omerović: Pa ne znam. Sama formulacija tvog pitanja ... Misliš na komisiju neku?

Emir Suljagić: Ne mislim na komisiju, na komisiju kao takvu, nego bilo koga, bilo gdje, bilo šta? Dakle ne mora to biti komisija. To može biti audio i video studio gdje bi svako mogao doći i ispričati svoje ... ili snimiti i da to bude gotovo.

Samir Omerović: Pa danas su tehnička sredstva tako razvijena, da se svako može na svoj način, onako kako želi, prezentovati ono što želi. Ja sam to uradio putem interneta i trenutno ne osjećam potrebu da na neki drugi način ispoljim, jer sve što želim reći, ja to mogu reći da vidi krug ljudi onaj do kojeg je meni stalo. I ne znam, nisam o tome razmišljao.

Emir Suljagić: A recite mi, kad odeš u Bratunac, kažeš da nemaš problema sa komšijama, nema nikavih dobacivanja, nema prijekih pogleda. Ne čini li se to tebi neprirodnim? Evo, svi su ovdje rekli kako danas nemaju problema a u jednom trenutku je ipak bilo problema. Meni se čini da bi trebalo malo zagrebatu ispod te prividno mirne površine pa da dođemo do pravih odgovora.

Samir Omerović: Pa ne znam. Sama sredina, taj moj komšiluk s kojim sam ja živio i prije rata je bilo mirno mjesto. I s početkom rata niko od Srba koji su tu živjeli nije iskazivao nikavu agresivnost prema nama. Jednostavno, došli su JNA i kako li su se već zvale te paravojne jedinice koje su djelovale, tako da ...

Emir Suljagić: Koliko si ti imao godina tada?

Samir Omerović: Kada je počeo rat, ja sam imao 21 godinu. Razlog zašto sam ja sada ovdje jeste što sam upisao fakultet u Tuzli i nisam se zadesio u Bratuncu kada se sve to dešavalo. Moj otac, mati i brat su nakon što je Zvornik pao, odlučili da napuste Bratunac i otišli su u selo Luku. To je kod Žepe, da bi se sklonili kod rodbine. Par mjeseci su tu bili i onda su otišli u Srebrenicu. Tako da su skoro, prije tog krvavog pira u Bratuncu ... moja porodica napustila Bratunac tako da se nisu tu zatekli kada su se dešavale one najstrašnije stvari u aprilu i maju 1992. godine.

Emir Suljagić: Slavoljube, vas dvojica ste otprilike istih godina, je l' tako? Godište '73, je l' tako?

Slavoljub Pejić: Pa tu negdje.

Emir Suljagić: Hajde ispričaj nam koja je tvoja priča? Gdje si ti bio kada je počeo napad na Vozuću? Kako si ostao živ?

Slavoljub Pejić: Pa ja sam imao sreće da sam izašao među prvima, pošto je palo u okruženje totalno. Presjekli su jedinu odstupnicu. To je bila klasična vojna akcija uz pomoć, je l', odreda "El mudžahir". Nažalost, kasnijim saznanjima i pričama da su vojnici i regularne Armije BiH dobijali, Hajdemo reći, stimulativne mjere, da je mrtav, je l', kako se kaže, četnik vrijedio 100 maraka a živ 50. Znači baš je se stimulisalo pravo i da bi puška bila kudikamo vrednija od živog i tako dalje. Ja sam imao sreće da sam izašao. Među prvim tim i u samoj toj grupi s kojom sam ja izlazio bilo je dosta gubitaka; ranjenih i mrtvih. Eto, dio moje rodbine nije uspio. Šta da kažem. Uglavnom, ružna sjećanja.

Emir Suljagić: OK. Jesi li završio? Sigurno? Edo. Ti si se vratio i živiš u Prijedoru, je l' tako?

Edin Ramulić: Pa napola si se vratio.

Emir Suljagić: Ti situaciju...Aha, malo živiš u Sanskom mostu malo u Prijedoru. Možeš li nam evo ovdje ispričati pod kojim si okolnostima ti zapravo napustio Prijedor? Kako je to izgledalo.

Edin Ramulić: Priča je poprilično klasična za Prijedor. U vrijeme kada su srpske vlasti okupirale grad, krenuli su sa etničkim čišćenjem okolnih mjesta. U jednom od tih mjesta sam bio i ja sa svojom porodicom. Došli su naoružani vojnici, odveli su moga oca i brata. Na svu sreću, možda i nesreću, ako se nekad tako pokaže na onom svijetu, jedan od vojnika je mene vratio u kuću. Rekao je: "Idi i reci da imaš manje godina, da si 1975 godište". Znači, ta laž koju sam primjenjivao dok nisam došao do slobodne teritorije mi je spasila život. Moji rođaci, komšije, svi su odvedeni u Keraterm i skoro svi su ubijeni. Ubijeni su u čuvenoj trojci, zloglasnoj u logoru Keraterm. Eto, ja nisam otišao u Keraterm, nego sam sa ženama i djecom otišao u logor Trnopolje a iz Trnopolja u Travnik i tu sam dočekao kraj rata. Ono što bi možda bilo bitno napomenuti – stvorio se taj neki osjećaj krivice kod mene zašto i ja nisam podijelio sudbinu sa svim tim ljudima s kojima sam bio blizak. I takve traume žrtve doživljavaju.

Emir Suljagić: Ti situaciju recimo spomenuo ono što je pitanje s kojim se preživjeli ovakvih događaja hrvu ostatak svog života a to je taj kompleks krivice, taj kompleks preživjelog. Ako nije previše lično, hoćeš li s nama podijeliti kako to zapravo izgleda?

Edin Ramulić: Pa svaka informacija, svaka prilika, često sam u prilici, sedmično bar jednom, blizu sam tog mjesta gdje su ti ljudi pogubljeni bili, gdje su ubijeni. Znači, mene stigne taj osjećaj – da li sam trebao i ja biti tu. Ali ima jedan drugi osjećaj koji me opterećuje da trebam ja nešto uraditi baš zbog te činjenica eto da sam nekim pukim slučajem ili nekim Božijim htijenjem preživio. Znači, uvijek imam taj osjećaj da ne činim dovoljno, da ne činim skoro ništa da bih na neki način progovorio u ime tih ljudi koji su ubijeni i da bih na neki način možda ispravio tu nepravdu, koja im je načinjena. Prijedor – nažalost, on je u medijima predstavljen i kao jedna pozitivna sredina, pogotovo zbog tog povratka, koji je opet nešto što je fenomen svojevrstan. Ali, Prijedor je veoma ružna i surova sredina prema žrtvama. U Prijedoru se na svakom koraku slavi zločin. Mislim da nigdje nema toliko spomenika kao u Prijedoru. Jedan su čak podigli i na mjestu bivšeg logora Trnopolje, eto, gdje sam ja proveo nekoliko dana. Sve to tamo stoji i sve to tamo nas plaši, sve to tamo nama govori jednu drugu istinu. I to je nama najveći problem što mi sada imamo

situaciju da mi prvo trebamo na neki način poništiti svu onu neistinu i svu onu navodnu istinu, koja je utvrđena za sve ovo vrijeme koje niko drugi nije mjerodavno utvrđivao. Znači, to nam je prvi korak, možda u bilo kakvom sad nekom nastupu da utvrdimo istinu i da prije svega, ovu istinu koja je sada trenutno važeća, na neki način poništimo, da je onemogućimo da se ispolji, pogotovo na tako ružan i rogoabatan način putem tih spomenika, putem obilježavanja raznih događaja u kojima se slavi junaštvo, a to su bili klasični masakri nad civilima i da ne govorim dalje.

Emir Suljagić: Ako sam ja dobro razumio, Miro vi ste jedno vrijeme bili držani u zatvoru, u logoru u osnovnoj školi u Mehuriću, je l' tako?

Mira Janković: Da.

Mira Janković: Ja sam bila tamo pored te škole prije par godina i kad sam tek stigla, neki, ovako, klipani su tu sjedili i ja sam ih pitala: "Dobro, a šta je bilo u ovoj školi ovdje?" A onda su oni rekli: "Pa nije bilo ništa". Na moju tvrdnju da je tu bio logor, da ja znam da je bio logor, oni su rekli: "Nemoj zafrkavati. Mi smo sve njih pazili. Njima je svima bilo dobro." Hoćete li vi meni ...evo ovdje nama reći kako je zapravo bilo u tom logoru?

Mira Janković: Pa dana 8. juna, istog dana kada su zarobljene postrojbe HVO-a i svi ostali civili bili su odvojeni od vojske, je l' tako. Vojska je otjerana u Poljanice sa mudžahedinima i sa našim domaćim, moram reći – oni su imali kape preko nosa, pa se nisu mogli prepoznati ko su i što su – mi smo svi civili, koliko nas je bilo – više od 200, baš točno ne pamtim, 200, 220, 230 ali preko 200 je bilo, odvedeni smo preko jedne planine ispod Vlašića, preko Cerice pa dolje na Poljanice i pravo u športnu salu u Mehuriću. Tu smo spavali, tu smo boravili a svako od nas je dobio jednu vojničku deku za leći. Pokri se čim imaš. A nemaš ništa. Bilo je grozno. Kada bi Armija došla sa fronta i gdje su puno gubili, onda su samo mudžahedini na vrata htjeli jednostavno ući i pojesti nas. Grozno je bilo tih 28 dana koliko smo mi bili.

Emir Suljagić: Recite nam Miro, danas je tamo škola.

Mira Janković: Da.

Emir Suljagić: Da li bi vama nešto značilo kada bi se to mjesto obilježilo, pa makar i nekom kamenom pločom na kojoj bi pisalo: "Ovdje se zbio to i to"?

Mira Janković: Da. Ne samo meni. Puno bi svima nama značilo.

Emir Suljagić: Jeste li probali to uraditi?

Mira Janković: A s kim? Komu da se obratimo? Ja sam ... prije sam zaboravila kazati u svom obraćanju da se zahvaljujem gospodinu Hodžiću što se sjetio da mene pozove. Da sam odavno ovo željela. Odavno. Mislim svima veliko hvala kad ste se sjetili. Ali da ste još pozvali ljudi odozdo, bilo bi dobro.

Emir Suljagić: Nažalost...

Mira Janković: Drugi put imajte u vidu. Nema problema. Dođite pravo Miri u kuću. Bit ćete ugošćeni kao najbolji gosti.

Emir Suljagić: Adisa, ako možeš uzeti mikrofona.

Adisa Tihčić: Mogu.

Emir Suljagić: Recite mi šta je poslednje čega se ti sjećaš u vezi sa svojim ocem? Možeš li nam reći kako je to izgledalo kada si ti poslednji put vidjela svog oca?

Adisa Tihčić: Pa mogu. To je bilo 10. ili 11., ne mogu se tačno sjetiti datuma. Kad smo sa pijace krenuli iz Srebrenice prema benzinskoj pumpi. I to je bilo zadnji put na benzinskoj pumpi. Ja sam bila u zgradi kod rodice, on je stajao na benzinskoj pumpi i ja sam bila na balkonu i vidjela sam ga. Zvala sam ga. On se okrenuo i mahnuo. Ja sam istrčala kao dijete, potrčala sam prema njemu ali jednostavno oni su odvajali muškarce. Nisu dali ženama i djeci da idu preko šume. Jedni su išli za Potočare a drugi su išli preko šume da se snalaze kako znaju. Što se danas i vidi kako su se snašli i šta su sve uradili.

Emir Suljagić: Recite mi, posmrtni ostaci tvog oca su pronađeni, je l' tako?

Adisa Tihčić: Jesu.

Emir Suljagić: I ti si njega pokopala?

Adisa Tihčić: Jesam.

Emir Suljagić: Šta ... Ja se uistinu libim postavljati ova lična pitanja ovdje. Ali šta ti je to značilo? Šta ti je značila činjenica i šta ti znači činjenica da je on pronađen i pokopan i da ti sad znaš gdje je on?

Adisa Tihčić: Pa to mi je značilo mnogo. Ja danas kad odem u Potočare, meni je ... ne znam, kao da idem njemu u goste. Mislim, to se ne može objasniti. To se nikome ne može reći. Ali drago mi je da znam gdje je pokopan. Da nije negdje, ne znam ...da mu nisu tijelo razbacali na sve strane ili negdje u nekoj rijeci da je završio ili nešto... Drago mi je što i danas mogu otići u Srebrenicu kad god hoću i mogu otići na njegov mezar, proučiti mu fatihu i sjetiti se nekih stvari i isplakati se i ispričati i sve.

Emir Suljagić: Stojane, vi kažete da niste bili u Grabovici to jutro kad je zločin počinjen. Muči li vas to? Da li biste voljeli da ste bili, zapravo?

Stojan Čuljak: Pa da vam kažem, u svakom slučaju ne bih volio, je li. Ali to me muči u svakom slučaju. A šta sam htio ja još dodati, eto bez vašeg pitanja.

Emir Suljagić: Samo izvolite.

Stojan Čuljak: Tamo gdje su moji roditelji stradali, ne samo moji, nego i seljani i tako dalje, vidite, ja smatram da je opće mišljenje bilo svih strana – tamo gdje se dogodi zločin, gdje se uništi sve da tu povratka nema – da je to opće razmišljanje bilo svih strana. Međutim, kako je to palo u vodu, kako to nije istina, kako je to notorna, je li, neistina, dolazimo do novih stvari. U tim mjestim, recimo, a to mi vidimo duž Bosne i Hercegovine, gdje šta ko osvojio ili uništio, tu su se pravili neki objekti koji su služili svojoj svrsi, svojoj namjeni. Ali, oni su istovremeno utjecali na to da se dodatni strah učini tim ljudima i da se nikada ne vrate. Znači, taj strah koji je već prisutan – ako se neki zločin desio, ne znam, u jednoj Grabovici, strah ljudi je opći. A ako vi tu uradite još neki objekat ...

Emir Suljagić: Džamiju, je li?

Stojan Čuljak: Molim?

Emir Suljagić: Kao što je džamija?

Stojan Čuljak: Ne, ne kao džamija. Nije džamija. Nije džamija, nego recimo neka pilana, pa dovedete izbeglice i tako dalje, znači to je dodatni jedan znak da ti ljudi što manje misle o povratku. Razumijete.

Emir Suljagić: A recite mi, da li vas naprosto kao nekog ko je, eto, preživio vrijeđa činjenica da su ljudi koji su ubijali u Grabovici, to činili, kao što je Adisa maloprije rekla, u uvjerenju da ih apsolutno nikad niko neće pozvati na odgovornost zbog toga?

Stojan Čuljak: Pa ne znam šta bih vam rekao. Oni vjerovatno nisu mislili da će ih neko pozvati. Kad uradi čovjek zločin, on misli da ga niko nikad neće otkriti, je l' tako? Možda ga ne bi ni napravio da misli da će se otkriti, tako da ...Eto to je moje ...

Emir Suljagić: Samire, ako možeš samo uzeti mikrofona kratko opet. Zanima me jedna stvar upravo u vezi s tim tvojim iskustvom. Slavoljub nam je maloprije pričao o tome kako je to izgledalo u Vozući koju su napali uglavnom ljudi ... neki od njih nisu čak ni sa ovog kontinenta, je li? U Bratuncu je to bilo, ovako, vrlo prisno, vrlo intimno, vrlo komšijski, ako mogu tako da kažem. Možeš li nam ti ispričati kako se osjećaš zbog toga što su to ipak bile tvoje komšije? Na koji ti način danas komuniciraš s njima kad odeš? Jer i ti i ja znamo da oni znaju i da su znali čak i u tom trenutku?

Samir Omerović: Pa ono što je najgore jeste ćutanje. Jedna anegdota – u srednjoj školi profesor književnosti nam je dao temu "Osjećam potrebu da kažem a ćutim". I sad su se svi moji drugovi vadili iz toga pišući o svojim simpatijama i ljubavima kojima ne smiju reći šta osjećaju. Ja sam bio introventni povučeni dječak, stidljiv i ja nisam ništa napisao. Iako sam bio odličan i uvijek imao petice iz tog predmeta, predao sam prazan rad. I kad je došao sa ispravkama podigao je moj radi i rekao: "Vidite šta je ovaj napisao", to jest nije napisao. I nedavno, surfujući po internetu naiđem na intervju, u stvari, par odgovora koje je dao taj moj profesor književnosti jednom novinaru. Pitali su ga šta misli šta se dešavalo u julu 1995. godine. On je izjavio: "O tome ja ni sa kim ne razgovaram. Čak da sam i sam u šumi, ne bih to sam sa sobom razgovarao". Sad znači ....

Emir Suljagić: Profesor književnosti u srednjoj školi u Bratuncu, je li?

Samir Omerović: Ne, ne. U Srebrenici.

Emir Suljagić: U Srebrenici. Koji? Reci? Išli smo u istu školu.

Samir Omerović: Direktor sadašnje škole.

Emir Suljagić: Ko je danas direktor škole?

Samir Omerović: Profesor Milan.

Emir Suljagić: A Milan Simić.

Samir Omerović: Ne. Ivanović.

Emir Suljagić: Ivanović. OK. Predavao književnost. U pravu si. U redu.

Samir Omerović: Tako da ... Zbog čega on sada ćuti? Je li ga strah od tih ljudi? Ne vjerujem da je on kao nastavnik išao po šumama i ubijao ljude. Ali ljude je strah da govore. Ja sam, na primjer, jednom kad sam išao kući ...sreo me jedan komšija i kaže: "Hajde da te povezem do stanice". I kaže: "Mene je sramota šta su monstrumi iz mog naroda radili. Sramota me je u tom trenutku što sam Srbin, šta su monstrumi iz mog naroda radili tih dana u Bratuncu". Ali svi ti razgovori sa ljudima su uglavnom u četiri oka. Ljude je strah. Ja se sjećam, čitao sam ...Jedna američka novinarka je neposredno poslije rata našla se u Bratuncu da bi pokušala da razgovara sa ljudima da vidi šta se dešavalo tu. Razgovarala je sa nekoliko ljudi i nakon tog razgovora kaže da od tih četiri ili pet ljudi, četvoricu su posle zvali i prijetili. Neke su, čini mi se, čak i u policiju pozivali da kažu šta su pričali novinarima, jer se stvara neka atmosfera straha. Zločinci normalno stvaraju atmosferu straha da bi ostali na slobodi. Prijete ljudima. Mislim svjedočiti nije jednostavno. Svjedočiti za ratne zločine. Evo ja sam negdje čini mi se pronašao podatak da je trećina svjedočenja u Hagu bila zaštićeni svjedoci. Znači ljude je strah da svjedoče o onome što se dešavalo.

Emir Suljagić: Edo, ponovo ću se obratiti tebi. Ti si pri tome i član jednog Udruženja žrtava koje se zove "Izbor", ako se ne varam, je l' tako?

Edin Ramulić: Da.

Emir Suljagić: I hajdemo reći – i aktivista si. I zanima me šta ti misliš o tome, zapravo zašto je ovako teško? Zašto je ovako naporno i zašto je ovako opasno zapravo danas svjedočiti, kao što je rekao Samir? Zašto se ljudi tako ustručavaju govoriti? Znaš, ja sam sinoć gledao izveštaj na BH televiziji o podizanju optužnica protiv šestorice pripadnika Armije BiH, koji su optuženi da su ratne zarobljenike iz HVO-a maltretirali u zatvoru u Varešu i kad je izvještač, reporter upitao jednog od tih ljudi koji su preživjeli to, da li bi volio ...da li zna o kome se radi. On je rekao: "Da, da, da. Mi se srećemo svaki dan". I kad ga je pitao: "Dobro a da li bi volio da on bude kažnjen? Hoćete li doživjeti bilo kakvu zadovoljštinu iz toga?", onda je on rekao: "Ma ne". E sad me zanima tvoja perspektiva? Zanima me da čujem šta ti misliš o tome?

Edin Ramulić: Prije svega, mislim da je ogroman faktor vrijeme koje je proteklo nakon tih događaja. Ali, kod većine ljudi je znači zadržan taj stalni osjećaj prisutnosti ratnog zločina. Znači, ja se bavim baš svim i svačim, što i nema puno veze sa ratnim zločinima ali se uvijek vraćam ...znači, čitav moj život i bojim se da će to biti i u ostatku mog života, da će uvijek biti oko tih dešavanja. Većini ljudi gore u Prijedoru, pogotovo onim koji su se vratili, to što im se desilo u ratu je obilježilo definitivno živote i ne mogu iz toga izaći. Pogotovo ne mogu u situaciji u tim našim povratničkim naseljima, kada izađe napolje i vidi kuću tog koji mu je došao i ubio dijete ili njega odveo u logor. Prođe traktorom tu, pored njegove kuće. Znači to su stvari koje iznova i iznova vraćaju te ljude. E, sad imamo jednu situaciju koja je baš otežavajuća upravo za gospođu sudiju, znači ti ljudi koji bi mogli da budu i korisni u ovom utvrđivanju istine, svjedoci sa kojima, također, svakodnevno stupamo u kontakte, oni imaju taj veliki problem te sredine. Znači, tamo komšije utiču na svjedoke da ne svjedoče. Čak najčešće se dešava da u krugu porodice vrše pritisak na ljude da to na neki način zaborave i da se ne pojavljuju u sudnicama i da ne dovode u opasnost ostale članove preživjele porodice. Znači, to je jedan ogroman i strahovit problem i strahovit pritisak se vrši na sve te ljude, koji bi nam trebali pomoći da jednom utvrdimo, ako ikad utvrdimo tu istinu. I Prijedor je baš možda zbog toga velikog broja ljudi, potencijalnih svjedoka koji su to

uradili, baš možda jedna sredina u kojoj bi trebalo i vršiti neka istraživanja i upravo tamo reagovati, pokušati na neki način da se i taj problem prevaziđe.

Emir Suljagić: Hvala. Slavoljube, iako su zločine u Vozući počinili ljudi koji nisu iz Bosne i Hercegovine, čak u dobroj mjeri nisu ni iz Evrope, to je ipak zločin koji se desio u lokalnoj sredini i desio se u mjestu u Bosni i Hercegovini i svjedoci potencijalni tog zločina su vjerovatno žitelji tih mjesta, bilo da je riječ o Gostoviću, bilo da je riječ o Zavidovićima i tako dalje. Recite mi kakvo je tvoje iskustvo dok si ... ti si tragao za rodbinom? Kako si dobijao informacije? Jesu li tvoje komšije dragovoljno davale te informacije ili je to izgledalo ovako kao sa Samirom, u četiri oka a ...

Slavoljub Pejić: Pa da kažem, većina je u četiri oka ili, moram da napomenem, što je stvarno danas izgleda postala praksa, da se kupuju informacije, znači plaća se po tijelu recimo 300, 500, 1.000, nije bitno koliko, maraka. Znači ...

Emir Suljagić: Kome se plaća?

Slavoljub Pejić: Pa, je li, ja pretpostavljam onima koji su ih i pobili, jer znaju gdje su i ovaj, šta ja znam, ali ne bih sad, je li....

Emir Suljagić: Slobodno, slobodno. U svakom slučaju među prijateljima si ovdje....

Slavoljub Pejić:...ne bih puno o tome. Pa, istinu pričam odavno, međutim ... da među prijateljima... istinu pričam, međutim da li iko priča meni istinu. Ja to hoću znači da meni neko ispriča istinu. Kad dođem, je li, vidim se s jednim, s nekim komšijom i on pita: "Daj mi ispričaj istinu, onako kao čovjek čovjeku". Znači hajdemo zaboraviti, je li, ako se može zaboraviti sve što je bilo, kažem: "Daj mi samo informaciju da nađem, da sahranim, jedan dio života da zatvorim", znači što kaže, ovaj, da mogu otići na groblje i mogu djeci ispričati ko im je bio djed. U mene i supruga je, također, otac nestao istog dana, tako da je baš... Sve se nekako veže, čitav život za te neke zločine i nestanke. I kad bih htio malo da zaboravim, ružno je reći "zaboravim", ali kad bih htio malo da se opustim od toga, taman malo nešto...odlutaju mi misli negdje drugo, neko naiđe i kaže: "Gdje si? Reci mi šta ima? Jesi li čuo išta za ovog i onoga". To su te stvari. Sam sebe uhvatim, sve što čitam, bilo koje knjige ili štampu, ili pratim elektronske medije, uvijek nekako gledam da li ima da je nešto vezano za te zločine, ne bi li šta čuo ili saznao i tako. Uglavnom jako, jako se teško dolazi do informacija. Ni jednu jedinu informaciju nisam do sada čuo da kaže.... da je neko nazvao ili ... jer ja sam stvarno dosta na tim prostorima gore, većina njih zna i moj broj telefona i sve. Uglavnom, ko me god zvao, zvao je te kaže: "Ima za tebe informacija", i onda ja moram dalje, je li, prosljeđivati, pošto, je l', ja novaca nemam da plaćam svaku informaciju, pa se tako preko tih kancelarija i Komisija za traženje otprilike rješava. Uglavnom, hajdemo reći zadnjih 90% sve što je nađeno a traži se još 192 tijela, je plaćeno. Svaka informacija.

Emir Suljagić: A recite mi je li se ikad desilo da nakon što bude otkrivena neka grobnica, da policija sazove neke ljude na ispitivanje, na informativni razgovor da se pokrene istraga o tome ko bi mogao stajati iza toga.

Slavoljub Pejić: Uglavnom, zato se i radi sve u četiri oka, jer uopće da bi razgovarao kažu: "Neću nikakve posrednike. Tebi ću da kažem, ali donesi mi novac". E sada, da ja prijavim tog čovjeka, da kažem, da odem na policiju ili u bilo koju službu i kažem taj i taj mi je rekao to i to, ja znam da onda više nikada ne bih ni jedno jedino tijelo našli na tom prostoru, jer bi se ljudi jednostavno

plašili. Možda u suštini, ti ljudi i nisu izvršili zločine, samo neće da imaju posla sa tim nekim istražnim organima.

Emir Suljagić: Ali evo, recite mi zašto? Mislim ljudi koji su počinili taj zločin, uzmemo li nekoliko njih koji su ostali ovdje u Sarajevu, uglavnom ne žive više tamo.

Slavoljub Pejić: Pa ne žive. Evo baš što kažeš, žalosno je, evo gledam, bore se da bi sačuvali ta svoja državljanstva koja su im dodjeljena u toku rata ali nijedan, ili barem ja nisam, možda griješim ali ... volio bih i da griješim, ali ni jedan jedini proces protiv tih mudžahedina nije pokrenut za ratni zločin a spominju se na više mjesta: u Travniku, Vozući, oko Tešnja. Uglavnom, gdje god su bili pravili su zločine i kaos. Znači oni su, je li, legačni građani, kako oni kažu, ravnopravni građani Bosne i Hercegovine. Zašto protiv njih neko ne pokrene neke sudske sporove i zašto se protiv njih ... Jedino ja znam, što se tiče Vozuće, jedino su optuženi Sakib Mahmuljin i Rasim Delić i to jednim malim, malim dijelom optužnice...

Emir Suljagić: Recite mi ovo, baš me zanima kad si spomenuo Delića i Mahmuljina, šta tebi znači što su optuženi Delić i Mahmuljin koji su mogli ili nisu mogli, morali znati, koji su bili, u najmanju ruku, pedesetak kilometara ili više odatle a da zapravo ljudi koji su u tome učestvovali još uvijek hodaju slobodni?

Slavoljub Pejić: Pa evo, vidio si i sam kad si sinoć pratio Abu Hamzu i njegovu izjavu. On sad tvrdi da su bili pod komandom Armije BiH, pa onda tvrdi da nisu bili pod komandom Armije BiH, da im je mogao neko naređivati, da im nije mogao neko naređivati. Uglavnom, je l', samo prebacuju iz šupljeg u prazno. Konkretno ništa se ne dešava....

Emir Suljagić: Ne. Ali, da li tebi nešto znači što je optužen čovjek koji je bio na vrhu te piramide?

Slavoljub Pejić: Iskreno, ništa mi ne znači zato što bi meni trenutno jedino značilo ... Ipak je za mene, meni barem, prednost ima istina i volio bih da se sazna istina i da se nađu svi ti nestali, nebitno, Srbi, Hrvati ili Bošnjaci, svi koji su stradali da se nađu, da se sahrane i da je stavi jednom tačka na i, i da se uradi jedna prava istina, da se kaže ko je gdje i šta i kad i kako radio. A to da li će mi neko ležati u zatvoru ... Vjerovatno će ih većina i prirodnom smrću pomrijeti prije nego što dočekaju... Evo kao što vidimo, jedni po jedni polako umiru, neosuđeni, kao da je to cilj nekoga. Sad ne vjerujem u neke te zavjere i više politike, ali sumnjam da će ikada biti pravedno kažnjeni. Ali volio bih. Volio bih. Naravno da bih volio, ali mi više znači istina da se sazna.

Emir Suljagić: Hvala ti. Stojane, ako mogu opet vas malo da uznemiravam. Vi ste pomenuli jednu vrlo interesantnu stvar a to je kako bi bilo dobro organizirati sastanke u lokalnim zajednicama gdje bi ljudi došli, i jedni i drugi i treći i peti i deseti, sjeli, razgovarali o onome što se zbilo. Kakav bi po vama trebao biti ishod tih sastanaka? Dakle, ako to zamislimo kao nekakvu komisiju za istinu, eto da imamo u mjesnim zajednicama, u općinama i tako dalje, kakav bi po vama trebao biti ishod tih razgovora?

Stojan Čuljak: Pa početak bi bio dosta loš, je li. Ali na slijedećim situacija bi se popravljala sigurno.

Emir Suljagić: Pojasnite malo.

Stojan Čuljak: Vidite, ja dolazim iz mjesne zajednice Drežnica, gdje je to selo Grabovica u toj mjesnoj zajednici. Znači ja govorim sada o 33 ubijena civila u Grabovici a u čitavoj mjesnoj

zajednici ja nemam informacije, jer mi niko nije ni tražio, razumijete. Možda to ima gospodin Tokača ili neko. Na širem području općine Drežnica koja je otprilike polovina površine općine Mostar, desilo se i kod Bošnjaka zločini i ubistva i pogibije. I kod drugih, ne znam, Hrvata i tako dalje. Razumijete. Znači, nije informacija koju ja imam krajnja informacija. E sad, pošto je i tim ljudima stradao neko, muslimanima, i nama, Hrvatima, onda nam je normalnije razgovarati kad i meni i vama neko strada, razumijete. U tim okolnostima možemo doći do neke informacije i razmjene mišljenja.

Emir Suljagić: Evo sada dakle jedno hipotetičko pitanje. Zamislimo da se nađu Muslimani i Hrvati mjesne zajednice Drežnica i dođu ovako u neku salu i sjednu i počnu razgovarati i ne znam, ovi kažu: "Vi ste ovako", oni kažu: "Vi ste onako" i pretpostavimo da to počne da daje nekakve rezultate da ljudi počnu razgovarati. I onda neko ustane i kaže: "Znate šta, ja sam ubio nekoga" i kaže koga je ubio. Kako bi taj forum morao reagirati? Koja bi bila sankcija za to? Kako bi vi to sankcionisali?

Stojan Čuljak: Pa u svakom slučaju ne bi čovjek odgovarao zločinom, nego bi išao na ...razumijete... na normalno...

Emir Suljagić: Da li bi ga slali u policiju ili bi to što je on priznao tu pred svima smatrali...

Stojan Čuljak: Pa vidite...

Emir Suljagić: ...dovoljno dobrim.

Stojan Čuljak:...ja sam imao Drežnicu. Pravo je čudo po meni kako poslije rata u toj Drežnici nije instalirana stanica policije. Po meni to je osnovna greška koja je sada nepopravljiva, razumijete. Znači, da bi se sigurnost ljudi... i sve ostalo ide preko policije. Ne može se odmah ... Sad smo pucali jedan na drugog, da tako kažem a sutra hajdemo sjesti za stol. Znači, mora neki prelaz biti koji će zaštititi te ljude i da bude sigurnost ... Toga nije bilo.

Emir Suljagić: Vi govorite generalno o nekakvom povjerenju u državu, u državne organe, je l' tako?

Stojan Čuljak: Sigurno. Država je i trebala tu da krene, vodeće stranke i tako dalje, da vode, da organiziraju neke sastanke da se ljudi zbliže. A dolje je suživot do rata bio... normalno ljudi ženili se, kumovali i tako dalje, razumijete. A sad nema toga ni slučajno. Samo ima u prolazu ili na radnom mjestu. A kad ste na radnom mjestu s kolegom, pričate opće stvari. Ne pričate konkretne stvari. Ili sa Srbinom, da ne kažem. .... Znači znate, eto to je to.

Emir Suljagić: Hvala vam, hvala vam Stojane. Samire, zanima me šta ti misliš o ovoj ideji? Bi li ti lično učestvovao u nečemu sličnom u Bratuncu, u Vogošći, u Sarajevu, bilo gdje?

Samir Omerović: Pa ne znam. Što se tiče ove ideje, ono što sam ja sa svojim prijateljima prošle godine uradio jeste – organizovali smo jednu čudnu stvar – godišnjicu mature moje generacije iz Srebrenice, što je malo nevjerojatno. I skupila se otprilike polovina našeg razreda. Nacionalni sastav pola-pola i tako. Šta ja znam, taj prvi kontakt ... Uglavnom su došli ti svi momci i djevojke koji... znaš otprilike, da su učinili neke zločine i da su nešto radili, mislim da ... Jer mi smo bili generacija koja je tek stasala nekako kad je počeo rat i htjeli ili nehtjeli... Evo na primjer, slučaj mog druga, jednog Srbina iz Bratunca. Negdje tamo krajem marta došao je u Tuzlu, kaže: "Poslao me otac da se sklonim, pošto je naš Bratunac već 1991. godine bio mjesto...."

Emir Suljagić: Događala su se ubistva....

Samir Omerović: I pošto su se negdje u martu te stvari opet počele događati, kaže "Poslao me otac u Tuzlu da se sklonim pošto je mislio da je Tuzla mirnije mjesto". I onda kada se počelo u Tuzli zakuhavati, vratio se u Bratunac. Slijedeći put, poslije 10 godina kada sam ga vidio, priča mi kako je bio iznad Srebrenice kada je Morion došao. Mislim čovjek se nekad nađe u situacijama htio ili ne. Ali oni koji su činili zločine, oni koji su svaku mjeru zla prelazili, oni su to svjesno činili i njih nije bilo potrebno nagovarati. To su .... Ne znam, ne mogu ih nazvati kao što je Amir Kulaglič rekao, ne može se njih nazvati ljudima. Ako se uzme profil tih ljudi koji su činili zločine, to su obično nekakvi prijeratni probisvjeti. Ima nešto i iz ovih drugih kategorija ali oni su manjina, mislim.

Emir Suljagić: Hvala. Ja ću imati još jednu seriju pitanja a onda bih volio otvoriti raspravu, jer vjerujem da je publika već malo počela. Da, da. U redu je. Počela je da popušta pažnja. Shvatio sam. Ali bih želio čuti još par odgovora na nekoliko pitanja, pa ćete onda svi dobiti riječ ukoliko želite nešto reći. Edine, ti si rekao da živiš u Prijedoru i ja se sjećam od prije par godina ovo o čemu si ti meni maloprije govorio. Ja sam za novine za koju sam tada radio otišao praviti tekst o skupini povratnika u Berek, tamo gdje je stari grad. I sve što si ti nama rekao sada, oni su meni govorili tada. Međutim, recite mi, evo mene upravo zanima, mene je uistinu zaintrigirala ova Stojanova ideja o tome da se ljudi u mjesnim zajednicama sreću, da pričaju jedni s drugima, po selima, bilijar salama, u prodavnicama. Je li ti misliš da bi tako nešto u Prijedoru moglo funkcionirati?

Edin Ramulić: Pa u Prijedoru se to dešava. Znači mi... Da se razumijemo, ja još nisam naišao na čovjeka, a komuniciram znači i sa Srbima i sa Hrvatima koji tamo žive. Nisam naišao još na čovjeka koji mi je to direktno, a nema takvih više ni u medijima, koji će reći: "Neka smo vas pobili i trebali smo vas pobiti". Znači nema takvih situacija u Prijedoru. Apsolutno to se ne dešava. Znači, nema nigdje javnog ispoljavanja mržnje od pojedinaca. Nema apsolutno ničega ... Znači to ostavlja mogućnost za tu komunikaciju. Čak sam nailazio, znači kroz aktivnosti u ovom udruženju, na situaciju da ljudi imaju potrebu da se opravdaju na neki način, da se distanciraju od tih zločina. Ali to se sve dešava u direktnoj komunikaciji, znači mimo javnosti. Nema još, osim jednog jedinog čovjeka u Prijedoru, Srbina, koji javno izlazi, znači javno i pred medijima i na javnim skupovima daje hrabre izjave i evo, na svu sreću, on nije imao nikakvih problema, osim što je imao nekih prijetnji. Ali znači konkretno nije imao ... Nikada mu nije bio ugrožen život zbog toga što je hrabro rekao i osudio zločin koji se desio u Prijedoru. Znači, mi imamo situaciju da se u Prijedoru to može desiti. E sad, kakav će rezultat biti toga... Tribunal je pravio tu jednu konferenciju u Prijedoru kad je bila prilika – dobar dio lokalnih Srba je bio, bilo je čak i ljudi, koji su na neki način i bili u toj strukturi zločina, planiranja, barem – i oni su to saslušali i mi nemamo povratnu informaciju šta se desilo u njihovim glavama. Nemamo uopće načina da provjerimo na koji način dolazi kod tih ljudi do katarze, jer oni jednostavno javno sasvim ignorišu sva ta dešavanja u Prijedoru. Apsolutno ne želim nikakvim javnim... osim tog jednog jedinog primjera nema nikog da osude taj zločin. Ono što je, znači, preduvjet da možemo uopće dalje razgovarati, da priznaju da je u njihovom gradu počinjeno to nešto nad nevinim ljudima što nije trebalo biti počinjeno.

Emir Suljagić: E, hvala ti. Isto pitanje imam i za Adisu i za Miru, pa izvolite kojim ćete redom. Baš me zanima... Pa ćemo poslije ovoga otvoriti raspravu za sve.

Adisa Tihčić: Ne znam. Pa ovako iskreno da ti kažem, ja i ne smijem da odem tamo. Na Skelane ja i kad odem, ja se zadržim najviše pola sata, sat, jer su prijetili neki Srbi i danas prijete i poručuju da mi ne smijemo da se pojavimo tamo.

Emir Suljagić: Jesi li se ti imala priliku sretati s nekim od komšija u Skelanima?

Adisa Tihčić: Ma ne... Nisam lično, ono...

Emir Suljagić: Je l' te to zanima? Slobodno reci ako ne želiš – ne želiš. To je tvoje legitimno pravo da se više nikad ne sretnoš ni sa kim.

Adisa Tihčić: Pa ne želim i to je normalno. I sad kažem, oni prijete nama i mi ne smijemo doći. I kad odem, odem na sat vremena da me niko ne vidi i odmah moram da se vratim za Sarajevo, jer i dan-danas, poslije svega toga, oni prijete. Žele ubiti. I onda neko priča o nekom pomirenju i o nečemu.

Emir Suljagić: Hvala ti. Miro, kakvo je vaše iskustvo u ovim situacijama?

Mira Janković: Pa iskreno rečeno, ja nemam nekih problema posebnih. Ja idem na spomen obilježja na Bikoše. Prelazim kroz čisto muslimansko selo i hrvatsko Maljine. Moram biti iskrena. Ne vrijedi lagati, nije pošteno, nikad mi nitko nije stao na put i kazao: "Slušaj, ne smiješ to, ne smiješ ovo", niti su mi ... Ja sam znala sa UNPROFOR-om dogovoriti prije na dva, tri dana, ono kako se je prije moralo, prije primirja i svega i s njima odnesem cvijeće do spomen zida, gdje je bilo to nesretno strijeljanje, je li, nikad nitko mi nije rekao: "Ne smiješ tu doći".

Emir Suljagić: A recite mi, kad bi se, recimo, organizirao ovakav sastanak kakav je Stojan predložio, dakle između seljana, dakle Bikoši, Maljine, Mehurići i nađu se ovako, mislite li da bi to imalo neke rezultate? Da li, da li...

Mira Janković: Pa mislim mic po mic da bi se moglo nešto učiniti. Jer ja imam dosta svojih susjeda muslimana s kojima komuniciram i ljudi mi doslovce kažu: "Ja Miro znam puno toga, ne smijem ti reći. Ja noćas letim u zrak". I meni je jasna stvar. Nemam šta više čovjeka siliti. Hvala.

Emir Suljagić: Ima jedna stvar koja je očigledna, dakle poslije ove silne rasprave, jedina stvar koja je očigledna, pored silne traume, koja sjedi za ovim stolom i jedini zaključak koji se može izvući iz ovoga što su ovi ljudi rekli – jeste da je preduvjet za bilo kakvo pomirenje, preduvjet za bilo kakvo utvrđivanje istine, obnova povjerenja u institucijama države.

. Ljudi očigledno mnogo lakše komuniciraju jedni s drugima, ako je država u stanju zaštititi njihove interese i njihova prava. To još uvijek nije slučaj i mislim da bih ja sad volio otvoriti raspravu ali upravo u tom pravcu, da dakle svi sa svojih stajališta i iz svoje perspektive probamo reći nešto o tome kako ojačati povjerenje ovih ljudi, povjerenje običnih ljudi, onih koji sastavljaju kraj s krajem svaki mjesec i kako obnoviti njihovo povjerenje u državu, kako obnoviti povjerenje ovih ljudi u policajca koga vide na ulici... I mislim da ću ja ovdje prestati da pričam gluposti. Refiku ću dati riječ. Izvoli.

Refik Hodžić: Hvala Emire. Ja imam jedno pitanje. Na tragu ovoga o čemu je gospodin Čuljak govorio....

Emir Suljagić: Samo sekundu ako te smijem prekinuti. Samo sekundu, molim te.

Refik Hodžić: Izvoli, izvoli.

Emir Suljagić: Zamolili su me prije nego što ... i to sam trebao uraditi jako davno, prije početka sesije, obavijestiti da je u toku festival Vivisect, to se zove Festival of Human Rights. Filmovi, izložbe i fotografije i tako dalje je u kinu "1. maj". Dakle ko želi poslije ovoga....

Refik Hodžić: Dakle, na tragu ovoga što je gospodin Čuljak govorio, jer on je, u stvari, kada je pomenuo te sastanke u lokalnoj zajednici, na tragu onoga što, u stvari, radi jedna Komisija za istinu. Dakle, to je forma tih javnih rasprava, javnih debata u maloj sredini gdje ljudi imaju priliku da govore o onom što se dogodilo i gdje, kao što si ti rekao, često može zavisno od formata, da se desi da kako žrtve koje govore o tome šta im se dogodilo i traže od svojih sugrađana istinu, jer misle da znaju... jer smatraju da je oni znaju, može da se desi da i počinoci na takvim javnim raspravama javno kažu šta su radili. Zbog toga, ja bih želio da svako od uvaženih panelista odgovori na moje pitanje. U ovom trenutku u Bosni i Hercegovini, kao što ste mogli da čujete danas tokom rasprava, i ovdje imamo neke od naših uvaženih parlamentaraca... Parlament Bosne i Hercegovine, iako nemamo mnogo detalja o tome ali znamo da postoji jedna radna grupa, koja radi na izradi zakona o nečem takvom, dakle, o nečemu što bi bila Komisija za istinu i što bi bilo tijelo, koje bi se na neki način bavilo svim ovim kompleksnim problemima o kojima mi, evo, cijeli dan pričamo i sutra ćemo pričati cijeli dan. Kao što sam rekao, nažalost, mislim da ne znamo svi ovdje skupa dovoljno o tome da bi mogli imati kvalitetnu raspravu. Nadam se, da ćemo sutra čuti više detalja, ali ono što mene interesuje od ovih ljudi jeste upravo da čujem koliko oni znaju o tome, koliko znaju o toj konkretnoj inicijativi i šta je njihovo mišljenje. Evo, ako se ova sesija zove "Perspektiva žrtava: konsultiranje, pristup i učešće žrtava u procesu utvrđivanja istine", šta bi njima značilo da se na nivou države ... jer pazite, to je znači kad država odluči nešto, to je nešto što je kao što Englezi kažu *binding* – obavezujuće za sve nas. I tu je naša prilika, i za Slavoljuba da sazna šta se desilo sa njegovim ocem i za nekog drugog da sazna šta se desilo sa njihovim nestalima ili da se sazna ko ih je ubio i tako dalje. I ako taj voz ode bez učešća vas koji ste najviše zainteresirani za tu temu, mislim da bi to bio jedan ogroman, ogroman promašaj. Zato me interesuje da čujem šta vi mislite o takvom jednom mehanizmu i da li želite da učestvujete, da li mislite da nam treba uopće u državi. Evo možda da krenemo od Mire na ovamo.

Mira Janković: Što se mene tiče, tu bi država mogla dosta pomoći a bilo bi lijepo početi. Svaki početak je jako težak. A ja mislim 90%, neću reći 100% da bi bilo učinka. To je moje osobno mišljenje. Mislim i da svi drugi ... Jer, dapače, meni bi bilo jako drago kad bi mi došao moj susjed, recimo nebitno, Ramo, Ibro, Muhamed i kazao: "Gospođo Miro, ovdje je vaš sin i muž. Ja znam, sigurno znam da je tu. Vi ga dostojno pokopajte". Ja bih mu bila zahvalna cijeli život. Moje bi se rane dosta, dosta ublažile. Savjest bi mi bila mirna. Ne bih išla na Bikoše, na zid, da ublažim sebe, nego bih znala gdje počivaju i gdje ostalo sve stoji. Toliko. Hvala.

Adisa Tihčić: Pa ja ću ovako reći. Ja mislim da nama nije potrebna nikakva komisija. Mislim da dovoljno ima i institucija i komisija i sve i da ljudi znaju istinu. Ne vidim uopće razloga zašto treba neka komisija ili nešto, kad niko žrtvama ni ne dopušta da pričaju ono što su doživjeli. Jer i ta komisija može biti a niko žrtve neće slušati. Slušat će neke druge ljude koji će doći, ne znam, ili iz Bosne ili iz neke druge države ili tako. Ne znam, moje mišljenje je da ne treba i da je dovoljno i ovo što do sada imamo.

Edin Ramulić: Čini mi se da govorimo o Komisiji za istinu koju je Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine pokrenula. Udruženje u kojem sam ja aktivan je na neki način u trećem mjesecu rada te komisije bilo uključeno. I to sasvim slučajno smo dobili jedno saopštenje u kojemu se pominje da je uopće pokrenut proces da se ta komisija uspostavi i mi smo vidjeli da je

tamo u radnu grupu za donošenje Nacrta Zakona o Komisiji za istinu imenovan ispred njegove partije čovjek Prijedorčanin, Mile Mutić, čije se ime nalazi u skoro svim presudama Tribunala koje se odnose na Prijedor. U kontekstu se znači da se dovodi direktno sa odgovornošću za sva ona dešavanja u Prijedoru. Znači, jedan monstrum, grozan lik se pojavio u toj komisiji i mi smo reagovali. Znači tek trećeg mjeseca a on je čovjek koji za sebe tvrdi da je čovjek od pera. Inače je i predsjednik podružnice pisaca Republike Srpske za taj gore region. Vjerujem da je on taj Nacrt Zakona, da je 90% teksta ispisao svojom rukom. Znači, nakon tog našeg reagovanja, oni su njega isključili. Dejton projekat, to je organizacija koja pruža navodno tehničku podršku toj grupi. Organizacija poprilično isto ima fantomski pristup svemu tome. Znači, držim da su oni možda i najodgovorniji za taj netransparentan pristup. Oni su nama poslali jednu rečenicu, na naše insistiranje da dobijemo tu informaciju da li je on i dalje u toj Komisiji. Poslali su nam samo jednu rečenicu da nije više član te Komisije. Znači Parlament skupštine sa tim Dejtonskim projektom je počinio po nama još i veću grešku tako što je opet na jedan netransparentan način isključio jednog člana te radne grupa, ne obrazlažući to ničim. Nama je to obrazloženje izuzetno potrebno, jer želimo da vidimo da se onda preispituje. Znači, ako on kao ličnost nije mogao biti u toj Komisiji, onda ne bi trebao biti ni u Parlamentu prijedorskom. On je tamo odbornik već u trećem sazivu. Ono što bih ja htio reći, on je možda manje bitan ali to je nešto što je skandalozno. Mi smo tražili da se nama... mislim to je nama porodicama bio jedan od najvećih šamara ali trpimo ih godinama dolje. Porodice žrtava trpe šamare. Ali to je bio jedan od žešćih, jer ga je to jedno tijelo od kojeg mi mnogo očekujemo, najviše zakonodavno te države naše, Bosne i Hercegovine – oni su to uradili. Ono što bih ja želio reći – ta Komisija apsolutno nema svoje mjesto, barem iz mog ličnog ugla, jer ona će postati alibi mnogim zločincima. Mislim ne može se desiti da neko ... Evo, gospodin Jurčević nam je govorio kako je ta mala infrastruktura u koju mi sad svi polažemo nade, kako se oni sami ne mogu nositi sa procesuiranjem ratnih zločina, što je u konačnici utvrđivanja ratnih zločina ...historije, sad treba opet nekolicina tih eksperata o kojima mi nemamo pojma ni ko će oni biti, treba da oni urade taj dio posla koji ne stigne da uradi sud. To je situacija, znači, u kojoj će sud, gospođa Kreso je tu, dobit će alibi da onda ni oni ne moraju procesuirati sve ono što bi morali, jer nema niko drugi u ovoj zemlji da procesuiraju. Ako neće pravosuđe procesuirati ratne zločine, znači, onda nema niko drugi, osim ove Komisije koja će, ako se formira, postati taj alibi za njih i znači mi dolazimo tad u jednu strašno opasnu situaciju da će i taj veoma važan posao u BiH uraditi Komisija. A sve Komisije unazad koje su bile formirane u Bosni i Hercegovini nisu radile taj posao na način da nisu odradile posao. Znači i Komisija za traženje nestalih i sve druge moguće komisije. Mi imamo, da navedem jedan primjer te uloge države u tom procesu, mi imamo sad u ovom trenutku situaciju da je prije nekog kratkog vremena zaključao kancelariju čovjek, policajac, u Sanskom mostu, koji je od države imenovan kao jedini – a on ima srednju školu – da vodi predmete, znači da radi istragu za više od 6.000 ubistava u tom regionu. Znači, taj jedan jedini čovjek, evo danas mu je zadnji radni dan, znači on će vjerovatno u ponedjeljak opet doći na posao. Država je angažovala samo jednog jedinog policajca da utvrdi te činjenice koje bi kasnije trebalo da pomognu u utvrđivanju istine i kod sudova i kod ovih Komisija, ukoliko se formiraju. Znači država apsolutno cijelo ovo vrijeme nije ulagala i sada bi joj bio dobar izlaz da tih nekoliko miliona dolara koji se pominju, uloži u tu Komisiju i umiri savjest javnosti i svoju savjest i svih nas koji smo zainteresovani za taj proces. Mislim, to je nešto što se ne smije desiti apsolutno. Ja evo čekam sutra da se pojave ti ljudi za koje držim da su odgovorni uopće za tu ideju, pa da možda dobijem priliku da ih upitam neka konkretna pitanja. Eto, žao mi je što sam ...

Emir Suljagić: Prije nego što Slavoljub uzme riječ, ja hoću da ispravim jednu grešku koju svi mi pravimo, dakle to je radna grupa koju nije osnovao Parlament. To je radna grupa čije su članove nominirale Parlamentarne stranke. Tek toliko da to ne nazivamo Parlamentarnom radnom grupom. Slavoljube ti imaš riječ.

Slavoljub Pejić: Pa ja ovako lično iz ugla žrtve smatram da bi bilo dobro osnovati jednu stvarno neutralnu, profesionalnu komisiju koja će utvrditi šta se stvarno događalo na ovim prostorima, ko je odgovoran, ko nije. Koliko će sad Tužilaštvo uspjeti, ja kažem ponovo, stvarno sumnjam da će uspjeti da to sve procesuiraju i da sve optužnice istraži. Znači, ne bih volio da zbog nemogućnosti Tužilaštva i Suda izostane nam istina, pravo na istinu. Znači, mi imamo pravo na istinu. Plašim se samo jedino da ta komisija ponovo ne bude bila u političkim rukama, što se kaže, da ne bi ponovo stranke kojekakve koristile za svoje lične interese i promociju, odnosno pojedinci. I pretpostavljam da će biti kao i do sada što je bila praksa u svim mogućim i komisijama i kancelarijama za traženje i svim...Najmanje je bilo znači ... u radu su najmanje učestvovala same žrtve koje su u stvari i jedini razlog postojanja tih komisija. Tako da smatram da ako bi se oformila ta komisija, trebalo uključiti što više žrtava, jer oni najbolje znaju istinu i šta je se događalo. Otprilike je moje gledište da bi trebalo oformiti jednu .... (prekid zbog prelaska na sledeći fail)

Stojan Čuljak:...ono što ste i vi rekli, sloboda kretanja. Mislim to je osnovno i ta sigurnost, jer mi u tim mjestima, mi možemo spomenuti Mostar gdje nije, da ne kažem, regularan 100%, gdje jedna urbana sredina, je l'. Ali kako ćemo govoriti o jednoj Drežnici u tim seoskim uvjetima i tako. Znači, sloboda kretanja u tim mjestima, opet govorim o mjestu odakle sam ja, nije definitivno riješena, nije sigurna, nema sigurnosti. Ja kad idem u to svoje selo, zaseok, ja prolazim pored kuće Muslimana, Bošnjaka koji mene zna: "Đe si Stole, kako si? Šta ima tamo? Hoćeš li kositi?" i tako dalje. Razumijete. Ja njega znam i možemo mi stvoriti takvu komunikaciju. Ali kad s njegovim sinom ili tom omladinom ...Ja hoću da ga pozdravim a on mene...Vidi da je neki došao od tamo iz sela Čopitam, zaseok do Grabovice, razumijete. Znači ove slobode o kojima mi govorimo, jer ljude je strah... Vi odete tamo ... Mislim da na ovom području, evo sad mogu reći, da niko ili vrlo malo je ljudi noćilo u svojim kućama. Je li to strah? Znači u pitanju je nesigurnost, razumijete.

Emir Suljagić: A da li vi vjerujete da bi formiranje nekakve komisije za istinu pridonijelo da se vi osjećate sigurnije?

Stojan Čuljak: Pa ne mora to biti komisija, treba razgovarati. Treba kontaktirati s ljudima. Ne možete vi sad ...ovi izbjegli u Mostaru i tako dalje a ovi ostali tu. Znači niko ni sa kim ne razgovara. Morate doći kod ljudi, da vas neko primi da razgovaramo. Znači, prvo ćemo razgovarati... hoće li neko u moje selo gdje nema niko, ono što je ostalo da mi sačuvamo. Pa će meni reći ovaj: "E, mi ćemo ti to malo pripaziti". Do sada to niko nije pazio. Pa nije se desilo nigdje da je neko nekome sačuvao nešto. Je l' se negdje desilo? Nije. A da počnemo od toga da je neko nekome sačuvao ono što je ostalo pa bi onda dalje išli. Pa nismo mi ljudi da kažemo – sastajemo se prvi put i da pitamo: "E, ko je ubio moje roditelje?" Pa nećemo tako razgovarati. Nego ćemo razgovarati o odnosima uopće, kažem, o slobodi kretanja, zaštiti imovine, komunikaciji, putu, struji i tako dalje. Eto. Ja mislim na takav način. Ja nisam mislio da mi sada izmislimo neku novu komisiju koja će sad ispitati šta je dolje i kako je dolje. Eto, to je to.

Emir Suljagić: Hvala. Samire izvoli.

Samir Omerović: Pa, moje mišljenje je da je najvažniji rad sudova, jer ipak sudovi su u neku ruku mjerodavniji da bi utvrđivali neku istinu, jer tu obje strane imaju priliku da reknu svoje stavove, da iznesu svoje dokaze, da advokati odbrane i tužioci sve moguće argumente iznesu. I da na kraju sudije procijene šta je istina a šta nije i da se odredi kazna. Sad, ta komisija koja se pominje, meni je ... ja sam se iznenadio kada sam čuo da treba da se formira, jer koliko se meni čini, ona je obično formirana u društvima, na primjer, u Južnoafričkoj republici, gdje su izostajali sudovi za zločine i tako dalje. Ne znam. Kao što je pomenuo Stojan, meni je nekako lakše razgovarati s ljudima moje generacije ako su bili prije ... ja sam bio u Armiji, meni je lakše razgovarati sa mojim

kolegom Srbinom koji je bio u vojsci nego razgovarati sa nekim djetetom koje niti je šta doživjelo, niti je šta vidjelo rata. Jer, generacije se odgajaju na lažima. Ja na primjer, pratim internet. Na internetu imate na zvaničnim stranicama na primjer, nekih vjerskih organizacija neke notorne laži. E sad, možda bi trebala da postoji ta neka institucija koja će te neke mitove razbijati, iznositi istine o nekim pojedinim događajima: koliko je ljudi ubijeno, šta se desilo u stvari i tako dalje. Evo ja ću opet navesti svoj primjer. Nalazio sam se u Tuzli 1992. godine kao student i bilo je studenata iz čitave Bosne i Hercegovine: Srba, Hrvata i Bošnjaka i mi smo se smjestili u taj jedan studentski dom i tu smo preživljavali bez para, bez ičega. Prestala je kuhinja raditi. Možete misliti kako nam je bilo. I sad, moj cimer je bio Srbin iz Mostara i još jedan moj školski drug iz Srebrenice. I tako mi sjedimo jednom i kuhamo taj grah, koji se kuhao satima i slušamo neku stanicu na kojoj kaže: “Studentski dom u Tuzli pretvoren je u logor za Srbe u koji se dovode Srbi a Srkinje siluju“, i još neke takve informacije. Mi sjedimo i smijemo se. A šta na primjer, ko nije iz Tuzle? Ko je na primjer, iz Čačka ili šta ja znam, iz nekog mjesta u Bosni dalje od Tuzle? On tu informaciju uzima kao istinitu. Na osnovu toga se stvaraju predrasude, stvara se mržnja i tako dalje. Ta informacija čak i danas postoji na internetu na pojedinim stranicama. A kamo li da govorimo o slučajevima kada se ubistva negiraju i tako dalje. Toliko što se tiče mene.

Emir Suljagić: Evo ovako. Sad gospođa, pa Kada i Amir. Ja se izvinjavam. Imamo pola sata, dakle imamo dovoljno vremena. Ja vas samo molim da budete dakle ... Ne, gospođa iza vas. Mislim da je ona bila prva. Samo vas molim da budemo kratki i konkretni, jasni i sažeti, tako da bi ovi ljudi ovdje imali priliku da odgovore na vaša pitanja ili da komentiraju vaše komentare. Izvolite vi gospođu. Ja se izvinjavam, zaista ne znam ...Aha, Ružica. Izvolite, izvolite.

Ružica Spasić: Dobro. Ko još nije čuo. Ja sam Ružica Spasić. Dolazim iz Vukovara i ne bih imala nikakva pitanja za vaše učesnike za tim govorničkim stolom, nego bih se čisto osvrnula na ovu konferenciju, jer podosta iz ove konferencije meni danas nije jasno kao učesniku koji dolazi iz Republike Hrvatske. Prvo – konferencija nosi naziv Međunarodna konferencija: Utvrđivanje istine u post-konfliktnom periodu; Inicijative i perspektive na zapadnom Balkanu, a mi se danas čitav dan bavimo onim što se dogodilo, u stvari, govornici se bave onim što se dogodilo u Bosni i Hercegovini. Međunarodna konferencija i organizacije koje nose ovu konferenciju, mislim puno poštovanje i priznanje za njihovu organizaciju, trud i ono čime se bave, ali se danas nije bavila regionalnim problemom, što ja svakako smatram....

Emir Suljagić: To je, bojim se, na programu sutra. Meni je žao što vi imate taj dojam. Stvar je naprosto ....

Ružica Spasić: Dopustite samo, molim vas, pet minuta...

Emir Suljagić: Ne, ne. U redu je. Samo tek toliko da znate da ćete sutra imati priliku čuti, dakle, i ljude iz Srbije i iz Hrvatske i opet iz Bosne i Hercegovine. A razlog što je ovo danas tako, je vrlo jednostavan. Naime, ni u Srbiji ni u Hrvatskoj se ...u Srbiji jeste jednom davno, u Hrvatskoj se odavno ne priča o tome, odnosno nije nikad pričalo o tome. U Bosni i Hercegovini se već priča o Komisiji za istinu i to je razlog što smo ovaj dan posvetili tome. Sutra će biti prilike za ove prekogranične....

Ružica Spasić: Dopustite.... Mislim, ipak sam došla jučer, dan ranije, da bih danas bila prisutna na ovoj konferenciji. Dopustite da kažem nekoliko svojih rečenica. Na puno ovakvih i sličnih konferencija sam bila i puno tih vaših sudionika za stolom i sličnih njima znam dugih deset godina, od 1995. godine, kako se ja bavim ovim pitanjem. Ja ovdje ne vidim na dnevnom redu zaista govornike iz Hrvatske koji bi mogli reći nešto na temu toga, osim gospođe Vesne Teršalić koju ja i

lično poznajem i zato sam se javila za ovu raspravu. Mislim da cilj ove konferencije ne bi trebao biti pričanje sopstvenih priča, povređivanje svojih, i tako dubokih rana. Ja sam mislila da ćemo ovdje ipak čuti šta su ove tri noseće organizacije uradile u svom projektu, jer sam već na nekoliko njihovih konferencija bila od njihovog početka pa do danas, i koji su im planovi za ubuduće. Ja to u dnevnom redu ne vidim i iz tog razloga sam se javila. Ako to vama stvara problem, evo ja ću prestati. Nije nikakav problem.

Emir Suljagić: Meni to ne stvara apsolutno nikakve probleme. Ne vjerujem da bi to bilo kome ovdje stvaralo probleme. Meni je žao što se vi osjećate tako. Sutra ćemo moći, kao što sam rekao, razgovarati o toj prekograničnoj... prekograničnom aspektu tog problema. Nažalost, niko iz Hrvatske neće govoriti o tome jer ... Samo trenutak. Pogledat ću, da ok. Ima i ljudi iz Hrvatske, tako je. Da. Ima i ljudi iz Hrvatske, čak ni ja to nisam pogledao, tako da ćete sutra imati priliku da pogledate to. Kada Hotić.

Kada Hotić: Ova sesija ili tema koju smo sada imali, ja bih malo prokomentarisala, kamo sreće da smo je stavili na početak, jer ovaj problem o kome raspravljamo, dok je bilo jako puno ljudi kojima je potrebno da im se kaže i da čuju, jer govorimo o utvrđivanju istine i šta se dešavalo na ovim prostorima. Ali, na neki način ja bih se malo ovako... prokometarisala bih šta je, u stvari, ta istina i šta mi hoćemo, šta su žrtve i šta je zločin? Da li se za svaki zločin može reći, za svako ubistvo da li je zločin? Bio je rat. Bila je agresija ovdje. Jer, ovo nisu bili nekakvi sukobi i ne znam, među nama nekakve svađe, pa sad neko nekog ubio i svako ubistvo je zločin. Drago mi je da je sudija ovdje, gospođa Kreso. Voljela bih da mi da odgovor da li je svako ubistvo zločin, obzirom da su ljudi bili naoružani, izvršavali agresiju, napadali i da su se jedni branili? Po mom mišljenju ja takve ljude ne svrstavam u zločin. Takva ubistva. Ali, zločini su urađeni nad civilima, nad zarobljenicima. Bilo ko da je zarobio koga. Zarobljenik je bespomoćan. On je bezopasan svakom. Zašto mu se nije pružila šansa da preživi i da mu se sudi? To su za mene zločini. I kad bi utvrđivali istinu, ne vidim nikog ko bi mogao, nekakva komisija koja će iznaći tu istinu, osim sudstva. Tužilaštvo, ne znam, svjedoci, mada svjedocima danas ... gledam u Hagu kad izlaze svjedoci, lažu, lažu sve a niko ih za laž ne okrivljuje. A lažu, a na lažima će dokazati, nekoga će osuditi. Zna se šta se laže. Dobro znaju i sudije i sve šta ko laže, jer imamo mi očevidaca masu, koji znaju da svjedoci lažu. Jako je teško dokazati, ali bar dio istine da se dokaže. Ja mislim da je na ovim institucijama koje postoje: sudstvo, tužilaštvo. Mislim, pravda neka se zadovolji na osnovu dokaza i činjenica. Ali da se postavi... Moj sin nije poginuo s puškom u ruci i nije žrtva rata nego je žrtva zločina, jer je bio bespomoćan. I da se postave te kategorije gdje su bili ratni zločini, gdje su bila ta ratna dejstva i ubistva i šta ja znam. Eto toliko.

Emir Suljagić: Ok, Kado. Ja mislim da niko neće ... Hoćeš li samo ugasiti mikrofon molim te. Ja sam siguran da niko ovdje neće odgovarati zato što je ubio nekoga na frontu, ali ako ga je ubio 100 metara iza fronta, to je već druga priča. Amire izvoli.

Amir Kulaglić: Ja se izvinjavam, jer ja sam ovdje već dva puta dobio riječ. Gospođa iza mene nije dobila nijednom. Pa, ja bih prepustio prvo vrijeme gospođi koja se javila više puta a nijednom nije govorila. Pa, na kraju ako ostane vremena, uzeo bih i ja učešće u diskusiji.

Emir Suljagić: Ako samo možete, pošto ste jako daleko dolje, pa ne znam... Predstavite se molim vas. Recite nam ko ste i pitajte.

Štefica Krstić, predsjednica Udruge žrtava domovinskog rata: Evo, sad je dan već pri kraju. Ipak ću poželjeti dobar dan svima prisutnima, pa i onima koji su nas već napustili. Ja sam Štefica Krstić i dolazim iz Osijeka, iz Hrvatske i majka sam poginulog hrvatskog branitelja, s tim da sam bila

predsjednica Udruženja obitelji nestalih, punih deset godina dok sam tražila sina. I sada sam predsjednica Udruge žrtava domovinskog rata. I ja sam željela jutros, imala sam potrebu dok je bila gospođa Karla del Ponte, jer sam se s njom srela već nekoliko puta u vezi problema nestalih u Hrvatskoj. I željela sam joj danas ponoviti ono što smo joj nekoliko puta ponovili. Ali nisam dobila priliku. Evo, ja se zahvaljujem gospodinu što je primijetio da sam nekoliko puta ustajala i dizala ruku. I ja ne bih htjela dužiti ovakve diskusije kao što vi sada ovdje imate za stolom, nego bih zaista htjela reći ono što se u Hrvatskoj dogodilo i to vrlo kratko, brojčano. Vjerujem da ćete imati još toliko snage i ljubavi i volje da čujete te brojke koje su još sada u Hrvatskoj aktuelne ili one brojke koje su se dogodile 1991. i 1992. godine. Nastojat ću zaista biti kratka. Evo ovako, cijeli tekst ću preskakati, pa ću samo brojke čitati. U Hrvatskoj je poginulo više od 15.000 ljudi, mahom civila, djece, žena. Teško je ranjeno 50.000 osoba. Prognano je više od milion ljudi. Razorene su mnoge škole, industrija i mnoga druga nacionalna dobra, da ne nabrajam. I malo je poznato i malo se priča a i piše i u Hrvatskoj a i tako i šire, da je bilo otvoreno, čak i dok je UN bio na području Hrvatske, na okupiranom dijelu Hrvatske, 480 logora, da ne pričam šta su sve ti logoraši preživljavali i također da je Jugoslovenska narodna armija agresijom na Hrvatsku uništila 1.400 crkvenih sakralnih objekata, 15 bolnica i više od 130.000 stambenih objekata. U tih 480 logora, koji su bili na okupiranom području i u Srbiji, od toga su 300 Hrvata ostali u Srbiji, koji su tamo umrli ili su ubijeni i koji još uvijek nisu svi vraćeni u Hrvatsku. Znači, još su uvijek na listi traženih osoba. To su većinom ljudi iz Vukovara. Interesantno je za nas u Hrvatskoj i ja bih ovdje napomenula, da pod UNPROFOR-om, dok je UNPROFOR kao vladao na okupiranom dijelu Hrvatske da je ubijeno oko 600 civila, Hrvata i nehrvata. U Hrvatskoj je ekshumirano iz 142 masovne grobnice 2.116 osoba a iz više od 1.000 pojedinačnih grobišta ekshumirano je još 1.455 žrtava. Od toga je identificirano 2.982 i još uvijek se traži 1.139 osoba. Ja ću ovdje reći možda što mnogi nisu čuli i mnogi ne znaju, ali mi koji na tome radimo i želimo nešto više znati, potrudimo se i znamo. Brojka u Hrvatskoj je danas 2.067 osoba. Zašto? Jer vladine komisije na posljednjem sastanku su prihvatili zajedničku listu. Znači, Hrvatska je prihvatila i nestanak svih Srba u Hrvatskoj i njezina je dužnost da traži Srbe u Hrvatskoj, one koji su bili državljani Hrvatske. Evo ja se zahvaljujem na pozornosti. Hvala lijepa.

Emir Suljagić: Hvala vama. A gospođa Olja.... Ja ne vidim ime.

Štefica Krstić: Ja ću vam pokazati.

Solar Vjera: Evo ovako. Ja ću se samo nadovezati....

Emir Suljagić: Hoćete se samo molim vas predstaviti.

Solar Vjera, predsjednica Građanske udruge protiv nasilja : Ja sam Solar Vjera. Iz Siska dolazim. Osnovala sam Građansku udruhu protiv nasilja. Ubojstva su se dešavala na svim stranama. A danas kad sam slušala ove diskusije, onda sam došla do zaključka da se zapravo isti scenarij događao u svim republikama bivše države. Pa tako najnovije što se sada događa, recimo baš u području Siska, to mogu ovdje i pokazati iz ovog globusa, da se najprije, da bi se izbjeglo kažnjavanje zločinca, davalo dvostruko državljanstvo, tako da su mogli bježati iz države u državu. A sada najnovije, samo da se to opet ne prihvati u svim bivšim državama, identiteti se mijenjaju osoba. Recimo, osoba za koju se zna da je ratni zločinac, više se ne zove tako, nego se zove nekao drugačije i to se uopće ne bi moglo otkriti da ta ista osoba koja je ubijala, nije ubio prošli tjedan, u četvrtak svoju nevjenčanu ženu i njezinu kćer, koja je bila trudna sedam mjeseci. I tako se ustanovilo da je taj Mirko Marjanović svoje ime prekrstio u Ljubomir Zorić. Znači, i na toj strani je uzeo srpsko ime i prezime da bi se još više Srbi ocrnjivali. Samo da kažem ovom skupu da ne misle da sam ja Srkinja. Ja sam Hrvatica. Dijete su mi ubili u Sisku. Ogorčena sam događanjima.

Ali, još je veći paradoks da mene županijski odvjetnik, dan ranije, znači u srijedu, s njim u razgovoru, kaže mi da bi bilo dobro, možda, da ja malo razgovaram sa ovim Mirkom Marjanovićem i sa jednim Božić Mariom, da bi oni možda, jer su oni specijalni policajci bili 1991. godine, pa da bi oni možda meni nešto drugo rekli, nego šta su rekli policiji, kad je policija istraživala te zločine u Sisku. Ja, kako sam osnovala tu Udrugu građansku, 111 imam ubijenih ljudi samo na području Siska. Evo, pa sada sam baš htjela razgovarati s ljudima iz sudstva da mi kažu da li će to možda postati sada opet nekakva zaštita ubojicama da oni imaju drugo ime i prezime i da se do njih nikada ne dođe. Jer, ako je meni županijski odvjetnik rekao da bi bilo dobro da porazgovaram ja, kako da razgovaram kad je čovjek promijenio svoje ime i prezime i kako da ja dođem do njega. Evo, samo toliko.

Emir Suljagić: Hvala vam. Prije nego što nastavimo, ja bih vas sve molio da imate na umu da se ovo prevodi i da je kasno popodne i da su prevodioci umorni. Amire, ovako, imamo 15 minuta, imamo četiri govornika. Dakle Amir, Nataša, Mirsad i gospođa ovde dolje. Aha, Mirsad će odustati. Dakle tri pitanja. Amire izvoli.

Amir Kulaglić: Dobro. Ja nemam potrebe da se predstavljam pošto sam već više puta diskutovao. Ja ću svoje izlaganje početi tim da sam uvjeren da je poštivanje tuđih svetinja temelj uljudnog življenja, tako da ja lično izražavam sućut svim ovim ljudima koji su doživjeli tragediju sličnu mojoj ili možda strašniju ili manje strašnu nego što je moja. Međutim, tragedija je tragedija, bez obzira na broj žrtava. Druga stvar, imam osjećaj, samo ljudi koji su preživjeli istinsku tragediju mogu razlučiti pravu tragediju od izmišljene tragedije. I ovdje su uglavnom ostale žrtve, ako ih tako mogu nazvati, ljudi koji su doživjeli lično određene tragedije i oni mogu suosjećati u našem bolu, a da kažem, i razumijevanju. Gospođa Kada je postavila jedno pitanje koje sam i ja sebi više puta postavljao – a šta je u stvari žrtva? Cijelo vrijeme govorimo o žrtvi. Ja ću pokušati da dam nekakav odgovor koji, da kažemo, zadovoljava mene, a verovatno će neko reći da li je to ono s čim se i on slaže. Prvo – žrtva je čovjek koji je imao tu sreću ili nesreću da preživi strašna iskustva rata. Obično su to ljudi ili žene koji su izgubili jednog ili više članova najbliže obitelji. Često puta, evo čuli smo i ovdje od ovih ljudi, žao im je što su preživjeli a da nisu, da kažemo, doživjeli ono što su doživjeli njihovi najmiliji. I često puta ih to progoni, da kažemo, kroz njihov život. Obično su to ljudi koji osjećaju da nisu ništa i nikome krivi, jer nisu ništa nikome uradili. Jedino je možda njihova krivica što su se rodili i što su u određenom vremenu i određenim društveno-ekonomskim prilikama živjeli na određenom prostoru, noseći određeno ime i pripadajući određenoj nacionalnoj pripadnosti ili određenoj vjeri. Međutim, na dušama i u dušama preživjelih ostaje jedino trajan pečat, odnosno pečat i pitanje šta ostaje u duši svakog čovjeka poslije svega. Ostaje štembilj na životu takvih ljudi da su osuđeni na krivicu bez krivice i da su njihovi najbliži često puta bili krivi samo što su se zvali određenim imenom i što su se zadesili na određenom prostoru u određenom trenutku. Što je najgore, mi svi moramo živjeti sa stalnim sjećanjima na jučer a nikako ne mogu da živim život u danas i sutra, jer to danas i sutra nikako ne dolazi, niti će ikada doći. Ostaju slike prošlosti. Vidimo iz svih ovih izlaganja ljudi, koji su učestvovali danas u diskusiji, uglavnom pričaju o prošlosti. Ta naša prošlost živi duboko u našim srcima, u našoj svjesti i u svakom djeliću našeg tijela, kao komadići onoga što se zove uspomena na zabranjeni život, jer ovdje uglavnom čujemo da svi žele samo jednu istinu. Ja moram reći za mene, kao žrtvu, šta bi bila istina?! Za mene bi bila istina da mi neko rekne gdje je umorio sve moje mrtve članove, muške članove moje obitelji, da mogu doći do njih i da ih mogu na dostojanstven način na određenom prostoru sahraniti i da i ja kao i gospođica Tihčić, imam svoje mjesto gdje bih mogao otići i proučiti fatihu i hajde da kažemo, u jednom trenutku biti sa dušama tih mojih. To je za nas istina. Šta bi za nas bio zločin, odnosno šta bi bila pravda? Za mene kao čovjeka pravda bi bila kada bih dobio priliku da dođem do čovjeka ili do grupe koji su pobili moje najbliže i da ih pitam zašto. Da li su ti ljudi uopće poznavali te moje najbliže članove porodice? Šta je bio razlog da su ih na najsvirepiji način umorili

i da su ih ostavili možda negdje, hajde da kažemo, da nikada neću moći doći do njih. To bi za mene bila pravda. Dalje, često puta nas gospođica ili gospođa del Ponte stalno zamajava Karadžić i Mladić. Molim vas, Karadžića i Mladića ne mogu da uhapsu, zbog toga što ne postoji određena politička volja. Međutim, i u Hrvatskoj i u Bosni, evo i u Srbiji, evo i u Crnoj Gori, evo i na Kosovu ima niz velikih i malih Mladića i Karadžića koji slobodno hodaju i čak šta više, smiju nam se u lice. Obično su to ljudi koji i dalje čine zločine iz straha da ne budu otkriveni, time što prelaćuju povratnike, pale kuće, podmeću eksplozivne naprave pod auta i tako dalje, i tako dalje. Ko će njih zaustaviti gospodo? Komisija za pomirenje neće, izuzev da kažem sad, pravosudnih i sudskih organa. Šta ja na kraju mogu reći. Za mržnju kao i za ljubav potrebni su živi ljudi. Šta mogu reći žrtvama? Da li štititi ili pričati? Ja mislim da je žrtvama jedino preostalo da pričaju, jer tom svojom pričom ne mire se sa onim što se desilo i dizanjem svoga glasa morat ćemo nekad prisiliti, hajde da kažemo, državne organe da izvedu najodgovornije na lice pravde. Ja o ovoj Komisiji za istinu ne mogu reći ništa. O tome će biti sutra više riječi. Međutim, ako će to biti samo Komisija za istinu a da ne ide korak dalje, da to ne bude Komisija za pravdu i pomirenje, onda nama istina bez pravde i pomirenja ne znači ništa. Jer samo pomireni možemo stvarati neki bolji ambijent u kojem bi svima nama bilo dobro. Ja moram samo zaključiti, možda malo filozofski, da je život stalna borba između dobra i zla. Mi pričajući i boreći se na ovakvim i sličnim konferencijama, borimo se za dobro i nadamo se da će dobro na kraju pobijediti. Ja vas pozivam sve, da dalje nastavimo borbu i da na kraju dobro pobijedi zlo, jer jedino tako može se živjeti u bilo kojem kraju svijeta a ne samo u ovoj regiji. Hvala vam.

Emir Suljagić: Hvala Amire. Nataša Kandić je bila prije vas gospođu. Žao mi je. Dakle, Nataša Kandić, vi, i onda će isteći vrijeme. Samo molim vas, imamo sedam minuta. Vodite računa o tome da će prevodioci prestati da rade u 17.30 tačno. Hvala lijepa.

Nataša Kandić: Meni je žao što se gospodin Kulaglič nije javio ranije da govori, zato što je postavio jedan vrlo dobar okvir u kojem bi trebalo da se govori. Zato što je naša tema „Konsultacije, pristupi, učešće žrtava u procesu utvrđivanja istine“. Iako smo ga pažljivo pratili, on kaže šta on kao žrtva...šta je njemu važno. Šta on hoće da zna. U čemu bi on učestvovao. I to je ono o čemu treba da razgovaramo. On kaže da je njemu strašno važno da mu neko kaže šta je sudbina, kako su završili njegovi muški članovi porodice. Zatim, kaže da bi voleo da dođe u tu situaciju da oni koji jesu odgovorni da on može da ih pita zašto. To je znači jedan pristup gde se od žrtve ide polako prema tom polju gde se nalaze počinioci. I mislim da pošto smo počeli ovu raspravu, ne dobijamo u ovom trenutku ništa ako mi svi počnemo da iznosimo i izveštavamo o broju žrtava. Naš neki fokus je da vidimo od toga šta žrtve u tom procesu utvrđivanja vide. Mi smo danas slušajući, čuli da mnogi u stvari istinu vide tako da saznaju na tom njihovom konkretnom nivou o sudbini svojih, o tome da znaju gde se nalaze njihova tela, da nađu kosti tela, da mogu da sahrane. U tome vide, da kažem, neko svoje smirenje ili mirenje sa onim što se dogodilo. Čuli smo Adisu i to je bio vrlo dobar povod da možemo s njom dalje da razgovaramo. Ona ne vidi ništa u tim ili bilo kakvim Komisijama za istinu. Onda ona govori o tome da još u stvari...ona je bila pretpostavljam dete tada 1995. godine, ona vuče još uvek isto ono ratno osećanje. Ona je još i danas stalno pod pritiskom. Zadržava se tamo pola sata, zato što stalno vidi, oseća te pretnje. E to je nešto u čemu se žrtve nalaze. To je nešto što mi treba da uzmemo u obzir i da onda budemo fokusirani na tome da li je učešće žrtava samo u tome da saznaju tu istinu o svom najbližem ili učešće žrtava može da bude dragoceno u nekom širem postupku. Da li je gospođi Miri isto tako važno da zna šta se dogodilo gospodinu Stojanu, šta se na nekom drugom mestu dogodilo i da ta iskustva žrtava koristimo posle u tom postupku konsultacija i učešća žrtava u utvrđivanju istine. I da pokušamo da vidimo kako u stvari da budemo oslobođeni tog straha. Pre svega, oni koji znaju nešto a žive pod stalnim pritiskom da ako nešto kažu da će se loše dogoditi. I ako možemo sutra, ja bih volela i čini mi se da bi bilo vrlo korisno kad bismo nastavili u ovom pravcu u kojem je

gospodin Kulaglič sada onako vrlo jasno odredio i markirao. I kad bismo mogli i sutra kada razgovaramo o tim regionalnim inicijativama, regionalnim pristupima, da sledimo stalno jedan taj pristup.

Emir Suljagić: Hvala Nataša. Izvolite molim vas. Samo se predstavite molim vas.

Jasminka Džumhur: Ja sam Jasminka Džumhur, dugogodišnji saradnik ovog Istraživačkog centra. Ja sam neki dan došla u posjed, ponovo, po ko zna koji put jedne knjige koju sam čitala od Derviša Sušića, "Uhode". Mislim da bih je voljela preporučiti svima vama da je pročitate, u kojoj govori o mentalitetu bosansko-hercegovačkog čovjeka, o njegovom karakteru i na jednom mjestu kaže, između ostalog – oni su najjači kada su jedinstveni. Mislim da ovakav vid konferencija dobrim djelom utiče na izgradnju bosansko-hercegovačkog društva, jer ovakva pravna država ne postoji nigdje na svijetu. Svi govorimo o istini i o žrtvama, govorimo o nekoj Komisiji za istinu. Koliko ima istine koja stoji u ladicama? Ja vam govorim o jednom primjeru. Ja sam stotine da ne kažem, hiljade izjava uzela od silovanih žena, silovanih muškaraca, muškaraca od muškaraca, brutalnih nasilja, svega. Ja sam se na kraju osjećala žrtvom slušajući sve to. Iz Foče, iz Višegrada, iz Omarske, iz Brčkog, iz Čapljine, iz Gabele iz Stoca, od svakuda. Jedna mlada žena, ja vam moram taj primjer iznijeti iz Prozora bila je mjesec dana zatočena, 32 bojovnika su je silovala i drogirala. Među njima su bila i sedmorica iz hrvatske vojske. Meni je trebalo pet dana da ja tu ženu otvorim, ono uslovno rečeno, otvorim. Ona je sjedila satima i gledala u jednu tačku. Kada je počela govoriti, naravno, kad je stekla povjerenje u mene, sve je rekla. Sva imena, sve detalje, da se čovjek jednostavno zgrozi. Nakon toga je Sud od nje uzeo izjavu. Ona je, naravno, uz moje prisustvo pristala da priča o tome, jer je imala povjerenja u mene. Tu njezinu izjavu sa svim tim podacima, sa svim tim detaljima ima Ministarstvo unutrašnjih poslova, imao je onaj ondašnji AID, imale su sve institucije. Ništa se nije poduzelo. Kinder vod, poznat i u Prozoru, je i dalje puno ljudi ostalo i dan-danas živih. Mi govorimo o Komisiji za istinu. Ljudi, moji, što ne govorimo o institucijama sistema? Što ne govorimo o etnosu koji je prisutan u Tužilaštvu, u sudovima. Još uvijek je etnički obojen. Što ne govorimo da u policiji, u DGS-u, u javnim institucijama imamo ratnih zločinca. Hajdemo to prvo očistiti. Okanimo se komisija i hajde da otvoreno razgovaramo i očistimo te institucije od ljudi koji ne zaslužuju da budu tu. Komisija je samo odugovlačenje ovog procesa o kojem mi razgovaramo. Ne zaboravite, svi smo mi žrtve koji smo ovdje bili. Ja sam se plašila kako ću živjeti sa svim tim istinama koje sam ponijela od tih žena, muškaraca, djece, svjedoka ubistava i svega toga. Ali evo, srećom....Treba o tome razgovarati. Najopasnija stvar u ovome svemu jeste da žrtva postane zanimanje. Nemojmo to dopustiti. Hajdemo otvoreno razgovarati, jer samo ako budemo otvoreno razgovarali, doći ćemo do prave istine i doći ćemo do države, ako želimo da stvorimo državu. Hvala lijepo.

Emir Suljagić: Hvala vama. Hoćete li samo ugastiti mikrofon, molim vas. Ovo bi bio kraj. Žao mi je Jasmine. Ovo je bilo posljednje. Zaista smo probili sve rokove. Gospodin Tokača će učesnicima samo objasniti ... uputiti ih u neke tehničke stvari i time će ovaj dan biti završen, što se svijuju nas tiče.

Mirsad Tokača: Dakle, hvala vam što ste danas bili tako strpljivi. Večeras bi, ako neko nema neke druge planove, u sedam sati ovdje imali jedan mali prijem za učesnike. Oni koji još nisu primili nadoknade za ove troškove i tako dalje, to je kod Adise dolje u Sekretarijatu konferencije i tamo mogu to da završe. I to je to otprilike. Ako treba neka informacija, djevojke i momci su vam na raspolaganju....prekid ali i kraj prvog dana konferencije

Drugi dan, subota, 6. maj 2006.

Regionalna iskustva

Moderator: **Nataša Kandić**

Komisija za istinu u SRJ: Šta je bio problem?

Vera Marković, Institut društvenih nauka, Beograd, Srbija

Izvještaj o Srebrenici

Milan Bogdanić, predsjedavajući Komisije za Srebrenicu

Inicijativa za osnivanje "Komisije za istinu" u BiH:

Martin Raguz, predsjedavajući Zastupničkog doma
Parlamentarne Skupštine BiH,

Šefik Džaferović, prvi zamjenik predsjedavajućeg
Zastupničkog doma Parlamentarne Skupštine BiH,

Vinko Radovanović, Besima Borić, Lidija Bradara

Predstavnici političkih partija u Radnoj grupi
za izradu Zakona o komisiji za istinu u BiH,

Stefan Priesner, stalni predstavnik UNDP-a za BiH.

Rasprava

Nataša Kandić: ... inicijativama koje predstavljaju iskustva u vezi sa utvrđivanjem istine za nedela koja su počinjena u našoj neposrednoj prošlosti. Razmatranje tih zvaničnih inicijativa od kojih su neke od njih rezultirale formiranjem određenih tela za utvrđivanje i kazivanje istine, ne počinjemo jednom prvom inicijativom koja se zapravo zbilila na ovim prostorima, zato što je to inicijativa koja je potekla iz civilne ... **prekid zbog prelaza na drugi fail** ...inicijative a koja je imala za cilj da prođe kroz taj proces konsultacije i dođe do institucije, ali se, nažalost, to nikada nije dogodilo. Zato ovu današnju raspravu i razmatranje zvaničnih inicijativa započinjemo sa predstavljanjem, prikazivanjem i kritičkim osvrtom na osnivanje Komisije za istinu i pomirenje u Srbiji i Crnoj Gori, odnosno u to vreme u Saveznoj Republici Jugoslaviji. O tome nam govori i informiše nas Vera Marković, potpredsednica Socijaldemokratske unije u Srbiji i istraživačica u Institutu društvenih nauka. Vera izvoli.

Vera Marković, potpredsednica Socijaldemokratske unije u Srbiji i istraživačica u Institutu društvenih nauka: Hvala lepo. Dobro jutro svima. Drago mi je da smo danas u ovako velikom broju i očekujem da ćemo imati dobru diskusiju na kraju ovih izlaganja na panelu. Koristim priliku da izrazim veliku zahvalnost organizatorima što su me pozvali na ovaj skup i što sam u prilici da čujem veoma značajna izlaganja i podatke i da podelim sve ono što su emocije, koje prate ovako delikatna i osetljiva izlaganja. Ovo o čemu ću ja govoriti, naravno, nije lično iskustvo. To je jedno naše zajedničko iskustvo, koje smo imali kao civilni sektor, kao ljudi iz stručnih institucija i iz politike, jedno iskustvo koje se završilo porazom. Ali, kako to pominje profesor Vojin Dimitrijević, govoreći o sličnim iskustvima, od velikog broja komisija za istinu i pomirenje koje su osnovane poslednjih decenija u različitim zemljama, mali broj je zaista imao uspeha. Veliki broj se završio neuspehom. Analiza razloga neuspeha može da bude isto tako dragocena kao i analiza uspeha i analiza uslova koji dovode do uspešnog rada komisije mislim da je isto tako značajna kao i ovo što ćemo sada proći a to je analiza grešaka u osnivanju, u toku rada i u nedostatku

komunikacije, što je pratilo rad ove komisije. Postkonfliktna društva kao što su naša društva koja dele prostor bivše Jugoslavije, stvarajući neku osnovu na kojoj mogu da grade zajedničku budućnost, mukotrpno traže i pronalaze odgovore na neka teška pitanja koja se tiču odgovornosti i krivice, pamćenja i opraštanja. U traženju odgovora na ova složena i teška pitanja, jedna Komisija za istinu i pomirenje u kojoj bi bile ličnosti nespornog moralnog i stručnog autoriteta sigurno bi mogla da doprinese razumevanju i prihvatanju istine o događajima iz neposredne prošlosti, kako u onoj sredini u kojoj je ta komisija radila, tako i u susednim zemljama u okruženju da bismo podelili nešto što je zajedničko iskustvo i da bismo došli do zajedničkog sećanja. To pomaže sazrevanju osećanja odgovornosti za teške nepravde koje su učinjene ogromnom broju ljudi, uključujući i najteže ratne zločine koji su se dogodili. To može smanjiti želju za osvetom, može doneti pravdu za žrtve, pružiti priliku da se zatraži i da se dobije oprostaj. Najzad, ono što mislim da nije ništa manje značajno, javni rad komisije, komunikacija sa javnošću dok se prikupljaju i selekcionišu i povezuju podaci o neposrednoj prošlosti i autoritet takve komisije mogu doprineti onome što ja mislim da je za Srbiju ili Srbiju i Crnu Goru najznačajnije, kao posledica takvog rada a to je simbolično odricanje od jednog vrednosnog sistema, koji je bio široko prihvaćen i koji je davao oslonac i legitimitet ugrožavanju drugih i davao je na neki način legitimitet zločinu. To je nešto s čim nije uspostavljen diskontinuitet i to će nas pratiti sve dok jednog dana ne budemo smogli snage kao društvo i kao država da napravimo prekid u tom negativnom kontinuitetu, da napravimo prekid i da prihvatimo jedan drugi vrednosni sistem. Kad je Srbija u pitanju, potreba za stvaranjem jedne državne komisije, dakle institucionalizovane strukture, dala bi u stvari podršku dosadašnjim naporima, koji su počeli još pre nego što je došlo do završetka rata i do promene vlasti, nastojanjima nevladinih organizacija, na prvom mestu Fonda za humanitarno pravo a ima još značajnih organizacija i malobrojnih pojedinaca, među kojima je, nažalost, najmanje političara bilo, da pokrenu proces suočavanja sa prošlošću i mislim da je za Srbiju taj proces mnogo značajniji iz mnogo razloga. Najpre, kao što vam je poznato, Srbija je u poslednjoj deceniji XX veka, sprovodeći jednu ratnu politiku, kontinuirano bila u konfliktu sa susedima i unutar države sa svim vrstama manjina, uključujući, osim nacionalnih, i političke i sve druge manjine. Svi ti konflikti su se završavali porazom, zaključno sa kapitulacijom i gubitkom suvereniteta na Kosovu, Kumanovskim sporazumom 1999. godine. Znači jedan niz poraza koji je kao posledicu ostavio rašireno osećanje nesigurnosti, ugroženosti, nepoverenja u druge, što uz povišen nacionalizam, ne daje dobru osnovu za suočavanje sa prošlošću i za uspostavljanje odnosa poverenja sa susedima. To nije nešto za šta ja tražim amnestiju. To je nešto što treba uvideti kao realnost. Zbog toga ja smatram da je Srbiji potrebnije nego drugima suočavanje sa prošlošću, ali sam sigurna i svi koji rade na tome znaju, da je to mnogo teži proces nego u susednim državama, koje su prošle mnogo više patnji ali imaju mnogo manje teških stvari da same sa sobom podele i same sa sobom da izađu na kraj oko toga. Kada govorim o tome šta je Srbiji potrebno, ne mislim samo na rad jedne takve komisije, nego mislim i na sistematsku implementaciju nečega do čega jedna takva komisija može da dođe, što bi moralo da ima odjeka i u medijskom sistemu, u obrazovnom sistemu i u svim sadržajima koji se plasiraju javnosti da bi došli do onoga što sam pomenula pre toga, do jedne promene vrednosnog sistema. To je prvo. Drugo, dugogodišnja agresivna propaganda te Miloševićeve ratno-huškačke mašine koja je bila veoma snažna, ostavila je ozbiljne posledice i u velikoj meri izmenila čitavu sliku o svetu koju imaju građani Srbije ili veliki deo građana Srbije. Posebno kada su u pitanju prošli događaji. O dugotrajnim efektima te propagande, posebno one koja je bila ciljana na određene događaje, može da posvedoči ova jedna mala lista podataka iz istraživanja koje je u aprilu 2001. godine izvela Svetlana Logar, istraživačica, sa Srđanom Bogosavljevićem, upoređujući obaveštenost građana o tome da li imaju saznanja o nekim događajima i da li veruju da se to zaista dogodilo. To su vrlo interesantni podaci koji govore o medijskoj manipulaciji i o propagandi. Tvrdnja: U Sarajevu je mnogo civila poginulo od snajperskih hitaca – za to je čulo 92% građana Srbije, veruje 55% građana. U Srebrenici je ubijen veliki broj civila muslimana, Bošnjaka. Za to je čulo 79% građana Srbije, veruje 61%. Sada ću

vam dati dva primera na koja je bila fokusirana medijska propaganda, politička propaganda. Prva tvrdnja: Na Kosmetu su ubijeni civili Albanci u selu Račak. Za to je čulo 81% građana Srbije, veruje samo 23%. U Sarajevu je na Markalama bačena granata sa srpskih položaja. Tu informacija je čulo 81%, veruje samo 11%. Dat ću vam i dva primera na koja nije bila fokusirana propaganda. To je tvrdnja: Kada je počelo NATO bombardovanje Albancima su oduzimana dokumenta i proterivani su. Za to je čulo 56% građana Srbije a veruju svi, jer propaganda nije obrađivala taj deo. Tvrdnja: Paravojske i oficiri JNA ubijali su civile u Vukovaru. Za to je čulo 65% Srbije a veruje 79%. Dakle, i oni koji nisu čuli takvu informaciju znaju da su se takve stvari dešavale. Propaganda u tom jednom spektru nije izmenila njihovu svest. Tvrdnja: Srušene su džamije u kojima je od 1992. do 1995. godine kontrolu imala Vojska Republike Srpske. Tu informaciju ima 58% građana Srbije a veruje 71%. Ove tri grupe tvrdnji nam pokazuju, s jedne strane, relativno trajne efekte propagande tamo gde se ona bavila događajima iz neposredne prošlosti. Prošlo je više od deset godina od nekih od ovih događaja. Ljudi još uvek imaju u svesti ono što im je propaganda servirala kao jedinu moguću istinu a istovremeno imamo podatke ...imamo i ove podatke gde se ona fokusirala kad su u pitanju Račak i Markale. Ljudima je prosto izbrisano sve ono što su mogli da vide i preko kablovske televizije i preko satelita i sve ono što su mogli da čuju od drugih. Propaganda je toliko snažno delovala na njihove emocije, da su oni odbacili sve to i zadržali samo ono što su im propagandisti servirali. I najzad treća grupa podataka, to je ono o čemu nemaju mnogo informacija iz medija. Međutim, imaju informacije od komšija koji su bili na frontu, od onih koji su došli kao izbeglice i ti podaci pokazuju da građani Srbije faktički znaju i da su zreli za prihvatanje jedne istine o tome šta su radile vojske i paravojske, u Hrvatskoj, u Bosni i na Kosovu. To pokazuje da su ti podaci značajni i kao osnova za budući rad neke komisije koja bi se ozbiljno prihvatila tog posla, jer su građani emotivno spremni da to prime. Pomenut ću još jedan razlog zbog koga smatram da je Srbiji potrebna takva komisija. To je nedostatak političke volje da se zaista saraduje sa Haškim tribunalom, da se zaista u većoj meri otvore procesi pred domaćim sudstvom i ono što postoji kao politička potka sve vreme od promene vlasti sada kada je desnica došla na vlast, to je jedna kontinuirana antihaška kampanja koja ponovo vraća i utemeljuje jedan vrednosni sistem koji je postojao za vreme Miloševićevog režima a to je da su zločinci heroji, a da su stvarni heroji zločinci i da su izdajnici svog naroda i dakle jedan obrnuti način gledanja na stvari. Dokazivanje krivice pred sudom, posebno pred domaćim sudom, uz svedočenje žrtava i svedoka i izricanje presuda, sigurno bi izbrisalo oreol heroja zločincima. Taj oreol još uvek, kako da kažem, je bolno vidljiv. U nedostatku spremnosti za takvim suočavanjem s prošlašću, do istine bi moralo da se krene, ne kažem da se dođe, svetim putem koji može da se otvori. Naravno, ostaje pitanje koje u jednom tekstu postavlja Nenad Dimitrijević – da li karakter ovakvog zločina kakav se dogodio u Srebrenici, onakvih zločina kakve je izdržalo Sarajevo, da li masovnost tih zločina povezano sa političkom vlašću i sa državom, teške moralne i političke posledice, da li sve to prevazilazi kapacitete krivične pravde? A u jučerašnjem razgovoru smo čuli da zaista prevazilazi i da je osim pravde potrebna i istina i potrebno je još mnogo toga. O tome je jučer bilo zaista mnogo govora. Dakle, posle promene vlasti u oktobru 2000. godine u Srbiji je bilo dosta govora o tome da se osnuje jedna takva komisija. Bilo je dosta govora i o kontinuitetu i diskontinuitetu u svakoj sferi, bilo je dosta govora o ilustraciji i otvaranju dosijea Službe bezbednosti i o drugim pitanjima, koja su povezana sa prevladavanjem nedavne prošlosti. Protivnici otvaranja takvog procesa od samog trenutka promene vlasti bili su na značajnim pozicijama odlučivanja i to nije dalo dovoljno snage reformskom potencijalu da do takvih promena i dođe. Sukobi unutar te nove političke elite u Srbiji oko pitanja brzine i kvaliteta promena, prikrivali su dublje i principelnije razlike između pristalica brzih i temeljnih i korenitih reformi i onih koji su bili zagovornici legalizma i za očuvanje legaliteta institucija i procedura. Čuvao se zapravo pravni poredak prethodnih i urušenih institucija, koje su u toku Miloševićevog režima bile instrumenti režima. Dakle, na taj način se očuvao kontinuitet sa vrednosnim sistemom i sa svim polugama bivše vlasti. Nagla, iznenadna odluka predsednika tadašnje Jugoslavije da osnuje Komisiju za istinu i pomirenje i da praktično

imenuje članove komisije. Imajući u vidu njegovu dotadašnje zalaganje za kontinuitet i takozvani legalizam, dočekana je, ne bez razloga, sa podozrenjem i nisu postojala velika očekivanja u vezi sa radom te komisije. Ona je osnovana praktično dekretom. Nije bilo konsultacija sa civilnim sektorom. Nije bilo nikakvog učešća javnosti. Svi su bili zatečeni. Nije se pokazalo ni malo poštovanja prema civilnim inicijativama koje su se do tog trenutka realizovale čitav niz godina sa dosta uspeha. To je jedan od razloga što su dva najuglednija člana ove komisije napustili komisiju odmah po imenovanju. To su bili istoričarka Latinka Perović i profesor Vojin Dimitrijević. Komisija za istinu i pomirenje i personalno i svojim javnim delovanjem jasno je locirana u koordinatama vrednosne i političke podele. To je podela na civilno društvo i korpus, koji se oslanja na nacionalizam. Polemika članova Komisije na stranicama štampe i pred medijima jeste da istaknutim javnim ličnostima još više umanju taj početni deficit kredibiliteta. Tako je jedan od članova Komisije, profesor Fakulteta političkih nauka, Đorđe Vukadinović, izjavio da se kritike koje se upućuju Komisiji motivisane materijalnim interesima nevladinih organizacija koje su se, kako on kaže, uplašile da će rad Komisije ugroziti njihove pozicije kod stranih donatora. On smatra da postoje i politički motivisani napadi od onih koji se plaše da će Komisija amnestirati mnoge političke aktere. Takav strah ne bi bio bez osnova. Drugi član Komisije, Aleksandar Lojpur, smatra da su zbog sukoba Miloševića sa zapadom, žrtve posmatrene sve vreme u etničkom ključu i u fokus stavljene žrtve koje su nesrbi, dok su srpske žrtve ignorisane. On smatra da bi bilo pogrešno da se svako suočava samo sa zločinima koji su činjeni u ime njegovog naroda zato što bi Komisija, kako on smatra, time izgubila kredibilitet, već on smatra da treba govoriti o svim žrtvama bez obzira na njihovu nacionalnost. A istu tezu u polemici sa javnim ličnostima zastupa i izveštačica Komisije Mirjana Vasović, koja smatra da nije dozvoljeno nikakvo razdvajanje zločina po etničkoj pripadnosti, što vodi uspostavljanju ravnoteže zločina i na kraju bi se rad Komisije završio time što bi se osudio zločin kao takav. Završilo bi se kao nekakva floskula da je bolje da zločina nema i da se osuđuju svi zločini, kao što je otprilike bila i ona deklaracija posle predloga nevladinih organizacija da se usvoji u parlamentu Srbije Deklaracija o Srebrenici. Onda je predložena jedna druga formulacija koja bi otprilike tako trebala da izgleda – da se osuđuju svi zločini u svetu, u bivšoj Jugoslaviji i uopšte da zločin nije nešto što je dobro za čovečanstvo. Mislim to je užasno licemerno na ovakav način postavljati rad Komisije od samog početka. Međutim, ipak je postojala u Komisiji svest o osnovanosti primedbi kritičke javnosti na rad Komisije. Govoreći o nemogućnosti ostvarivanja planova regionalne saradnje zbog nepoverenja organizacija žrtava iz Bosne i Hercegovine, Aleksandar Lojpur je jasno rekao da Komisija nema moralni autoritet za takav poduhvat. Razmatrajući neodređenu formulaciju mandata koji je dobila Komisija, odsustvo javne podrške države njenom radu, jer država se povukla odmah po osnivanju Komisije, nejasna ovlašćenja, određene rokove, način i uslove rada, ja ne mogu kao ni mnogi drugi koji su o tome razmišljali i razgovarali, da se otmem utisku da je osnivanje Komisije bio nekakav alibi za nepostojanje drugih pokušaja i pre svega, nedostatak saradnje sa Haškim tribunalom i nekakav pokušaj da se stavi tačka na sve glasnije zahteve da se otvori proces prevladavanja negativne prošlosti i da se uspostavi jasan diskontinuitet u odnosu na prethodni period. Cilj Komisije nije, kako bi se očekivalo, utvrđivanje zločina prethodnog režima, državnih organa, paradržavnih organizacija izvršenih u ime srpskih nacionalnih interesa. Komisija je zapravo dobila mandat da se umesto toga bavi nekakvim, citat: "Istraživačkim radom na otkrivanju evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima, koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja, da informiše domaću i stranu javnost o svom radu i rezultatima, da ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima u susjednim zemljama i inostranstvu". Ovo je citat uzet iz intervju predsednika Jugoslavije, Koštunice, u vreme donošenja odluke o osnivanju Komisije. Dakle, umesto suočavanja sa prošlošću i uspostavljanja vrednosnog diskontinuiteta dobili bi kvaziistoriografsko istraživanje i uspostavljanje ravnoteže zločina. Od svog osnivanja u martu 2001. godine do gašenja usvajanjem sporazuma o stvaranju državne zajednice Srbije i Crne Gore u februaru 2003. godine, Komisija za istinu i pomirenje nije saopštila

javnost nijedan nalaz do koga je došla, nijedan od najavljenih izveštaja nije objavljen i nije se pojavila nijedna pisana publikacija, čak ni izjava. Članovi Komisije učestvovali su na Međunarodnoj konferenciji u potrazi za istinom i odgovornošću ka demokratskoj budućnosti u maju 2001. godine u organizaciji B92. B92, to je i vama poznato, dosledno se bori da teme istine i odgovornosti budu stalno prisutne na neposredan i upečatljiv način. Sad jedna mala digresija koja ilustruje trenutnu društvenu i političku klimu. Na nedavnom ispitivanju pred državnim komisijom Radio-difuzne agencije za dodelu frekvencija emiterima, radiju i televiziji B92 bilo je javno zamereno od komisije da previše prostora daju temama koje se tiču suočavanja sa prošlošću. Međutim, nijednoj medijskoj kući od ovih koje su konkurisale nije zamereno potpuno odsustvo takvih tema, niti zagovaranje vrednosnog sistema prethodnog režima, govora mržnje, izazivanja nacionalne netrepeljivosti ili bilo šta drugo od onoga što kod tih emitera definitivno postoji. Ja ću skratiti. Komisija je organizovala i jedan okrugli sto na kome je izvestila javnost o tome dokle se stiglo i kuda se ide. To je bilo u maju 2002. godine. Komisija još uvek nije imala materijala da kaže dokle se stiglo i kuda se ide, jer još nije bilo nikakvih rezultata. U tu raspravu se uključio civilni sektor i došlo je do veoma ozbiljne rasprave o tome kuda Komisija treba da ide. Međutim, da posle tog jednog iskustva stvarne žive rasprave u javnosti, Komisija moderira jednu kontinuiranu javnu raspravu o tome kako treba da se radi, sa kojim ciljevima. Komisija se praktično povukla i do ukidanja nije više izlazila u javnost, osim dva puta na konferencijama za štampu i jedna konferencija za štampu i jedna izložba fotografija. Dakle, ako bismo sumirali razloge neuspeha Komisije za istinu i pomirenje u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, mogli bismo da zaključimo da je mogućnost postizanja uspeha u ciljevima koji su proklamovani bila limitirana od samog osnivanja načinom konstituisanja, personalnim sastavom, mandatom i ovlašćenjima, odsustvom pokušaja uspostavljanja saradnje sa civilnim društvom i sa uticajnim javnim ličnostima koji bi dali nešto više moralnog kredibiliteta. Uprkos neuspehu ovog pokušaja da se institucionalizuje napor za prevladavanje prošlosti, postoje brojni razlozi, neki od njih su ovde pomenuti, da se ponovo pokuša uz izbegavanje ovih grešaka koje su učinjene. Kada bude političke volje a ja bih pre rekla političke mudrosti, da je javnosti Srbije ponudi ogledalo u kome će sa iznenađenjem da se prepozna, da prihvati tu sliku i da počne o sebi ozbiljnije da razmišlja da bi se promenila. Hvala.

Nataša Kandić: Ja sam pokazala suviše veliku popustljivost u odnosu na govornicu iz Srbije, zato što nećemo imati isto ovoliko vremena za ostale govornike. I razlog je što je Vera imala jedan dobar, ali malo duži uvod dok smo stigli do tog kritičkog osvrtu na samu Komisiju. Sada želim da najavim gospodina Milana Bogdanića koji je rukovodio radom Komisije vlade Republike Srpske za utvrđivanjem činjenica u vezi sa događajima u Srebrenici u periodu od 11. do 19. jula 1995. godine. Taj izveštaj, a mogli smo da čujemo i jučer ovde, još uvek izaziva različite ocene i komentare. Ali ako bismo hteli da sve te komentare pojednostavimo i na jednostavan način prikazemo kako to izgleda, moglo bi se možda reći da izveštaj nikako nije prihvaćen. Kada je reč o građanima Republike Srpske, oni smatraju da je to izveštaj koji je dobijen pod prinudom, da je još jednom Međunarodna zajednica, u ovom slučaju Visoki predstavnik Međunarodne zajednice, pokazao svoju neobjektivnost, da su Srbi ponovo na nekom mestu za samosagledavanje šta su oni uradili. A sa druge strane, među Bošnjacima je ocenjeno kao nešto što je neiskreno, što nije poteklo od samih Srba, od institucija Republike Srpske, da je nametnuto i u tom smislu da nije ni vredno. Međutim, ako se van tih viđenja, znači, rekla bih da su to neka lokalna viđenja tog izveštaja, među ekspertima tranzicione pravde, poznavaoocima tih procesa u drugim društvima, u tom izveštaju se vidi jedan vredan pokušaj na institucionalnom nivou da se dođe ili krene u taj proces utvrđivanja istine. Također, moje lično mišljenje je da je to prvi dokument institucionalnog karaktera, koji se bavi utvrđivanjem istine nezavisno od toga da li je taj dokument i rad te komisije proistekao na osnovu naredbe, pod prinudom, pretnjom ili nekim drugim načinom. Uglavnom, taj dokument je stvoren, on sadrži veoma vredne i relevantne činjenice, koje su se po prvi put pojavile

u tom izveštaju, naročito u onim izveštajima koji nisu dostupni u javnosti pa su se pojavili dokumenti koji su pomogli i Haškom tribunalu u vezi sa nekim predmetima a, također, su veoma važni i za ovaj proces, koji se vodi pred Međunarodni sudom pravde, upravo podaci koji su sadržani i izneti u tom dodatnom izveštaju i koji nije dostupan javnosti. I ja sada molim gospodina Bogdanića da nam kao neko ko je bio imenovan da rukovodi tom Komisijom da nam iznese, ne kako je došlo do formiranja te Komisije, nego šta je to što je dobijeno tim izveštajem i zašto zapravo taj izveštaj nije stavljen na dnevni red ne samo institucija u Republici Srpskoj ili šire, nego zašto se, a to je znači jedan opšti utisak, o tom izveštaku manje-više ćutalo, skrivalo se i svi su zapravo bili u strahu od onoga šta taj izveštaj sadrži. Izvolite gospodine Bogdaniću.

Milan Bogdanić, predsjedavajući Komisije za Srebrenicu: Hvala lijepo. Poštovane dame i gospodo, privilegovan sam pozivom na ovu konferenciju i neposrednim učešćem u njenom radu u okviru sesije „Regionalna iskustva – govorenje istine“. Kao što je programom predviđeno, prezentovat ću neka bitna iskustva, rezultate i poruke iz rada Komisije vlade Republike Srpske za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, koji bi mogao, kako smo ocjenili u Komisiji, poslužiti modelom za istraživanje i dokumentovanje svih drugih ovako teških i bolnih pitanja na prostoru Bosne i Hercegovine i regionu. Već sam naziv Komisije govori da su predmet istraživanja i dokumentovanja bili tragični događaji iz početka druge polovine 1995. godine u i oko Srebrenice u kojima je više hiljada Bošnjaka stradalo na način, koji predstavlja grubo kršenje Međunarodnog humanitarnog prava. Vrijeme u kojem pada rad ove Komisije, a to je 2004. godina, sama za sebe svjedoči da su ovi događaji bili gotovo jednu deceniju prikrivani ili pak korišteni za dnevno-političke svrhe od vođa suprotstavljenih nacionalnih kolektiviteta, koji su imali svoje uskogrudne ciljeve u vezi sa korištenjem ove nacionalne tragedije. Na jednoj strani govorilo se o stradanju nekoliko stotina ljudi i to kao žrtava osvete za zločine počinjene u prethodnom periodu, a na drugoj strani taj broj je prekomjerno uvećavan. U ove licitacije bili su uključeni predstavnici nekih zemalja. Tako je Ministar odbrane Njemačke, Šarping, 1999. godine naveo brojku od 30.000 ubijenih ljudi u ovim događajima. U svakom slučaju, interesantan je izvještaj o slučaju Srebrenice septembra 2002. godine sačinjen od Biroa vlade Republike Srpske zajedno sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu u kome se navodi podatak od 2.000 nastradalih Bošnjaka. Ove konstatacije potvrđuje činjenica da gotovo deset godina nakon završetka rata nisu sačinjeni spiskovi nastradalih i nestalih lica od nijednog državnog organa ili entitetskog organa. Najvjerovatnije zbog toga što otvoreni slučajevi pružaju veliku mogućnost manipulacije. Svjedoci smo da i danas tu problematiku istražuje Istraživačko-dokumentacioni centar, nevladina organizacija gospodina Tokače. Politički i cjelokupni društveni ambijent na ovim prostorima je po mnogo čemu identičan stanju neposredno prije ili za vrijeme rata, jer se i dalje dešavanja odvijaju u krajnjim suprotnostima, inspirisanih od nacionalnih, pa i vjerskih vođa. Vokabular i odnosi u cjelini zasnivaju se na daljem sijanju nepovjerenja, stvaranjem odnosa u kojem strah i mržnja ostaju najjače oružje onih, koji su uzrokovali i vodili ovaj nesretni rat. Naveći dio sveukupnih ranijih angažmana u vezi sa Srebrenicom proizilazili su iz ovakvih odnosa. Zbog svega toga su i propale ranije aktivnosti vlade Republike Srpske koje su proistekle iz obaveze odluke Doma za ljudska prava od 3. marta 2003. godine, jer organi koji su radili na ovim istraživanjima, a nisu bili u poziciji da se ovi događaji nepristrasno utvrde, jer je bez obzira na subjektivnu motivaciju, izostajala podrška vlasti. U takvom ambijentu došlo je do formiranja Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, koje je kao privremeno radno tijelo obrazovala Vlada Republike Srpske na njenoj 52. sjednici od 15. decembra 2003. godine. Ovom odlukom određeno je da Komisija djelujući na način transparentan za širu javnost sa punim ovlaštenjima preduzme, citiram: "Sve istražne i druge radnje u cilju utvrđivanja pune istine o događajima u i oko Srebrenice u vremenu od 10. do 19. jula 1995. godine zbog ostvarivanja trajnog mira i povjerenja u Bosni i Hercegovini". Ubrzo je vlada Republike Srpske imenovala sedam članova ove Komisije, od kojih su dva člana nominovana od Visokog

predstavnik za Bosnu i Hercegovinu. Jedan kao predstavnik porodica oštećenih i drugi član kao predstavnik Međunarodne zajednice. Kancelarija Visokog predstavnika i Međunarodni krivični sud u Hagu dobili su status posmatrača. Donošenje odluke o formiranju Komisije bilo je motivisano obavezom Republike Srpske da odgovori na odluku Doma za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu od 3. marta 2003. godine, posebno u djelu koji se odnosi na 49 prijava koje su podnijeli najbliži rođaci lica nestalih u događajima u i oko Srebrenice u navedenom vremenu i o čijoj sudbini do tada nisu imali pouzdanih saznanja. Prijave su podnesene protiv Republike Srpske i predstavljaju, citiram: "Dio grupe od oko 1.800 sličnih prijava koje su trenutno u postupku pred Domom. Sve one se odnose na događaje u Srebrenici, paragraf 1". Dom je naredio Republici Srpskoj, citiram: "Da po hitnom postupku objavi sve informacije, koje posjeduje a koje se odnose na sudbinu i mjesta gdje se nalaze nestali, otkrije sve informacije koje se odnose na lokacije pojedinačnih, masovnih – primarnih i sekundarni žrtava događaja u Srebrenici koje ranije nisu objelodanjene i, pored ostalog, sprovede potpunu, svrsishodnu, temeljnu i detaljnu istragu koji su doveli do određenih kršenja ljudskih prava, kako bi članovi porodica i javnost saznali za ulogu Republike Srpske u masakru u Srebrenici jula 1995. godine i za njene kasnije pokušaje da prikriju ove činjenice, te za sudbinu i mjesta gdje se nalaze lica nestala u Srebrenici u julu 1995. godine, paragrafi od 211 do 220, tačke od 1 do 8".

Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu je podržao odluku Doma za ljudska prava i u pismu predsjedniku Republike Srpske i vladi Republike Srpske od 25. decembra 2003. godine, istakao da se Komisija treba rukovoditi dovoljnim fondovima, potpunim pristupom svim relevantnim dokumentima i svjedocima. Bitno je istaći da je Dom za ljudska prava odlukom od 3. marta 2003. godine preuzeo i neke veoma važne komponente: istorijske kontekst i same činjenice koje se odnose na događaje u i oko Srebrenice sadržane u prvostepenoj presudi Haškog tribunala u Predmetu tužilac protiv Radislava Krstića a koja u mandatu Komisije postaje pravosnažna. Komisija je nakon konstituisanja utvrdila da su najvažnija pitanja u prikupljanju odgovarajuće činjenične građe prvenstveno da se ispituju navedeni zločini, odredi obim zločina, utvrdi ko ih je naredio i izvršio, te prikupe razne informacije o pitanjima vezanim za događaje kao što su zauzimanje Srebrenice, stanje u kampu Ujedinjenih nacija u Potočarima, humanitarna kriza, situacija u mješovitoj koloni, otkrivanje sudbine i mjesta nestalih lica, otkrivanje informacija o novim lokacijama pojedinačnih i masovnih grobnica, razmatranje problema identifikacije žrtava, kao i drugi događaji od značaja za rad Komisije. Jedan od prioriteta za rad Komisije bila je izrada što je moguće tačnijeg spiska nestalih lica tokom događaja u i oko Srebrenice u predmetnom vremenu, sa akcentom na utvrđivanju sudbine lica navedenih u odluci Doma za ljudska prava od 3. marta 2003. godine. Dakle, prvobitni pristup i plan rada Komisije predstavljao je sveobuhvatan naučni postupak, detaljni prikaz geneze događaja, pri čemu bi se primjenjivala strožija metodologija utvrđivanja činjenica i izvođenja dokaza. Zbog određenih subjektivnih i objektivnih teškoća u početnom radu Komisije, usledila je intervencija Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu i pojedine kadrovske promjene a ujedno je zbog što bržeg okončanja posla, redefinisani mandat Komisije sa zahtjevom za brzim okončanjem istrage i koncentraciju rada Komisije na lokacije posmrtnih ostataka i utvrđivanju spiskova lica, koji se vode kao nastali. Ovim je mandat Komisije fokusiran isključivo na ispitivanje sudbine Bošnjaka u navedenom periodu. S obzirom na limitirani rok i gotovo decenijski razmak od vremena događaja Komisija je ocjenila da se primarno mora baviti prikupljanjem saznanja o događajima od involviranih organa i pojedinaca u Republici Srpskoj. Moram istaći da Komisija i pored upornih traženja nije došla u posjed veoma bitne dokumentacije o ovim događajima pa je zbog toga izvještaj Komisije ograničen na dostupne izvore. Organi Republike Srpske pravdaju nedostatak dokumentacije tvrdnjama da je dio dokumentacije uništen, dio izuzet od snaga SFOR-a i drugih međunarodnih faktora, često bez zapisnika o tome a da se jedan dio dokumentacije nalazi kod pojedinaca van Republike Srpske i da kao takvi nisu dostupni organima Republike Srpske. Ovdje želim istaći da je u početku rada Komisija imala stanovitih problema sa organima koji su bili dužni da stave na raspolaganje svu

potrebnu dokumentaciju, kao i sa drugim izvorima informacija na terenu. Naime, bilo je pokušaja opstrukcije rada Komisije a posebno se taj odnos osjećao prilikom rada Komisije na terenu. Ljudi su ignorisali rad Komisije. Osjećao se zid šutnje, čak i kod onih koji su opširno svjedočili pred istražiteljima Haškog tribunala, drugim riječima, rad Komisije se smatrao nepatriotskim činom. No i pored svega toga a najviše zahvaljujući upornosti i ogromnom zalaganju članova, Komisija je uspjela da prikupi odgovarajuću dokumentaciju, kao i da angažuje veliki broj organa i građani, koji su joj pružili veoma važne informacija u vezi predmeta istraživanja. U Komisiji je instalirana otvorena telefonska linija preko koje su građani mogli danonoćno da daju informacije u vezi događaja u Srebrenici. Rad Komisije je znatno olakšan poslije apela predsjednika vlade Republike Srpske da organi i građani saraduju sa Komisijom, a posebno poslije izjave predsjednika Republike Srpske od 4. maja 2004. godine. U svojoj izjavi nakon podnošenja drugog preliminarnog izvještaja, predsjednik Republike Srpske je istakao: "Prihvatanje i suočavanje sa istinom da su neki pripadnici srpskog naroda počinili zločin u Srebrenici u julu 1995. godine može povoljno uticati na kreiranje uslova za istraživanje svih drugih zločina počinjenih tokom rata na ovim prostorima i u krajnjoj liniji kažnjavanje zločinaca", završen citat. Od samog osnivanja Komisije, članovi Komisije su radili pod jakim medijskim i političkim pritiskom. Mada je razumljiv interes za rad Komisije, većina natpisa i komentara, koji su se pojavljivali u štampi bila je tendencioznog i pristrasnog karaktera. Članovi Komisije su bili posebno iznenađeni i razočarani, jer su u ovim aktivnostima učestvovali neki organi, koji bi po prirodi svog posla morali prvenstveno biti zainteresovani za utvrđivanje istine. Članovi Komisije su uspeli da odole kako politizaciji cjelokupnog pitanja, tako i medijskim pritiscima a sva pitanja u radu su usaglašavana i odluke donošene konsenzusom svih članova. Iako Komisija nema karakter sudskog organa i nema mandat da se bavi krivično-pravnim pitanjima, ipak je u rasvetljavanju činjenica i događaja morala imati u vidu primenjivo međunarodno i lokalno krivično pravo, posebno u odabiru činjenica bitnih za rasvetljavanje događaja. Zbog ograničenog vremena i racionalizacije postupka, Komisija je preuzela istorijski kontekst i činjenično stanje sadržano u presudi u Predmetu tužilac protiv Radislava Krstića kojom je optuženo lice u drugostepenom postupku osuđeno od Haškog tribunala za pomaganje i podržavanje genocida počinjenog u Srebrenici. Sve istaknute okolnosti dovele su do vidljivog napretka po pitanju cjelokupnih istraživanja i utvrđivanja lokacija potencijalnih masovnih grobnica a koje do tada nisu bile poznate, prikupljanje novih relevantnih dokumenata i utvrđivanje broja i identiteta žrtava. Uspostavljen je kontakt sa pravosudnim organima Federacije Bosne i Hercegovine zbog identifikacije žrtava iz do tada ekshumiranih grobnica. U vezi sa utvrđivanjem broja i identiteta žrtava, članovi Komisije posjetili su Centar za koordinaciju i identifikaciju, Identifikacioni projekt Podrinje, Međunarodnu komisiju za nestala lica u Tuzli, kao i kantonalne pravosudne organe u Tuzli. Više puta su članovi Komisije posjetili Haški tribunal i održali nekoliko sastanaka sa udruženjima porodica nestalih. Na osnovu prikupljenog materijala i dodatnih informacija Komisija je pristupila rekonstrukciji događaja. Prikupljene originalne dokumente, izveštaje involviranih subjekata Komisija je analizirala i izradila završni izveštaj o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine sa težištem na pitanju otkrivanja do sada nepoznatih grobnica i utvrđivanje sudbine lica za koje su članovi porodica podnijeli apelacije Domu za ljudska prava Bosne i Hercegovine. Uz osnovni tekst priložen je dio pregledane izvorne građe od interesa za ocjenu događaja. Dokumentacija kojom je Komisija raspolagala uglavnom potiče od institucija Republike Srpske, manjim dijelom od nekih institucija Federacije Bosne i Hercegovine kao i od nekih međunarodnih institucija. Nažalost, Komisija nije dobila sve tražene informacije niti dokumentaciju koja nije vezana za organe Republike Srpske, tako da i u ovom dijelu stavovi i mišljenja o izveštaju moraju biti uzeta sa odgovarajućom rezervom. Tako, na primjer, Komisiji nije bio poznat ovaj film o egzekuciji koju su izvršili "Škorpioni" nad šestoricom srebreničkih Bošnjaka. Isto tako Komisija nije imala mandat da obavlja ekshumacije i identifikacije, niti je imala u posjedu dokument o trećoj fazi napadne operacije Krivaja 1995. godine, koja se navodno zvala "Plan ubijanja" a o čemu se naknadno špekulisalo, što pored ostalog

govori da izvještaj nije izbjegao sudbinu javne zloupotrebe. I da rezimiram. Prikupili smo značajnu dokumentaciju, informacije i saznanja i druge materijalne dokaze o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula, uključujući i one koji do tada nisu bili poznati. Utvrdili da je u navedenom vremenu likvidirano više hiljada Bošnjaka na način koji predstavlja teška kršenja Međunarodnog humanitarnog prava, te da je izvršilac preduzeo mjere prikrivanja zločina premještanjem tijela iz primarnih u sekundarne, pa i tercijalne grobnice. Otkrili 32 masovne grobnice na osnovu informacija koje su dostavljene Komisiji isključivo iz organa Republike Srpske i svjedoka na terenu iz Republike Srpske i to prvi put su informacije dobijene na taj način. Imajući u vidu ovo pozitivno iskustvo, smatramo da bi trebalo razmotriti primjenu istog modela u procesu otkrivanja sudbine nestalih lica, bez obzira na njihovu nacionalnu i religijsku pripadnost na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Utvrdili smo i rekonstruisali učesće vojnih i policijskih jedinica Republike Srpske, posebno onih koje su učestvovala u izvršenju zločina. Cjelovitije su sagledani događaji u Potočarima a posebno sudbina mješovite kolone, kao i ostali događaji u i oko Srebrenice u zadanom vremenu.

Emir Suljagić: Malo sporije, molim vas. Ne mogu vas pratiti prevodioci.

Milan Bogdanić: Trebali ste me ranije... Oprostite. Hvala. A ja zbog vremena malo ... Kreirali smo bazu podataka u kojoj su prezentovani metodom komparacije i analize podaci iz svih dostupnih izvora vezano za utvrđivanje konsolidovane liste svih lica za kojima se još uvijek traga a u vezi sa ovim događajima. Članovi Komisije su svjesni mnogih poteškoća koji proizilaze iz samih izvora podataka o nestalima, pa u tom smislu prihvataju činjenicu da će konačan broj žrtava biti definitivno utvrđen tek nakon izvršenih ekshumacija, asanacija površinskih ostataka i identifikacija. U ovom kontekstu Komisija očekuje da će se učiniti potrebni naponi da se što prije priđe otkopavanju potencijalnih masovnih grobnica, jer dopustiti da tijela još godinama leže u sada poznatim grobnicama bila bi dodatna nepravda porodicama koje već jedanaest godina čekaju na odgovor. Izvještaj Komisije primljen je u najvećem dijelu javnosti kao izraz težnje srpskog naroda da utvrđivanjem događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine inaoguriše istinu kao vrhovnu vodilju kojom se dugoročno mogu usaglašavati odnosi življenja na ovom prostoru. Ovo govorim vezano za ocjenu o prihvaćenosti izvještaja, jer moram ovde istaći da sam najveću podršku imao, jer sam došao u ovu Komisiju kao član Komisije za nestala lica vlade Republike Srpske, upravo od kategorije porodica nestalih lica iz Republike Srpske. Utvrđivanje istine o najobimnijem zločinu u Evropi nakon Drugog svjetskog rata ne bi smio biti završetak priče o zločinima počinjenim na teritoriji Bosne i Hercegovine. Rad Komisije istorijski je čin i kao takav podleže sudu istorije. Ubjeđeni smo da će razum i tolerancija otvoriti pitanje utvrđivanja svih zločina, bez obzira ko ih je i gdje počinio, jer samo spremnost svih da priznaju zločine može biti pretpostavka za pomirenje i zajedničko življenje na ovim prostorima. Ovaj proces mora biti iniciran i vođen od naših političara, naših vlada, naših organa gonjenja i pravosuđa i kao takav prihvaćen od naših naroda. Hvala.

Nataša Kandić: Posle ovog izveštaja, odnosno dodatnog izveštaja koji nije prezentiran javnosti, pojavili su se neki podaci o – pominjala se brojka negde oko 800 onih koji su upravo radom ove Komisije identifikovani kao pojedinci, koji imaju neposredno učesće u ovim teškim povredama humanitarnog prava. Također, se u javnosti pojavio podatak od nekih 17.000 pojedinaca, koji su na razne načine imali veze sa događajima u Srebrenici. Da li nam možete nešto o tome reći?

Milan Bogdanić: Ako dozvolite, ja bih se ograničio samo na ovaj izvještaj, koji sam podnio iz razloga što ja nisam rukovodio ovim daljim radom ovih radnih grupa, koje su dalje istraživale ovu problematiku vezano za predloge i zaključke koji su uslijedili posle ovog izvještaja. Tako da molim vas da uvažite ove moje razloge. Hvala.

Nataša Kandić: Kada se posmatraju države i društva, koja dele teritoriju nekadašnje Jugoslavije, onda se pokazuje da zapravo nema inicijativa koje se pokreću iz Parlamenata, koje pokreću vlade, koje čak pokreću političke partije, koje predstavljaju parlamentarne stranke. Pre nekoliko meseci, odnosno već u drugoj polovini prošle godine počelo je da se priča da je u Bosni i Hercegovini da su započele pripreme za osnivanje Komisije za istinu i da iza te inicijative stoji Parlament Bosne i Hercegovine, da stoje znači najjače parlamentarne stranke i da tom čitavom inicijativom u ekspertskom smislu rukovodi američki Institut za mir. Osim tih informacija koje su dolazile do javnosti malte ne na nivou rekla-kazala, nije bilo nijedne zvanične informacije o tome da li je stvarno u pitanju jedan ozbiljan proces i ako je u pitanju jedan ozbiljan proces da li je onda zadovoljen i taj kriterijum da u tom procesu učestvuju svi građani kojih se tiče i ta prošlost a naravno i ta budućnost. I ovo je danas prilika da mi danas čujemo, razgovaramo i raspravljamo upravo o toj inicijativi za utvrđivanje istine a koja se na razne načine pominje. Naravno, učesnici iz Hrvatske, učesnici iz Srbije, učesnici iz Crne Gore ili sa Kosova mogu da se pitaju koja je njihova uloga u ovom skupu. Moj odgovor na to je da je svaka zvanična inicijativa na teritoriji bivše Jugoslavije veoma dragocena i o njoj svi treba da raspravljamo kako bismo došli do tog jednog modela u utvrđivanju istine koji može da pomogne na lokalnom, nacionalnom ili regionalnom nivou. I u raspravi svako od nas će biti jednak, imat će jednaka prava, bez obzira što se ovde govori inicijativi u Bosni i Hercegovini za formiranje Komisije za utvrđivanje istine. Ja ću prvo da zamolim predsedavajućeg Zastupničkog doma parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine gospodina Martina Raguža da on uzme reč, a potom ćemo ići da dalje govore zamenik predsedavajućeg Zastupničkog doma a onda i predstavnike političkih partija koji su članovi radne grupa koja se bavi ovom inicijativom za formiranje Komisije za utvrđivanje istine. Gospodine Raguž izvolite.

Martin Raguž, predsedavajući Zastupničkog doma parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine: Hvala lijepo. Srdačan pozdrav. Dame i gospodo, uvažni sudionici ove značajne Međunarodne konferencije na početku dopustite da vas sve skupa pozdravim u ime Zastupničkog doma, da čestitam organizatorima na zaista izvanredno strukturiranoj konferenciji i da se, također, zahvalim na mogućnosti da sa nekoliko riječi nešto kažem o ovoj prevažnoj temi i za nas u Bosni i Hercegovini, ali i za sve nas u čitavoj regiji. Moje izlaganje će biti vrlo kratko. Imat će jednu dimenziju odgovara na ovo pitanje koje je moderator otvorio u najavi što mi u Bosni i Hercegovini činimo na ovu temu, ali isto tako bit će temeljeno na neposrednom iskustvu koje sam kao akter u svim zbivanjima od 1992. godine do 1995. godine, i nakon toga imao, kao i svi građani koji su dijelili sudbinu jednog od najvećih stradanja u novijoj evropskoj povijesti na ovim prostorima. Osobno sam mišljenja da činjenice o svim oblicima počinjenih zločina, diskriminacije, zlostavljanja, stradanja, kao i sve posljedice koje proističu iz takve vrste stradanja, nikada više ne smiju biti potiskivane i na silu predavane pojedinačnom i kolektivnom zaboravu. Mislim da je to jedna vrlo važna točka o kojoj bi svi mi danas ovdje trebalo da neki način da postignemo konsenzus. Jer, bez suočavanja sa stvarnim razlozima, posljedicama, počiniteljima, zločini počinjeni u ime nacije, političkog poretka ili neke druge ideologije, sutra ponovo mogu biti generator za nove konflikte. Mi u Bosni i Hercegovini ali i u čitavoj regiji, prošli smo vjerovatno najteža evropska iskustva u novijoj povijesti. Vratit ću se samo u stradanja prije, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Danas je evidentno da izostajanje istine o tim događajima, nesuočavanjem sa tom istinom i postojanjem uzajamno isključivih verzija krivnje, da je to bilo snažno iskorišteno za podgrijavanje osnove za konflikt u 90-tim godinama. Ovo je skupo plaćena pogreška, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego u svim zemljama okruženja. Ja ću vas podsjetiti, dakle danas, deset godina nakon zaustavljanja rata, tokom kojih je u Bosni i Hercegovini i Međunarodna zajednica i bosansko-hercegovački političari i institucije, koji smo bili koncentrirani na rekonstrukciji fizičke infrastrukture i podizanje institucija Bosne i Hercegovine, ja mislim da je danas vrijeme da

demokratski izabrani predstavnici i institucija Bosne i Hercegovine počnu mnogo teži posao pomaganja našim ljudima da se objektivno sagleda prošlost i pronađe najbolji put za budućnost. Svjedoci smo da su naša različita poimanja i poimanja naših ljudi u vezi sa pitanjima iz prošlosti i dalje izvor tenzija i podjela u bosansko-hercegovačkom društvu. Naša djeca izložena su konfliktnim povijesnim pričama koje mogu i dalje sijati sjeme podjele i budućeg nerazumijevanja. Zato je velika odgovornost na svima nama da se uhvatimo u koštac sa ovim pitanjima, podvučemo crtu pod taj jedan negativni trend i okrenemo jednu ozbiljniju i odgovorniju stranicu za našu budućnost. Sve su to razlozi koji postavljaju potrebu da se zbog tog pogleda u budućnost konačno utvrdi istina o okolnostima koje su se desile na ovom prostoru. Zato nam je zaista istinski potrebna ova Komisija za istinu. Bosansko-hercegovačko društvo mora imati povjerenje da će u tu Komisiju biti izabrani pojedinci čiji moralni kredibilitet, integritet, predanost i objektivnost prevazilaze sve etničke, vjerske i političke dimenzije, kako bi mogli prihvatiti stanje koje komisija utvrdi i preporuke o koracima koje treba poduzeti kako bi se društvo restrukturiralo, kako bi bilo sposobno da se suoči sa zločinima iz prošlosti i spriječi njihovo eventualno ponavljanje. Kriminalnom kategorijom krivnje, kao što znamo, bavi se Međunarodni tribunal za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji, kao i Odjel za ratne zločine pri Sudu Bosne i Hercegovine, kao i ostali domaći sudovi. Kazneni sudovi moraju pružiti žrtvama osjećaj pravde a Međunarodni tribunal bi trebao definitivno donijeti poruku da Međunarodna zajednica nikada neće tolerirati takve zločine, i što je jako važno, da će se krivnja individualizirati u smislu da pojedinci sa imenom i prezimenom a ne cijele etničke, vjerske grupe za to odgovaraju. O aspektima moralne krivnje, kao o jednom važnom sadržaju rada Komisije za istinu, mora se suočiti čitavo društvo, posebno u iskazanim okolnostima pasivnosti, koja se vrlo često dešava, pogotovo kada se priča o zločinima počinjenim u ime jednog naroda. I kao što je rekao gospodin Ričard Goldston, prvi tužitelj Tribunala, Tribunali mogu ispričati bitan dio priče ali isto tako jednako je važno da ljudi sami postignu konsenzus po pitanju povijesti i da priznaju zločine koje su pretrpjele sve žrtve. Komisija za istinu treba usmjeriti pažnju na aspekte koji neće biti u središtu kaznene odgovornosti. Ona mora razmatrati ulogu medija, pravosuđa, medicinske profesije, intelektualaca, političara, obrazovnog sustava i vjerskih institucija u pomaganju, ignoriranju ili suprostavljanja činjenici da su zločini počinjeni. Prednost Komisije mora biti u tome da u procesu utvrđivanja istine uključi sve bitne elemente društva, kako bi svi mogli iznijeti svoje relativno mišljenje. Dame i gospodo, iz svih ovih razloga duboko sam uvjeren u potrebu da Bosna i Hercegovina mora proći taj put bolnog procesa suočavanja sa svojom prošlošću zbog naše budućnosti. Zbog toga smo moje kolege i ja u Zastupničkom domu i kolegiju Parlamentarne skupštine još u oktobru mjesecu prošle godine prihvatili ponudenu pomoć Instituta za mir Sjedinjenih američkih država i Dejton projekta i pozvali osam najvećih parlamentarnih stranaka da uključe eksperte, koji bi trebali da pripreme zakonski okvir za utemeljenje Komisije za istinu i pomirenje sa jasnim mandatom, jasnim kriterijima i jasnom metodologijom njihovog djelovanja. Ovdje vas mogu izvjestiti da prema informacijama koje mi u vodstvu Parlamenta imamo, da će radna skupina u ovom mjesecu završiti izradu Nacrta zakona s kojim će, uz potporu nekolicine domaćih nevladinih organizacija upoznati javnost putem 15 okruglih stolova i javnih debata u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Tako će i bosansko-hercegovačka javnost imati prigodu da neposredno kaže što misli o sadržaju zakona i da svojim sugestijama neposredno utječe na pojedina rješenja u tom zakonskom okviru. Vjerujem da ćemo na taj način dobiti toliko potrebnu potporu cijelom projektu, što je preduvjet da zakon bude usvojen, nadam se, konsenzusom u parlamentarnoj proceduri a da rad Komisije bude podržan od javnosti građana Bosne i Hercegovine. I za kraj, što se tiče uloge Parlamenta Bosne i Hercegovine, ovdje vas mogu izvjestiti da smo u zadnjih dvije, tri godine stvorili zakonske preduvjete za utemeljenje Suda Bosne i Hercegovine i Odjela za ratne zločine. Znači, to je bio dio naše odgovornosti, ali evo, evidentno je jučer izlaganje predsjednice Suda Bosne i Hercegovine i glavnog tužitelja Bosne i Hercegovine s koliko se problema još uvijek sreće ta institucija u odgovornom odnosu prema ovom jednom od najvitalnijih pitanja i za suočavanje s prošlošću i za

budućnost Bosne i Hercegovine. Zbog toga naša odgovornost u parlamentu ne može završiti samo na usvajanju zakona, nego i u kreiranju materijalne i kadrovske i finansijske i svih drugih pretpostavki da se taj proces kvalitetno vodi, ali ne samo u tom segmentu, nego ono što je posebno inferiorna pozicija svih nas, pa i političara, i tu moramo zaista preuzeti odgovornost, jeste nedovoljno kvalitetan odnos prema žrtvama u smislu stvaranja ukupnih pretpostavki za brigu države i društva o njima. To je, uz ovo što bi podrazumijevalo zaista dolazak na jedan pošten i odgovoran način do pitanja i odgovora što je to bilo u ovom događajima, drugo važno pitanje koje može stvarati jedan pozitivan ambijent i u Bosni i Hercegovini i u regiji da zaista poučeni iskustvima prošlosti, ne napravimo nikad više istu vrstu grešaka i da zauvijek podvučemo crtu na konfrontiranju negativne energije na ovom prostoru i počnemo pružati jedni drugima ruku i stvarati i harmonizirati pozitivne odnose na ovom prostoru. Hvala lijepo.

Nataša Kandić: Hvala gospodinu Ragužu. Sada molim Šefika Džaferovića, prvog zamenika predsjedavajućeg Zastupničkog doma parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine da uzme reč.

Šefik Džaferović, prvi zamjenik predsjedavajućeg Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine: Hvala vam lijepa. Poštovane dame i gospodo, uvaženi učesnici ove Međunarodne konferencije sve vas pozdravljam i prije svega zahvaljujem se Istraživačko-dokumentacionom centru u Sarajevu, Fondu za humanitarno pravo iz Beograda i Centru za suočavanje s prošlošću iz Zagreba na organizaciji ove Međunarodne konferencije, koja treba da govori i govori već drugi dan na temu utvrđivanja istine u postkonfliktnom periodu inicijative i perspektive na zapadnom Balkanu. Moj kolega, Martin Raguž, predsjedavajući Doma je govorio o ovoj temi i ja ako ne bih želio da ponovim ili makar da pretežno ponovim ono o čemu je govorio on, onda će moj govor svakako morati biti kraći i ja ću na svoj možda način kazati nekoliko rečenica o ovoj temi. Kada govorimo o ovoj temi, dakle o temi tranzicijske pravde kako se to u nekim ekspertskim krugovima naziva, u Bosni i Hercegovini ja ću govoriti kroz svjetlo reintegracije države Bosne i Hercegovine. Dejtonski mirovni sporazum je zaustavio rat i uspostavio mir. Uz sve nepravde koje su u njega ugrađene, očuvao je kontinuitet države Bosne i Hercegovine, ali država Bosna i Hercegovina nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma je potpuno polomljena, dezintegrirana i sve što čini ili činimo u Bosni i Hercegovini od Dejtona pa na ovamo zapravo se može nazvati ili definirati sa tri riječi, bar po meni: reintegracija države Bosne i Hercegovine. Kada govorimo o reintegraciji države Bosne i Hercegovine, onda naravno ključna stvar u tome je povratak prognanih i raseljenih lica njihovim kućama, omogućavanje ljudima da se vrate svojim kućama, zatim jačanje institucija Bosne i Hercegovine ili ustavna reintegracija Bosne i Hercegovine. Ovih dana ste bili svjedoci jedne inicijative u Bosni i Hercegovini, bez obzira što ona nije dobila dvotrećinsku podršku u Parlamentu Bosne i Hercegovine, ja sam uvjeren da je to jedan proces koji se neće moći zaustaviti u Bosni i Hercegovini i mi ćemo nastaviti sa tim procesom. Treća, vrlo važna stvar za reintegraciju Bosne i Hercegovine po mom mišljenju je obnova narušenog povjerenja. Mi smo u Bosni i Hercegovini hiljadu godina živjeli zajedno. Ratom je narušeno povjerenje u Bosni i Hercegovini i jedna dakle od važnih stvari za reintegraciju Bosne i Hercegovine je obnova povjerenja a u obnovi povjerenja ključne riječi su – istina i pravda. Istinu o onome što se dešavalo u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine piše Haški tribunal, piše Međunarodni sud pravde u Hagu, piše Sud Bosne i Hercegovine, pišu sudovi diljem Bosne i Hercegovine, ali je sasvim sigurno da to neće obuhvatiti sve događaje, neće obuhvatiti sve činjenice i posve je sigurno da u Bosni i Hercegovini treba pristupiti još jednom procesu, kako bi se utvrdila potpuna istina o svemu što se dešavalo u Bosni i Hercegovini i kako bi došlo do suočavanja sa potpunom i punom istinom. Postojale su brojne inicijative da se u Bosni i Hercegovini formira Komisija za istinu. Te inicijative datiraju još iz 2000. godine. Nekoliko puta se isticalo da te inicijative trebaju da budu državne inicijative, da o njima treba da odluči Državni parlament na osnovu državnog zakona. Nije bilo praktičnih koraka

sve do sredine prošle godine kada je američki Institut za mir nama trojici koji činimo kolegij Prestavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ponudio jednu ideju da se u Bosni i Hercegovini formira Komisija za istinu. Znajući da će brojni događaji ostati neobuhvaćeni djelatnošću iz sfere koja se zove krivična pravda i međunarodna pravda, a prije svega oni koji se odnose na broj žrtava, na broj ubijenih civila, vojnika, razaranja, silovanja i sva nedjela kako je to gospođa Kandić u svom uvodnom izlaganju navela, ja sam cijenio potrebnim da se u Bosni i Hercegovini na državnom nivou formira jedna ovakva komisija, koja će dakle sa jedne strane utvrditi potpunu istinu i za podlogu imati, naravno, odluke međunarodnih sudova i domaćih sudova kao i niz drugih dokumenata i izvora. A sa druge strane, na kraju krajeva, pomoći da se pravdi privedu svi oni koji su bili inspiratori, organizatori ili neposredni izvršioци zločina, jer niko ne može biti, odnosno ostati nekažnjen i ne može biti nepriveden pravdi za učinjeni zločin. Svi moraju odgovarati za učinjene zločine. Mi smo, dakle, prihvatili tu inicijativu i ta inicijativa je prosljeđena političkim strankama koje čine parlamentarnu većinu u Bosni i Hercegovini i ne samo parlamentarnu većinu, nego i pozicionim i opozicionim političkim strankama, jer ovo pitanje nije pitanje vlasti. Ovo je pitanje cijele države Bosne i Hercegovine i njenog cjelokupnog društva. Političke stranke su pozitivno odgovorile na ovu inicijativu. Komisija je počela sa radom. I gospođa Kandić je u svom uvodnom izlaganju kazala jednu stvar za koju ja mislim da je u potpunosti u pravu a to je da radne grupe eksperata na pokušaju da se izradi draft zakona o kojem bi raspravljao Parlament nije bio dovoljno podložan javnosti. Ja mislim da je osnovni problem rada ove radne grupe ili ove inicijative, već smo nekoliko puta na tu temu raspravljali, pitanje liderstva, odnosno pitanje vođstva – da li ćemo mi iz kolegija biti ti koji ćemo obavještavati javnost ili će to biti članovi grupe, eksperti koji rade na tome, uz pomoć američkog Instituta za mir. I mislim da je to ključni problem, zbog kojeg je opravdana ova primjedba o kojoj je, kažem, gospođa Kandić u svom uvodnom izlaganju već govorila. Prema informacijama koje ja imam i koje su mi dostupne, Komisija radi na izradu drafta, zakona i sada se pred mene postavljaju određene dileme koje želim da podijelim sa vama ovdje i volio bih da danas ovdje o tome raspravljamo. Svakako je da će prije nego što zakon uđe u parlamentarnu proceduru biti potrebno raspravljati u Parlamentu o samoj inicijativi. Parlament Bosne i Hercegovine o samoj inicijativi nije raspravljao. To je, dakle, jedna stvar i ja mislim da bi prije nego što počnemo raspravu u Parlamentu Bosne i Hercegovine a prije nego što se okonča izrada Nacrta zakona trebalo obaviti raspravu u najširim mogućim slojevima bosansko-hercegovačkog društva, uključujući svakako porodice žrtava i lokalne zajednice, nevladine organizacije. Dakle, najširi mogući spektar zahvatiti a nakon toga ući u raspravu u Parlament Bosne i Hercegovine. Ovo je, dakle, Komisija koja treba da utvrdi potpunu i pravu istinu, naslonjena na rezultate istine i pravde koja je utvrđena od krivične i međunarodne pravde, ali kažem, potpunu i pravu istinu. Ovdje ne može biti nikakvog govora o kompromisu nad istinom, ne može biti govora o istini koja je prihvatljiva za sve. Ovdje može biti samo govora o potpunoj i pravoj istini, jer je to jedino istina. A kompromis nad istinom ili istina prihvatljiva za sve je zapravo neistina – laž. Ovo je jedan, dakle, vrlo odgovoran posao i ja mu na taj način pristupam i vjerujem da ćemo ukoliko budemo poduzeli sve napore koje treba da poduzmemo, na kraju u ovom procesu uspjeti. Hvala vam lijepa.

Nataša Kandić: Ja se zahvaljujem gospodinu Džaferoviću na ovim dodatnim informacijama i razjašnjenjima. A sada dajem reč gospođi Lidiji Bradari, predstavnici Hrvatske demokratske zajednice, inače članici Radne grupe.

Lidija Bradara, predstavnica Hrvatske demokratske zajednice, članica Radne grupe: Dame i gospodo, lijepo vas pozdravljam i želim vam dobro jutro, iako je već pola jedanaest. Mi iz Radne grupe ćemo nastojati biti što kraći, kako bi se i vi mogli uključiti u raspravu. Za početak izražavam zadovoljstvo što mi je pripala čast pozdraviti vas u ime Radne grupe za izradu drafta zakona o Komisiji za istinu, formirane od parlamentarnih stranaka a na poziv Parlamentarne skupštine

Bosne i Hercegovine. Za početak mi smo sami odredili da se zovemo Radna grupa da ne bi dolazilo do zabune oko Komisije za istinu i Radne grupe i evo, sad uz male konsultacije, mi smo se dogovorili da kažemo da mi nismo eksperti, nego smo ljudi dobre volje koje su parlamentarne stranke predložile u ovu Radnu grupu i kao takvi mi u Radnoj grupi imamo samo jednog pravnika a ostali smo svi raznoraznih profila. Za početak želim vam predstaviti, da i taj dio demistificiramo, članove naše Radne grupe. Neki su ovdje nazočni na ovom skupu a neki nisu bili u mogućnosti danas biti tu. Do mene sjedi gospođa Besima Borić ispred SDP-a Bosne i Hercegovine, gospodin Vinko Radovanović, ispred PDP-a. S nama su još bili iz stranke SNSD-a gospodin Nebojša Radmanović, zatim Remzija Kadrić iz Stranke za Bosnu i Hercegovinu, gospođa Alma Čola ispred Stranke demokratske akcije a nju je često mijenjao gospodin Sadik Ahmetović, također, ispred Stranke demokratske akcije iz Srebrenice. S nama je bio i gospodin Momčilo Novaković ispred SDS-a koji je zajedno sa gospodinom Vinkom Radovanovićem, zastupnik u parlamentarnoj Skupštini, on je u zastupničkom Domu i jedno vrijeme s nama je bio gospodin Mile Mutić, kojeg je njegova stranka povukla iz Radne grupe. Naša Radna grupa je imala podršku i potporu, koja se odnosila znači na dva eksperta iz američkog Instituta za mir i Dejton projekta, koji je na neki način bio i tajništvo naše Radne grupe koja nije imala materijalne mogućnosti, osim uz njihovu potporu, pogotovo što smo morali imati osigurane i prevode i tehničku potporu koja nam je bila potrebna. Na samom početku Radna grupa se opredijelila da princip našeg rada bude ... Sve odluke smo donosili konsenzusom. Sastajali smo se znači sve do danas najčešće u Sarajevu ali smo bili i u Banja Luci i u Mostaru. Također, smo se dogovorili da u izradi samog drafta zakona imamo niz susreta sa nevladinim sektorom i evo meni je čast da već drugi ili treći put mogu vidjeti ljude sa kojima smo se već sretali u drugim gradovima Bosne i Hercegovine i koji su nam, također, u onoj međusobnoj i otvorenoj komunikaciji davali svoje primjedbe, kritike na ono što smo mi u tom trenutku mogli reći do koje razine je stigla Komisija za istinu. Također, u samom radu mi smo pokušali koristiti iskustva, o čemu je jučer govorio gospodin, drugih zemalja koje su imale Komisije za istinu. Ali, specifičnost Bosne i Hercegovine – na startu smo mi znali da mi nemamo puno koristi od drugih iskustava, jer je Bosna i Hercegovina i u tom pogledu specifičan prostor, tako da smo mi uglavnom iščitali od Čilea, Južne Afrike, Maroka i drugih zemalja, koje smo imali prigodu vidjeti. Međutim, ta iskustva u ovom našem specifičnom prostoru nama nisu puno pomogla. Komisija je do sada uglavnom usaglasila draft zakona kojeg bi ponudila i samoj javnosti i razlog zašto mi kasnimo po našem planu, mi smo mislili sredinom travnja biti gotovi s tim, je bio dio, koji se odnosio na konsultacije sa Sudom Bosne i Hercegovine, odnosno Tužiteljstvom, jer mi smo došli u fazu suradnje sa sudskim organima. Tako se zove jedan dio. I tu smo se morali konsultirati sa najvišim organima sudske vlasti u Bosni i Hercegovini, koji su nam dali smjernice što je to u tom zakonu što može stojati a što ne može. Komisija je, znači, do sada utvrdila u načelu, mandat, sastav Komisije, potom proces selekcije imenovanja budućih članova Komisije, ovlasti koja bi ta Komisija imala, suradnju sa sudskim organima, suradnju sa srodnim agencijama i organizacijama, potom financiranje, organizacijsku fazu i posebno smo skoro jednu cijelu sesiju posvetili konačnom izvještaju i svemu onome što konačni izvještaj mora sadržavati, način na koji će on biti implementiran javnosti i sve one preporuke koje će se morati provoditi iz tog konačnog izvještaja. Mi smo, također, kao Radna grupa imali plan da sada kada završimo draft zakona da ga ponudimo javnosti na način tako što bi prvo obavili konsultacije sa nevladinim sektorom. Znači, mi imamo informacije da je preko 500 nevladinih organizacija. Od tih nisu baš sve zainteresirane za ovu problematiku. Mi bi svim mogućim komunikacijskim načinima pokušali dostaviti to, znači do svih organizacija, koje se nalaze u Bosni i Hercegovini i oni bi nam, tj. vi bi nam dostavili povratnu informaciju, a tek tada bi mi taj draft zakona uputili Parlamentu, koji bi onda sukladno svojim načelima donošenja zakona, taj zakon onda ponovio u javnoj raspravi na način kako to radi Parlamentarna skupština. Toliko za sada od mene. A evo, ja bih sada dala riječ gospođi Besimi Borić koja će vam nešto više reći o našim dosadašnjim susretima sa organizacijama.

Besima Borić, predstavnik SDP-a i članica Radne grupe: Dobar dan i sa moje strane. Pozdravljam vas. Ja sam dakle članica Radne grupe koja radi zakon za Komisiju za istinu za Bosnu i Hercegovinu i kandidirana sam ispred Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine i evo za početak da nas malo opustim i da na malo drugačiji način pridem cijeloj ovoj problematici. Mi od samog početka, dakle formiranja ili rada ove Radne grupe postavljamo pitanje čiji smo mi i kome mi trebamo. I da se malo našalim. Jedna moja drugarica koja se, također, bavi politikom koja je kad je čula da sam u ovoj Radnoj grupi pitala me kome to tamo uputio da me potopi politički i da li sam uopće svjesna u šta sam ušla. A, također, sam i od jednog zvaničnika, koji je na drugačiji način vezan za ovaj proces čula da smo mi, kao i on, kako on reče, potrošna roba u ovom procesu. Što god da jesmo, dakle želim reći da smo mi potpuno svjesni da smo na skliskom terenu i da rizikujemo da nam se kaže sve ono što bi mnogi u različitim situacijama naravno željeli kazati političarima. Što god da bude rečeno danas ovdje na ovoj konferenciji, bit će jako dobro, jer nama je potreban dijalog o ovim temama o kojima ima malo kao hrabrosti govoriti i malo ko ima i priliku govoriti. Dakle, ne napadati, ne negirati, nego jednostavno razgovarati. Za ovim stolom, kao što vidite, sjede političari i političarke i rekla bih po prvi put na ovaj način pred javnošću govore o procesu uspostavljanja istine u Bosni i Hercegovini. Osobno mislim da je to jedan nov kvalitet, jer političari radije razgovaraju o temama koje će im donijeti poene a ovo nije politički profitabilna tema i ne treba čuditi činjenica da mnogi od nje bježe. Udruženja žrtava često imaju pravo kad iskazuju nepovjerenje prema predstavnicima vlasti, jer država nije pokazala žrtvama ni dužnu pažnju, ni zaštitu, ni moralnu, ni materijalnu satisfakciju. Dakle, ako država još nema Zakon o žrtvama torture, ako se Zakon o nestalim ne provodi, ako žrtve silovanja i drugih vrsta nasilja nemaju elementarnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu i sigurnost, onda se ne treba čuditi da žrtve i porodice žrtava podozrivo gledaju na svaki potez vlasti, koji se njih tiče i što i ovakve inicijative poput izrade Zakona o Komisiji za istinu nailaze na otpor. Ako tome još i dodamo činjenicu koja je jučer zorno došla do izražaja, da najviši dužnosnici ove države govore samo o stradanju pripadnika svog naroda, pritom sijući sumnju u pravosudne organe, onda je jasno da je naš problem u Bosni i Hercegovini mnogo, mnogo dublji nego što nam i sad to izgleda i da je duboko nepovjerenje velika kočnica što umanjuje, naravno, i naše šanse da dođemo do istine. Naravno, zbog složenosti strukture i države a i društva, u kome još uvijek preovlađuju snage nespремne na dijalog i na istinu, te šanse su nam još manje. Šta su naša prva iskustva u radnoj grupi u komunikaciji sa brojnim udruženjima, pojedincima i slično? Mi smo se kao Radna grupa u startu odlučili na radne sastanke sa predstavnicima nevladinih organizacija kako bismo u pravljenu Nacrta zakona unijeli opredjeljenja do kojih dolazimo zajedno u razgovoru sa njima. Imali smo organizirane sastanke sa nevladinim organizacijama i sa jednim brojem intelektualaca u Sarajevu. Držim do toga da sada to ovdje pobrojim. U Sarajevu 22. decembra 2005. godine, u Banja Luci 19. januara 2006. godine, u Mostaru 23. februara i u Sarajevu ponovo 22. marta. Dakle, nije tačna informacija da su nevladine organizacije i brojni pojedinci bitni i značajni bili izvan informacija o tome da se radi na Nacrtu zakona o Komisiji za istinu. Interesantno je napomenuti da su reakcije potpuno oprečne; od pune podrške do potpunog osporavanja. Naši pokušaji da razgovaramo o nekim konkretnim rješenjima iz Zakona uglavnom su završavali neuspješno, osim u nekoliko iznimnih slučajeva a sve se svodilo na priču o samom procesu i oko njega. Pitani smo ko nas je formirao, ko ima pravo na to, zašto su predstavnici političkih stranaka u Radnoj grupi, odakle pravo političarima da se miješaju u ljudska prava, kolike će plate imati budući članovi Komisije i zašto smo njih zvali kad je neko to sve već prije odlučio i tako dalje. Dio učesnika je uporno nastojao dokazati da se radi o već završenom procesu, formiranoj Komisiji, o pravljenu Komisije da bi se nekome smjestila velika plata i tako dalje, do toga da smo mi neka samozvana grupa kojoj treba zabraniti rad. Sva ta pitanja su zapravo pokazala da je svakako prije formiranja Radne grupe bilo važno povesti dijalog u Bosni i Hercegovini o tome da li želimo razgovarati između sebe o svemu što nam se dogodilo, na kakav način možemo doći do istine, da li smo spremni i na druge mehanizme do dolaska do istine i tako dalje, naravno, pri tome ne dovodeći u pitanje procesuiranje svih ratnih zločina i sve što rade

pravosudni organi. Želim posebno naglasiti da Radna grupa, također, stoji na stajalištu da Komisija ne može biti zamjena za pravosudne organe, niti je to ikad uopće bila opcija i jednog trenutka. Osjećam da to treba ovdje naglasiti, jer iz prethodnih razgovora a i jučer kazanih nekih rečenica dalo se zaključiti da su neki uplašeni zbog toga. Međutim, iako smo i sami u Radnoj grupi osjećali kao problem nedostatak prethodnog dijaloga, uključujući i neadekvatan odnos prema javnosti, mi ne možemo preuzeti odgovornost za te propuste, jer nismo smatrali da je to dio našeg mandata. Kad smo shvatili da će to postati kočnica u našem radu, odlučili smo što prije završiti Nacrt zakona i učiniti ga dostupnim svima i otvoriti javnu raspravu. Taj posao je tek pred nama jer Nacrt će biti uobičajen ovih dana, kao što ste već čuli. U ovom trenutku želim reći nešto za šta svjesno rizikujem posljedice, ali govorim iz dubokog ubjeđenja i iskustva a i organizatori su nas pozvali na iskren i otvoren razgovor. Postoji i među domaćim i među stranim faktorima, oni koji se temeljno trude da siju nepovjerenje i naročito produbljuju jaz između političara i nevladinih organizacija i onih koji od toga sjajno žive i produžavaju sebi vijek trajanja i u ovoj zemlji i na platnom spisku mnogih organizacija. Dakle, ima i onih koji smatraju da jedino oni imaju prava na istinu i da jedino od njihove volje zavisi da li je ta istina opće potrebna i kad je vrijeme za to. Osobno mislim, lično mislim da nam je potreban proces dolaska do istine i da nam za to nisu dovoljni samo pravosudni organi, iako su presudni i najvažniji za pravdu. Dodatno su me u to i uvjerila razmišljanja predstavnika Tužilaštva sudova kao i Međunarodnog centra za tranzicionu pravdu, koji su u svojim izlaganjima jasno rekli da su za utvrđivanje istine i ozdravljenje društva potrebni osim sudskih procesa i dodatni mehanizmi. Kako sam po profesiji prosvjetna radnica i ujedno i majka, ja zaista želim da u udžbenicima iz kojih uče naša djeca, bude napisana istina o događajima, ma kako i za koga ona bila bolna. Istine neće biti u udžbenicima, ostanemo li samo na sudskim procesima. To dugujemo, dakle, mladim generacijama, to dugujemo ovoj zemlji i naročito njenoj budućnosti. Mislim da je ovo zaista šansa za ovu zemlju, jer ako propustimo priliku da ove procese u Bosni i Hercegovini i cijeloj regiji dovedemo do kraja i ne ogolimo pošteno do kraja, onda se ne treba nadati ničem boljem, nego reprizi, koju imamo svakih 50 godina. Možda ima onih kojima to odgovara ali ja s njima ne bih. Možda sam naivna, ali zaista mislim da je ovo šansa da i civilno društvo i političari porade zajedno na stvaranju ambijenta i atmosfere za utvrđivanje istine u svim nedavnim događajima, bez sujeta, bez nadmoći, bez uskostranačke pristrasnosti, bez svojatanja procesa. Ovo je, također, prilika da kao ljudi krenemo jedni prema drugima u pokušaju da gradimo povjerenje i pravimo most suradnje i između političara i nevladinih organizacija. I kao što je rekla jučer gospođa Karla del Ponte, ne zbog moći, nego zbog istine. Prvi put se dogodilo da su predstavnici parlamentarnih stranaka u Bosni i Hercegovini iskazali volju da se bave ovim pitanjem. To treba iskoristiti i povesti široku raspravu o tome unutar nevladinog sektora, na okruglim stolovima i slično i utvrditi hoćemo li Komisiju ili neki drugi mehanizam, kako ćemo sve to i tako dalje. Dakle mislim da je prilika da propitamo zrelost našeg društva kao i spremnost države za suočavanje sa istinom. Jasno je a to pokazuju i iskustva drugih, da za ovakve procese moramo imati i političku volju i naklonost javnosti i da izostanak bilo kojeg od ova dva faktora u startu proces osuđuje na neuspjeh. To ne treba izgubiti iz vida. Ništa nećemo uraditi ako budemo isključivi, ako prije otvaranja dijaloga odbacimo ili prihvatimo ideju o Komisiji. Zato mislim da je dobro da je organizirana ova konferencija koja pokušava tražiti različite puteve do istine. Svi imamo obavezu i niko nije bez odgovornosti, bez obzira pripada li porodicama žrtava ili ne, političkoj stranci ili udruženju. Jučer je Samir Omerović iz Srebrenice sjajno rekao da vrijeme prolazi i neke stvari padaju u zaborav, kao da nisu ni postojale. Ne smijemo dopustiti da ne budu zabilježeni mnogi detalji, mnogi događaji, ispričane mnoge priče koje nemaju drugu šansu da budu ispričane. Šteta je da ostanu samo vlasništvo pojedinaca, koji možda žele da ih podjele s nama. Hvala.

Vinko Radovanović, predstavnik PDP-a i : Dame i gospodo, ja želim samo da vas pozdravim. Mi u Radnoj grupi smo se dogovorili da Lidija i Besima predstave radnu grupu, predstave rad Radne

grupe i one su to učinile na način da ja stvarno ne bih imao ništa da dodam ovome. Samo želim da kažem da sam uvjeren da ćemo ovaj posao uspješno privesti kraju. Sa ovog današnjeg skupa odlazim još uvjereniji, jer slušajući izlaganje Vere Marković i razloge zbog kojih komisija u SRJ nije uspjela, ja sam siguran da smo sve ove razloge, iako ih nismo znali kao razloge zbog kojih komisija nije uspjela, otklonili u formiranju ove Komisije, odnosno u radu ove Radne grupe, počevši od načina osnivanja Komisije, od personalnog sastava, mandata i odsustva saradnje sa civilnim sektorom, odnosno nevladinim organizacijama i udruženjima građana. Mi na tome insistiramo, na tome radimo i mislim, ponovo ponavljam, da smo sve te razloge zbog kojih ta Komisija nije uspjela, mi smo uspjeli da otklonimo u formiranju ove Komisije i uvjereniji sam danas da će taj posao, koji radimo biti priveden uspješno kraju. Hvala vam.

Nataša Kandić: Drago mi je da će gospodin Radovanović otići zadovoljan sa konferencije, ali ipak ga molim da ne odlazi, da ostane.

Vinko Radovanović: Moram otići.

Nataša Kandić: Na kraju. A ja se zahvaljujem našim političarkama, koje su zaista ovo jako predstavile i iznele svoje dileme, probleme na koje su naišli i mislim da i u daljem toku mi treba da na taj način razgovaramo. Na kraju, u vezi sa uvodničarima ja najavljujem posljednjeg uvodničara o ovoj našoj temi o zvaničnim regionalnim iskustvima i inicijativama, stalnog predstavnika UNDP-a za Bosnu i Hercegovinu, s tim što moram da kažem da smo sa UNDP-em upravo u pripremi ove konferencije imali malih problema, nesuglasica oko toga šta je čija uloga i kako i šta treba raditi upravo u tom podsticanju na procese utvrđivanja istine i sa jednom jakom nadom i željom da će UNDP pomoći svaki onaj proces i aktivnost, koja je podržana od građana i civilnog društva, ja dajem reč gospodinu Stefanu Prisneru.

Stefan Priesner, stalni predstavnik UNDP-a za Bosnu i Hercegovinu: Hvala lepa, Nataša. Najprije, dame i gospodo, dopustite mi da izrazim svoje zadovoljstvo učešćem na ovoj veoma važnoj konferenciji. Mislim da je ovo zaista izvrsna inicijativa da tri vodeće NVO u oblasti tranzicione pravde vode i ovu konferenciju. Ja imam svoje beleške, ali slušajući druge govornike, mislim ću ipak improvizovati svoj govor, jer se neke tačke jednostavno moraju dotaći sa stanovišta Programa za razvoj UN (UNDP), i zato se neću držati pripremljenog teksta.

Dozvolite mi da najpre, a mislim da je važno to istaći, razgovaramo o tome zašto je agencija poput UNDP zainteresovana za tranzicionu pravdu i istinu. Ono što je za nas uobičajeno jeste da finansiramo progresivne programe koji omogućavaju razvoj. Međutim, mi također, verujemo da bez suočavanja sa prošlošću takvi progresivni programi nisu održivi. Mislim da se ne može dovoljno naglasiti da je održivi razvoj nemoguće bez usmeravanja pažnje na problematiku koja je zajednička za veliki procenat stanovništva, a znamo da je nasleđe prethodnog rata preovlađujući problem u Bosni i Hercegovini. Samo da vam dam jedan podatak iz ankete koju smo prošle godine sproveli u BiH, u kojoj je 70% ispitanika reklo da je rat bio faktor koji je definisao njihove živote i da još uvek nisu u stanju da se izbore sa psihološkim i drugim problemima koji su posledica rata.

Naravno, u međuvremenu su neki drugi procesi počeli da se bave tom vrstom ratne problematike, najpre MKTJ i, naravno, Sud za ratne zločine. Ali, postavlja se pitanje da li je to dovoljno. I mislim da je, sudeći po izlaganju nekoliko govornika, zajednički osećaj da, iako su krivični procesi izuzetno važni, oni neće moći da na sveobuhvatan način obrade pitanje pravde u ovoj zemlji. Ne moram da vam dajem brojeve, ali znajući da ima više od deset slučajeva pred Državnim sudom i oko 160 optuženih za ratne zločine pred tribunalom u Hagu, biće potrebne decenije ako ne i stotine godina da se ispituju svi slučajevi nepravde koji su se dogodili tokom rata. I to ukazuje na važnost

uvođenja dodatnog mehanizma za utvrđivanje istine. Korisnost ovakvog mehanizma je ovde temeljno prodiskutovana, a ja bih želeo da ponovim ono što je poznato iz iskustava širom sveta, da postoje sigurno dve dimenzije korisnosti ovakvog načina dolaženja do istine. Najpre, lično olakšanje, katarza, ako želite, mogućnost da se ponovo analizira ono što se dogodilo u prošlosti, i, takođe, možda mogućnost ublažavanja nesreće kroz ovakve procese. Lično mislim da je ovo kulturološka stvar, i ostaje da se vidi da li će u kontekstu BiH potencijal komisije za istinu u tom smislu biti značajan. Ali, takođe mislim da postoji i jedan, podjednako važan, racionalan razlog u prilog osnivanja komisije za istinu, a to je izgradnja nacije. I, kao što je veliki broj govornika već pomenuo, opšte je poznato da u samoj zemlji postoji priličan broj pukotina koje predstavljaju potencijalno seme konflikta, i ako se to ne obuhvati mehanizmima kao što su komisije za istinu, može se dogoditi da za nekoliko decenija dođe do istih događaja kao što je rat koji je izbio, po mom znanju, i posmatrano iz međunarodne perspektive, zaista iz situacije gde veliki problemi nisu postojali. To je bio, kako ja razumem istoriju ove zemlje, trenutak u istoriji kad su tegobe bile zaista svedene na minimum kroz veoma sekularni državni sistem, a ipak je bilo moguće da do ovakvog rata dođe.

Želim sada da naglasim značaj mehanizma koji podržava država i želim da ga nazovem komisija za istinu. Zašto? Kako se učvršćuje odnos između građana i države, kako se konsoliduje? Konsoliduje se kroz brojne službe koje država obezbeđuje za svoje građane. To je ono što zovemo izgradnja nacije. Ove službe obično uključuju zdravstvo i obrazovanje, ali u ovoj zemlji, zbog intenziteta nesreće koja je ostala nakon rata, država mora da obezbeđuje i službe koje se bave tom problematikom. Otuda takav značaj krivičnog gonjenja, i želim da naglasim da je jasno da u ovoj zemlji većina ljudi najviše želi da vidi taj oblik utvrđivanja istine i ja ni na koji način ne želim da umanjim značaj toga, ali, kao što sam već rekao, to nije dovoljno. To je pitanje legitimiteta. Inicijative NVO su neobično važne i ne želim da umanjim ni njihov značaj. Njihove inicijative su imale fundamentalni značaj u promovisanju pitanja tranzicione pravde, ali nikad ne mogu imati legitimitet kao mehanizam koji podržava država, i sam termin „komisija za istinu“ za mene ima značaj u tome što reč „komisija“ ima konotaciju nezavisnog tela. Ne možemo očekivati da telo koje nema nezavisnost, koje podržava država, i koje nije nezavisno, može biti u stanju da obradi ovu materiju. A jasno je da je od apsolutnog značaja da krajnji korisnici rada ovakve institucije, široka javnost, takođe posmatraju ovu instituciju kao nezavisnu. U protivnom, sav legitimitet bi bio brzo izgubljen. To je ukratko naše viđenje značaja komisije za istinu.

Mi smo se, zbog ogromnog značaja ove institucije, prošle godine uključili u oblast tranzicione pravde, i počeli smo, kao i obično sa procenom i procena je ukazala na ono o čemu se ovde već govorilo, o postojanju ogromnih nedaća, da ljudi pre svega žele pravdu koja podrazumeva i kaznu, ali i to da podršku mehanizmima za utvrđivanje istine pruža veliki broj građana, više od 50%, a to su podaci iz jula prošle godine. Mi smo onda zaključili da oblast utvrđivanja istine moramo dublje istražiti jer se o tome u tom trenutku nije mnogo govorilo. Tek krajem godine je došlo do inicijative Američkog instituta za mir (USIP) i, kasnije, Skupštine. Zato smo mi započeli javne konsultacije, anketirali smo neke grupe, posebno žrtve, o tome šta oni misle o komisijama za istinu i ustanovili smo da postoji opšta podrška iako je bilo institucija koje su bile protiv osnivanja komisija za istinu. Od njih smo čuli neke vrlo interesantne komentare, tipa „Istina nam neće pomoći“. Ali, većina je zaista bila za osnivanje mehanizma za utvrđivanje istine. Njih je brinula mogućnost politizacije čitavog procesa zbog važećeg uverenja da ako postoji državni mandat za nešto u Bosni, da je to gotovo sigurno politička stvar i zato ću čak i ja da pohvalim rad radne grupe, činjenicu da je toliko političkih partija zajednički pokušalo da, prešavši preko partijskih granica, nađe rešenje za ovaj vrlo, vrlo, važan problem.

Onda je došlo do inicijative USIP. Oni su stupili u kontak sa nama i pozvali nas da budemo posmatrači u okviru radne grupe. USIP je pokrenuo inicijativu finansijske podrške za proces koji je vodila Skupština. Nas su pozvali da budemo posmatrači u radnoj grupi. U početku smo, da budem sasvim iskren, bili nezadovoljni činjenicom da je proces započet tako brzo, jer smo verovali da je komisija za istinu veoma neobičan proces. To je institucija koja treba da apsorbuje izjave stotina hiljada ljudi i zato je za ovakvu instituciju podrška javnosti mnogo važnija nego za bilo kakvu državnu instituciju. Osim toga, to za ovaj deo sveta nije logičan prirodan izbor institucije. Komisije za istinu su bile uspešne u Južnoj Africi i, naročito, u Južnoj Americi, ali do sada u Evropi tradicija nije tako duga. Zato smo mislili da je suštinski važan proces konsultacija pre započinjanja izrade nacarta. Međutim, s obzirom da je inicijativa već bila krenula, i to moramo vrlo jasno reći, s obzirom da je Skupština bila ta koja je imala vodeću ulogu, koja druga institucija bi imala više ovlašćenja od Skupštine da predvodi instituciju nego telo koje reprezentuje narod ove zemlje.

Zato smo odlučili da se ovoj inicijativi priključimo kao posmatrači. Ne mogu da govorim o radnoj grupi jer mi nismo imali uticaja na radnu grupu, ali mi smo bili objektivni posmatrači i sve vreme smo naglašavali potrebu da čitav proces treba da bude potpomognut opširnim konsultacijama. I kad govorim o opsežnom konsultativnom procesu, ne mislim na 3, 5 ili 15 konsultacija. Mislim da se mora razgovarati sa stotinama hiljada ljudi, a mislim da Skupština ima kapacitet da to obavi. Ako Skupština odluči da uradi drugačije, ja, kao predstavnik međunarodne agencije, to ne mogu da kritikujem. Ja mogu samo da se pozivam na iskustvo iz drugih zemalja. UNDP je učestvovao u konsultacijama koje su služile kao podrška komisijama za istinu u velikom broju zemalja.

Koji je stvarni značaj konsultativnog procesa? Mislim da postoje dva važna dela. Najpre je to podrška javnosti. Takva institucija, a to se vidi iz primera srpske komisije za istinu, je neodrživa ukoliko nema podršku javnosti jer ona se upravo hrani izjavama koje dobija od građanstva. Drugo, radi se o izradi nacarta zakona na osnovu informacija, što se, naravno, može raditi i na osnovu iskustava drugih zemalja, ali mi, takođe, znamo da, kad se radi o komisijama za istinu, ne postoje univerzalni obrasci koji se mogu primenjivati u različitim zemljama. Stoga, što više konsultacija obavite, steći ćete bolji osećaj za to šta javnost zaista očekuje od ovakve institucije, i to će omogućiti Skupštini da donese zakon po meri Bosne i Hercegovine. I to su dva fundamentalna elementa konsultativnog procesa.

Zato mi predložimo, i spremni smo da podržimo i USIP i Skupštinu, i naročito nevladin sektor, za koji mislim da treba da bude uključen u proces kao aktivni subjekat u obavljanju konsultativnog procesa. Mi čak predložimo održavanje većeg broja paralelnih konsultativnih procesa. U ovom trenutku mislim da čak ni postojanje većeg broja modela komisija za istinu ili predloga o komisijama za istinu ne bi predstavljalo problem, jer bi se kasnije, u završnoj fazi konsultativnog procesa, izvršilo usklađivanje nacarta zakona. Ono što ja vidim kao rezultat tog čitavog procesa jeste jedna vrsta procesa društvenog učenja, jer, za razliku od većine učesnika ovog skupa, koji su svesni toga šta mogu biti rezultati rada komisije za istinu, i možda koji su to kritični elementi u koncipiranju ovakve komisije, mislim da šira javnost u Bosni zaista nema jasan osećaj u vezi sa tim. Ali zbog toga što to ima ogroman značaj za razvoj ove zemlje, svakako mislim da javnost mora biti uključena i da se mora čuti njen glas.

Konsultacije se mogu obavljati na dva načina. Možete ponuditi već gotovo rešenje i pitati „Šta mislite o ovome?“ ili možete zauzeti otvoreniji pristup i reći: „Ovo su glavna pitanja“. Govorimo o objektivnosti ovakve institucije – nezavisnosti – i tome kako možemo obezbediti njenu nezavisnost. Postoji čitav niz elemenata koji predstavljaju osnovu međunarodne prakse i mislim da je radna grupa usvojila većinu ovih elemenata. Ali, veoma je teško voditi konsultativni proces sa već gotovim zakonom u rukama. Za zakon je dobro kad postoji nešto kao model, ali da bi se zaista

vodili produktivni razgovori, mi predlažemo otvoreniji pristup da bi se mogli voditi razgovori o principima. Tek na taj način ćete dobiti značajne informacije od nekih drugih grupa. Omogućavanje ovog procesa je izuzetno teško i to ne može biti neorganizovan proces. Idealno bi bilo da ovakvim procesom rukovodi Skupština ali tako što bi na neki način većina posla bila preneti na neke NVO, koje bi samostalno vodile konsultacije i o njima izveštavale članove Skupštine. To su naša viđenja i ponovo naglašavam da ni na koji način nećemo kritikovati rad Skupštine. Mislim da je Skupština svojim radom u velikoj meri doprinela da ovo pitanje bude stavljeno u sami vrh dnevnog reda i to u vreme kritično važnih diskusija o ustavnim amandmanima, i da su komisije za istinu bile vrlo prisutne u novinama. Znamo da je bilo kritike od strane nekih NVO, ali i to je pozitivan znak jer institucija koja je preuranjeno uspostavljena u nekoj zemlji mislim da bi bila suprotstavljena našim ciljevima. Ne treba postavljati rokove, već treba imati na umu jedan veoma temeljan proces, konsultativni proces koji će dovesti do osnivanja održivije institucije.

Želeo bih da završim naglasivši da UNDP ne može da imati istaknutu ulogu u ovom procesu jer smo mi međunarodna agencija a ovo je vaš lokalni proces i mora biti vođen nacionalnim resursima. Međutim, UNDP može da pruži podršku ukoliko to od nas zatraži Skupština ili Vlada u smislu olakšavanja ovog procesa koji moraju obaviti ili NVO ili skupštinska tela, kako god da se odluči. To znači da mi možemo olakšati ovaj posao pružajući pomoć u finansiranju ili prenošenjem naših iskustava. Ali, još jednom da naglasim, ovo mora biti proces iniciran iznutra, a, moram reći da je u poslednjih devet meseci došlo do neverovatnog napretka jer se uveliko razgovara o tome. I ova konferencija, u stvari, predstavlja još jednu priliku da se o ovom pitanju razgovara, i želim još jednom da pohvalim sve koji rade na ovom izuzetno važnom pitanju za Bosnu i Hercegovinu. Hvala.

Nataša Kandić: Meni je drago da je gospodin Prisner rekao ovako jasno da je proces utvrđivanja istine nacionalni proces, odnosno nešto što se najneposrednije tiče svih nas koji živimo u društvima koja dele teritoriju bivše Jugoslavije ali bih volela da to vidim i u praksi, znači i u neposrednom odnosu prema civilnom društvu i nevladinim organizacijama i da nestane ono što je tendencija UNDP-a danas, a to je da putem sredstava pokušava da uspostavi kontrolu i uključenost u tom procesu utvrđivanja istine preko dodeljivanja sredstava, pre svega, nevladinim organizacijama za ljudska prava koje se bave tim. Za reč se javio gospodin Mirsad Tokača.

Mirsad Tokača: Hvala Nataša. Ja spadam u one koji niz godina podržava sve inicijative vezane za uspostavljanje istine i za otvaranje procesa i dijaloga ovde u ovoj zemlji o jednom izuzetno važnom pitanju suočavanja s prošlošću. Nažalost, mislim da parlament deset godina nakon Dejtona nije našao snage, volje, političke spremnosti ili bilo čega drugog da na dnevni red parlamentarne skupštine stavi ovu tačku dnevnog reda. Dakle deset godina naš parlament šuti o prošlosti. Mislim da je to neoprostivo. E upravo u toj činjenici nalazim sumnjičavost građana spram iskrenosti ove ideje. Evo najkonkretnijeg primjera. Zašto ljudi ne vjeruju ovoj ideji. Jedna od najvećih grupa žrtava, a to je grupa građana iz Podrinja, ne vjeruje ovoj ideji, evo recimo, iz vrlo jednostavnog razloga. Prošle godine navršena je desetogodišnjica genocida u Srebrenici. Evropski parlament je usvojio rezoluciju o Srebrenici, američki Kongres je usvojio rezoluciju o Srebrenici. Nažalost, bosanski parlament to nije uradio. U tome vidim strašnu opasnost po ovaj proces, jer ako naš parlament nakon pravosnažnih presuda Tribunala, nakon nalaza Komisije koju je vodio gospodin Bogdanić, nakon svega onoga što se o Srebrenici zna i što su neoborivi dokazi o genocidu, nije bio u stanju donjeti rezoluciju o Srebrenici, ja sam onda duboko ubjeđen da takav i taj parlament nema ni političke volje, ni političke sposobnosti da vodi ovako važan proces kakav je proces uspostavljanja istine. I zbog toga predlažem, sugerisem i volio bih da to bude jedan od zaključaka ove konferencije, da sugerisemo našem parlamentu, nema veze da li je to ovaj sastav ili neki sastav

koji će doći posle izbora, to uopće nije bitno, jer ovo nije pitanje, kako reče gospođa Besima Borić, politika, političkih partija. Ovo je opći nacionalni interes države Bosne i Hercegovine da utvrde jednu iscrpnu strategiju parlamenta u procesu suočavanja s prošlošću, čiji je samo jedan mali dio eventualno formiranje neke komisije. Zašto to govorim? Mi smo juče slušali tužioca, slušali smo uvaženu predsjednicu Suda, slušali smo mnoge ljude iz nevladinog sektora, ja moram da kažem, da posmatranje procesa uspostavljanja istine samo kroz komisiju ako *ad hoc* tjelo nije dobar pristup. Mi moramo imati sveobuhvatne mjere, čitavu jednu lepezu strateških poteza koje ćemo vući, kako bismo proizveli u zemlji ono što gospodin Džaferović reče – povjerenje, otvoriti dakle to a tek onda pričati o svemu ostalom. Molim vas, pričamo o izuzetno važnoj stvari. Uzimamo na svoja leđa odgovornost tog procesa i zaista moramo biti krajnje oprezni i odgovorni. Ukoliko parlament nije u stanju da to radi, onda to građani ove zemlje moraju znati zašto to ne može da radi. Ja ne vidim drugu instituciju koja ima legitimitet i legalitet izuzev parlamenta. Nama u civilnom sektoru, ono što kažu, je očajnički potreban partner, jer percepcija nekih političkih stranaka i ljudi na vlasti jeste da smo mi neka njihova opozicija. Ne, nevladine organizacije mnoge nisu nikome opozicija. Mi se bavimo određenim vrlo važnim poslom. Ove tri organizacije koje su organizovale ovaj skup su se bavile godinama dokumentovanjem ratnih zločina i smatramo da moramo imati partnera u strukturama države. I molimo vas ako je moguće da ovo pitanje stavite što prije na dnevni red parlamenta jer bi onda i Radnoj grupi koja priprema zakon i nevladinom sektoru poslali jednu snažnu poruku da parlament o ovoj stvari misli ozbiljno. Hvala veliko.

Nataša Kandić: Molim vas samo trenutak. Imamo jedan veliki problem. Ja ću sada dati reč Refiku Hodžiću a onda hoću da dam reč članicama Radne grupe, zato što one već imaju potrebu da u odnosu na izlaganje ... Ali imamo problem. Rasprava je posle ovoga, posle izlaganja uvodničara koji su nam zapravo dali taj informacijski okvir u kojem se mi krećemo, rasprava je sada jako važan deo. Ova rasprava nas uvodi i u sledeću sesiju koja govori o regionalnom pristupu u utvrđivanju istine. A imamo problem da su naši uvodničari...

Šefik Džaferović: Kako koji.

Nataša Kandić: Tačno. Kako koji, slažem se sa vama, uzeli više vremena za svoje izlaganje. E sada da se dogovorimo šta da radimo, zato što sam ja prebrojala i trenutno imamo devet prijavljenih za raspravu.

Refik Hodžić: Ovo je od takve važnosti ... Ne, ja sam samo tehnički mislio da kažem da je ovo pitanje, ova rasprava od takve važnosti da ne znam šta bi to drugo bilo važnije; pauza, ručak...Zaista mislim da je bespredmetno o tome razgovarati. I ono što je bitno treba strukturirati raspravu upravo tako kako si ti Nataša rekla, da ona u stvari, proizvede željeni rezultata a to je kvalitetna razmjena mišljenja. Ja nisam siguran koliko će to biti moguće ako uzmemo deset pitanja pa onda očekujemo odgovore na svih deset, zato što su uvijek kvalitet odgovora pada, u ogromnom broju pitanja na koja se treba odgovoriti. Možda bi se moglo odgovarati na manji broj pitanja, to jest prije nego što ja postavim svoje pitanje.

Nataša Kandić: Dobro. Ja sam onda slobodna da donesem odluku da ovu sesiju produžavamo do 12 sati i da sada posle Refikovog pitanja dam reč Besimi i Lidiji.

Refik Hodžić: Prije svega meni je strašno drago što imam ovu priliku. Mislim da je možda šteta što je ovo prvi put da se javno razgovara na temu inicijative za Komisiju za istinu u Bosni i Hercegovini, jer čini mi se da su svi govornici do sada, svi, počevši od gospodina Raguža, potom gospodina Džaferovića, i uvaženih članova Radne grupe a onda i gospodina Pristnera, u fokusu onoga o čemu su pričali, imali su taj konsultativni proces. Važnost ove inicijative mislim da ne

može biti precjenjena. Ona se čak ne može, čini mi se, u ovom trenutku ni spoznati u neakvim kvalifikativnim kategorijama, ali ja bih je stavio na istu ravan ukoliko se ona, naravno, materijalizuje, ne govorim o inicijativi kao konceptu, na istu ravan sa uspostavljanjem institucija za krivično gonjenje ratnih zločina u smislu uticaja na društvo. I zato mislim da je zaista šteta što po prvi put javno razgovaramo na ovu temu danas, kada već, kao što smo mogli čuti, imamo Nacrt zakona, koji će biti spreman za nekoliko sedmica. Ja imam nekoliko problema da razumijem različite govornike. U stvari čini mi se da je bilo nekoliko kontradikcija. Ja imam niz pitanja, ali ću pokušati da ih svedem na najmanju moguću mjeru. Samo ću citirati nekoliko stvari, koje će ilustrovati ovo o čemu govorim. Sama gospođa Borić je rekla nešto što mi se čini da je strašno važno a o čemu je potom govorio i gospodin Pristner. Mislim da je njegovo izlaganje u tom smislu bilo strašno korisno. Gospođa Borić je rekla da je trebalo prije formiranja Radne grupe povesti dijalog o potrebi formiranja Komisije i mislim da je ta rečenica jedna od ključnih rečenica izrečenih danas, jer ja se slažem s tim. Mislim da zbog toga imamo ovo o čemu je gospođa Borić također govorila, da u konsultaciji sa ... sad ja ovdje imam jedan mali problem "...značajnim pojedincima i nevladinim organizacijama" koje su vođene četiri puta, dva puta u Sarajevu i po jednom u Mostaru i Banja Luci... Niko nije raspravljao o konkretnim rješenjima, ona su zanemarivana, već se raspravljalo o tome za ili protiv same Komisije. I to na najbolji način, u stvari, pokazuje šta je ovde problem. Prvo, nama je potrebna rasprava na nivou društva o potrebi formiranja Komisije a potom rasprava o modalitetima, o različitim modelima. To mislim da je strašno važno reći na samom početku. A to se može vidjeti i iz izlaganja uvaženih predsedavajućih zastupničkog Doma, jer iako složni u tome da je potrebno formirati Komisiju, gospodin Raguž je rekao, citiram: "Komisija će se fokusirati na aspekte, koji neće biti u središtu kaznene odgovornosti, već će se fokusirati na ulogu novinara, medija, medicinske struke" i druge aspekte, koji će govoriti o tome kako... u stvari, o kontekstu sukoba. Dok gospodin Džaferović kaže slijedeće. On kaže da će se rad Komisije naslanjati i imat će u stvari za podlogu presude međunarodnih sudova, prije svega Tribunala i pomoći da se privedu pravdi počiniooci. To je direktno u koliziji s onim što je rekao gospodin Raguž, jer to znači da će fokus rada Komisije biti ako ima za podlogu presude o krivičnoj odgovornosti kao suštini onoga što će ona istraživati. Bilo je niz stvari na koje bih imao šta reći, ali čini mi se da neću da uzimam vrijeme drugima, nego želim da kažem slijedeće. Mislim da je strašno važno, gospođa ili gospođica Bradara, nisam siguran, rekla je da su članovi Radne grupe uzeli u obzir iskustva u Čileu i Južnoj Africi i Maroku i drugim zemljama, međutim da ona nisu primjenjiva ovdje, s čim se ja slažem, ali mislim isto tako da je strašno važno da se vrlo ozbiljno uzme u obzir efekat mehanizama kao što su Komisija za istinu u Južnoj Africi ili Komisija u Čileu, Maroku, Istočnom Timoru, jer efekat je strašno važan. Možda model i ne toliko koliko efekat i da u tom sagledavanju mi razmišljamo o tome, prije svega, da ne počinimo iste greške. I ono što su obojica predsjedavajućih rekli i tu je moj veliki problem, jeste da su članovi Radne grupe eksperti a na šta je gospođa Bradara rekla da u stvari nije tačno i da oni nisu eksperti i mislim da jedna takva Radna grupa mora da ima eksperte, ne samo strane eksperte i da mora da uključuje, ne samo predstavnike političkih partija, nego predstavnike društva kao takvog. Mislim da je to od iznimne važnosti. Ja ću prepustiti ostalima da govore ili postavljaju pitanja. Stat ću ovdje. Mislim samo da ću ja postaviti jedno konkretno pitanje, vrlo konkretno pitanje. Naime, interesuje me da čujem, pošto je gospođa Bradara rekla koje sve segmente ovaj Nacrt zakona ima, ja želim da čujem detaljno, kakav bi to prema prijedlogu Zakona mandat ova Komisija imala. Hvala.

Nataša Kandić: Samo sada da se dogovorimo oko procedure. Pošto je bilo ukazivanja na protivrečnosti u izlaganju između članica Radne grupe i presedavajućeg i zamenika, hoćemo da prvo neko od vas odgovori, pošto je ...

Šefik Džaferović: Ja ću samo kratko, jednu rečenicu...

Nataša Kandić: Ali da se onda trudimo da to kratko bude ...

Šefik Džaferović: Samo jednu rečenicu...

Nataša Kandić: ... uradimo a da onda vidimo da li je sada vreme da govorimo detaljno o mandatu Komisije koji zapravo još uvek nije završen. Ili jeste završen? To treba da znamo. Dobro. Ali prvo da dopustimo da gospodin Raguž prvo odgovori a onda potom gospodin Džaferović.

Martin Raguž: Odnosilo se znači nekoliko pitanja i konstatacija na ulogu Parlamenta. Zato mislim da je dobro da se to komentira. Što se tiče gospodina Tokače, ja mogu prihvatiti, dakle, kritiku uloge Parlamenta u ovom segmentu ali isto tako mogu reći da su ovi ljudi tek ovaj mandat u Parlamentu i da smo te stvari pokrenuli i da smo se jasno ... Ne, ne mislim personalno. Mislim da smo se jasno odredili... Morate znati kako smo počinjali nakon Dejtona. Tri člana Predsjedništva su morala sjediti za okruglim stolom, jer se nisu mogli dogovoriti ko će na kojoj strani, do danas, kada ipak donosimo suštinske zakone i evo danas dolazimo u situaciju da formiramo i ovu Komisiju. To je napredak. Nije dovoljan ali je očitovanje Parlamenta o ovom pitanju ipak pozitivno i evo vidimo i ovaj pristup članova Radne skupšine i u tom smislu ja mislim da taj proces treba pozdraviti i kritizirati što nije dobro u njemu. Ali kao proces, mislim da to moramo danas kao jednu vrstu zaključka ipak definirati, jer bi to bilo značajno, jer vi tražite strategiju od Parlamenta. Znači trebamo dati tu priliku da otvori taj proces i da se bavi puno važnijim pitanjima nego samo što je ovo. Što se tiče... Ja sam ovo što je gospodin Hodžić rekao doživio kao njegovo stajalište, što poštujem. Moja namjera nije bila da danas definiram sva bitna pitanja za rad Komisije, nego da kažem svoje mišljenje a ja sam ga rekao, jer mislim da osim rada kaznenih sudova, treba zahvatiti puno širi sektor ako želimo istinski rezultat i to opet ponavljam, ako želimo istinski rezultat ove Komisije, a ne samo formu i u tom smislu treba zahvatiti sve druge relevantne elemente projektiranja, realiziranja sukoba i zločina, ignoriranja i svih onih koji su mogli ili nisu mogli, trebali i htjeli, i to su ti elementi koji jesu za javnu raspravu. Ja se slažem s vama. A mi jesmo predvidjeli javnu raspravu. Mi jesmo predvidjeli javnu raspravu i to su jasno rekli članovi Radne skupine. Najmanje 15 okruglih stolova po čitavoj Bosni i Hercegovini ... Pa prethodna... Evo i sad recimo je li treba Komisija ili ne? Nemojmo se uvijek vraćati... Imamo na stolu problem, daj da ga rješavamo. Ja znam da bez relevantne uloge civilnog sektora, znanosti i eksperata... Zašto sam ja rekao eksperti? Pa zato što je to logično da budu eksperti. Ja se slažem s vama. Ali nismo mi sad ... Stranke imaju mogućnost da uključe. Niko im ne brani da uključe eksperte. Pa evo govorimo. Dakle ne mislim da je to ... Za mene je bitnije da sad na stolu dođemo do jednog drafta, koji može zaista istinski otvoriti i pobuditi sve važne elemente i mislim da će se to desiti. I slažem se sa onim, koji su preuzeli tu vrstu rizika i ja im iskazujem poštovanje ovdje, da se bave tim pitanjem, jer današnja rasprava pokazuje koliko kontroverzi ima. Ali ga je bilo bitno otvoriti i sad bi bilo odgovorno voditi ga kvalitetno a ne dovoditi ga suštinski u pitanje, nego pomagati da taj proces obuhvati sve bitne elemente. I ja mislim da ćemo mi u Parlamentu pokušati zaista osigurati prostor i za javnu raspravu, ne *ad hoc* donositi zakone, ne žuriti. Na koncu ako bi se i donio zakon, onda članovi Komisije, pa ja sam to rekao, moraju biti osobe koje će nadići sve ove dimenzije i razlike i kontroverze ovih pitanja i imati background, koji može odgovoriti toj zadaći. To je ozbiljan i zahtjevan posao i dajete da ga svi zajedno na neki način ... ja sam tako ovu konferenciju doživio, pozitivno... Evo, ispričavam se ako sam ...

Nataša Kandić: Ja se stvarno izvinjavam. Da budemo potpuno jasni u tome što će poslužiti u donošenju zaključaka. Gospodin Raguž se u jednom trenutku slaže i vrlo pozdravlja predlog gospodina Tokače koji kaže da osim ovog posla sa Komisijom, da je zapravo pravi zadatak za

Parlamente treba da bude bavljene strategijom, programom ili modelom i da u tom kontekstu ovo treba da bude deo toga. Vi se slažete sa tim. Gospodine Džaferoviću izvolite.

Šefik Džaferović: Pa vidite ovako, ja sam na kraju svoga izlaganja rekao da sam, između ostalog, došao ovdje da čujem šta se misli vezano za ovu inicijativu. I ja zaista nemam problem ni sa jednim mišljenjem kojeg sam čuo do sada, jer sva mišljenja, naravno, treba uzeti u obzir i vidjeti šta dalje. Ali činjenica je da je ovo inicijativa koja je po prvi puta, jedanaest godina nakon Dejtona, krenula iz Parlamenta Bosne i Hercegovine i da je neko došao u Parlament Bosne i Hercegovine i kazao – evo da vidimo kako ćemo, šta ćemo? Evo imamo inicijativu. Dugo vremena se u Bosni i Hercegovini ne govori o tome. A ja sam jako tužan što Parlament u kome i ja sjedim, nije smogao snage da usvoji rezoluciju o Srebrenici. Nije bilo političke volje. Vi ste tu u potpunosti u pravu. I to je tužna činjenica. I vi s pravom sada postavljate pitanje vjerodostojnosti, iskrenih namjera i svega onoga o čemu ste govorili. Ali ovo je inicijativa. Ja ne vidim drugog puta i ne vidim drugu instituciju osim Parlamenta Bosne i Hercegovine. Ali sam kazao također – istina, potpuna dakle istina i to je princip ispod koga se ne može ići. Kada se govori o tome šta će zapravo Komisija raditi, ja mislim da tu nema neke razlike između onoga o čemu je govorio gospodin Raguž i o čemu sam govorio ja. Potpuno je jasno, dakle, da sam ja odvojio krivično-pravni aspekt ili krivičnu pravdu, kako je već nazivaju. Ja sam tome dodao, naravno, i međunarodnu pravdu i da Komisija ne treba da radi taj dio posla. Komisiji ostaju brojne činjenice, neutvrđene, a koje se tiču istine, a koje treba utvrditi. Brojne činjenice. I navodio sam primjere – od broja žrtava pa dalje. Ali svakako će podloga za rad toj Komisiji, podloga, dakle kao jedan od bitnih dokaza za rad, biti ono što su utvrdili međunarodni sudovi, što su utvrdili domaći sudovi. I u tom kontekstu ja vas molim gospodine Hodžiću da razumijevate ono o čemu sam ja govorio. Ja vas molim da pomognete ovdje u jednoj dilemi. Ja sam je javno kazao ovdje. Za mene je, dakle, dilema – da li napraviti draft pa onda ići ili prije u Parlamentarnu i u parlamentarnu javnu raspravu ili ići u javnu raspravu sa ovakvim stanjem kakvo jeste, pa onda uobličiti draft, ući u Parlament i onda ući u parlamentarnu javnu raspravu. Za mene je to ključno pitanje. Ja sam ga, na kraju, postavio. Za mene je to dilema, pa vas molim da pomognete. Evo toliko u odgovoru na vaša pitanja.

Refik Hodžić: Ja bih htio samo da budem do kraja jasan. Ja sve što sam naveo, naveo sam samo da bih ilustrovaao kako je u stvari bitan taj konsultativni proces, jer mi svi koji sjedimo ovdje za stolom imamo različita razmišljanja o tome i ovo je tačno ono što sam ja htio da kažem. Ja zastupam tu drugu opciju. Ja zastupam opciju u kojoj mislim da je rasprava u ovom društvu potrebna prije nego što se izradi Nacrt zakona i mislim da zbog iskustva u izradi Zakona, gdje mi na javnu raspravu stavljamo Nacrt, izmjene koje taj Nacrt pretrpi variraju od 0% do 15%, 20%. To nikada nisu suštinske izmjene, zbog toga mislim da takva rasprava treba da uslijedi prije donošenja Nacrta zakona. Samo je to ono što sam ja htio da kažem.

Nataša Kandić: Ali Refik, vrlo je važno tu biti precizan, upravo zato što sad to isto pitanje ide gospođi Besimi. Da li ti misliš na raspravu uopšte o tome da li je društvu potrebna Komisija za istinu ili neka druga forma Komisije za utvrđivanje onoga što se dogodilo ....

Refik Hodžić: Upravo rasprava o problemu istine i načinu na koji društvo misli da se sa tim problemom...

Mirsad Tokača: Da se treba kanalisati...

Refik Hodžić: Upravo to. Dakle ne govorim o tome da treba konkretno raspravljati ...

Nataša Kandić: O Zakonu...

Refik Hodžić: ...o Zakonu, nego upravo to, nama treba rasprava na nivou društva. Ne javna rasprava u smislu 15 okruglih stolova. Nego javna debata o tome da li mi želimo mehanizam za utvrđivanje istine, koji će biti komplementaran krivičnom gonjenju ratnih zločinaca.

Nataša Kandić: Dobro. Ja molim gospođu Borić da u ovom kontekstu i u kontekstu onoga što je bila njena dilema nastavi.

Besima Borić: Vrlo kratko zaista. Gospodin Refik Hodžić je rekao... tri puta ponovio rečenicu da je šteta što prvi put razgovaramo javno o Komisiji i potrebi Komisije. Ja uopće ne mislim da je šteta. Dapače, prvi put mora biti nekad. To je sad. Vrlo sam sretna kao članica Radne grupe kad sam već u Radnoj grupi, da možemo da razgovaramo ovako i uopće ne mislim da smo mi neke suprostavljene strane, niti da ja sjedeći ovdje nešto branim a vi napadate. Bože sačuvaj. Željela bih ...i moj govor i moj apel i sve što sam rekla i što radim je upravo to da pokušamo u jednoj sinergiji, u jednoj razmjeni, prije toga, naravno, misli i ideja i tako dalje, doći do onoga što bismo mi u Bosni i Hercegovini željeli i trebali istinski. Što je ovdje možda došlo do nekog malog, uvjetno rečeno, poremećaja koraka, ja uopće ne mislim da je suštinsko pitanje. Jer da nije bilo početka, evo i na ovaj način, dakle početka rada na Nacrtu zakona, koji je tek jedan Nacrt zakona, koji će pretrpjeti sigurno različite izmjene, zašto da ne, teško da bi iko krenuo, napravio taj korak važni. Da je njega tako jednostavno i lahko napraviti gospodine Hodžiću, on bi već bio napravljen. Dakle to uopće nije jednostavno. Oprostite, šta je vaš odgovor – zašto do sada nije bilo priče o tome? Ali nemojte, ne želim zaista polemizirati....

Refik Hodžić: Pa bilo je priče....

Besima Borić: Pa zašto nije bilo priče?

Refik Hodžić: Nije da nije bilo priče...

Nataša Kandić: Dobro, dobro Refik...

Besima Borić: A druga stvar je ... Ne, naravno. Bilo je u nevladinim organizacijama. Govorim o ovoj vrsti dijaloga. Nikad nismo imali iz Parlamenta pokrenutu inicijativu za tako nešto...

Nataša Kandić: Molim vas, molim vas. Moramo ....

Besima Borić: Izvinjavam se stvarno. Ja ne znam. Moguće da je nekad bio dijalog između Parlamenta i nevladinog sektora. Moguće, ali ja ne znam za to. A druga stvar koja mene isto zbunjuje. Ja bih voljela da znam šta su domaći eksperti za Komisiju za istinu. Ja bih bila srećna zaista da imamo...Ja sam naivno mislila da je ovo neki pionirski korak u Bosni i Hercegovini i da je jako bitno, naravno, da rade na tome ljudi koji treba da rade na tome, ljudi koji imaju iskustva u takvim stvarima. Ali eto, bilo bi dobro pomoći da vidimo ko su domaći eksperti za Komisije za istinu. Moguće da ih imamo i treba ih kazati, treba ih uključiti u ovaj rad i u sve rasprave, koje tek treba da se otvore. Ja to tako vidim. Dakle, ovo je neka inicijativa, jedan polukorak, da tako kažem, koji otvara ovu raspravu. Ja ocjenjujem da je jako dobra, bez obzira da li se razlikujemo u mišljenjima ili ne razlikujemo. To je moj stav i kao članice Radne grupe dakle.

Nataša Kandić: Dobro. Ja molim gospođu da se predstavi. Posle toga Biljana Kovačević-Vučo, posle toga ....

Marko Karadžić: Ja od jučer čekam s dignutom rukom da dobijem pravo na reč. Evo me ovde i videli ste i malopre....

Nataša Kandić: Kako molim vas od jučer? Sedite ovde i držite ruku podignutu?

Marko Karadžić: Pa ne, i malo pre. Nego jednostavno niko ne zna moje ime, pa valjda neće da me stavi na listu. A mogu da vam kažem svoje ime, ako je to potrebno. Nema problema.

Jasminka Džumhur: Ja sam Jasminka Džumhur, dugogodišnja saradnica Državne komisije za prikupljanje činjenica o počinjenim ratnim zločinima. Komisija je postojala i najveća greška u ovoj državi jeste što je ona ukinuta, ne znam zbog čega i radi koga. Ali prije toga bih htjela da pozdravim uvažene goste i da im se zahvalim što su ostali dosljedni da do kraja s nama istraju na ovoj raspravi, jer jučer kada smo gospodinu Miri Joviću, manje-više svi htjeli odgovoriti na njegov govor, koji je bio neprimjeren, ne njemu kao čovjeku, već kao funkcioneru, on je otišao i napustio ovaj skup, nažalost, iste sekunde. Ali u svakom slučaju, ja vam se zahvaljujem i drago mi je da učestvujemo u stvaranju i kreiranju jedne Komisije, ako će biti stvorena i kreirana. U našoj državi su se desili zločini. Država je odgovorna da sazna istinu i da istinu predoči ne samo njenim građanima, već i svijetu. Ja sam jučer govorila i bojim se, jer jedan dio nevladinog sektora je obojen etnosom, da ne bude i izvještaj Komisije obojen etnosom. Ova Komisija koja je bila prije, državna Komisija, na čijem čelu je sticajem okolnosti, evo ovde prisutni gospodin Tokača, je bila neovisna Komisija, koja ima izuzetne rezultate i ja ih znam. Od novina, časopisa, medija, vjerskih institucija, sve je pohranjeno i sve se zna. Vjerujte, ja sam preko stotinu izjava uzela od ljudi raznih vrsta žrtava. Sad, nakon deset godina, u razgovoru sa njima, faktor vremena je učinio svoje. Oni se ne sjećaju mnogih detalja. Ja imam napisane te izjave. Ima to i ona prijašnja Komisija i vjerujte da nećemo učiniti ništa mnogo više nego ono što je do sada prikupljeno. Ja sam se jučer zapanjila i mislim da je to vrijedno pažnje, razgovarati o tome, kada je gospođa, uvažena predsjednica Suda Bosne i Hercegovine govorila o četiri pravosudna sistema u Bosni i Hercegovini, o četiri Krivična zakona. Govorili smo o nečemu što je kobno za ovu državu, što je nepojmljivo u svijetu. Hoće li ova Komisija... Ja nisam shvatila mandat Komisije, još uvijek mi je konfuzija o tome. Jučer je bilo riječi da će Komisija vršiti istrage, što je van svake pameti. Danas još uvijek lebdimo u nekim mogućnostima rada Komisije. Hoće li ta Komisija pokazati prstom na policajca ratnog zločinca koji danas radi? Ili čovjeka u DGS-u, javnoj instituciji, kojih je puna Bosna i Hercegovina? Hoće li to raditi Komisija ili ćemo mi pri kantonalnim Tužiteljstvima formirati odjeljenja za ratne zločine? Mi moramo osmisliti strategiju ove države – šta raditi, na koji način doći do prave istine. Nemojmo da razvodnjavamo Komisijama pravu istinu. Ja bih zaista voljela znati šta zamišlja da radi ova Komisija? Mi imamo toliko pravosudnih institucija. Nikad ih u Bosni i Hercegovini nije bilo više. A nikad nisu bila više ugrožena elementarna ljudska prava na svim nivoima. Šta će nam ta Komisija raditi? Ja sam za to da se otkrije istina, ali nemojmo stvarati Komisije predstavnika iz ove političke strukture, predstavnika iz one političke strukture. Možemo li govoriti o jednoj neovisnoj grupi ljudi koja će raditi. Eksperti? Kad neko mi spomene ekspert, ja se sjetim onog vica o ekspertima, nemojte sada da ga ponavljam, koji su došli na područje Bosne i Hercegovine pa svi eksperti neki. Nemojte molim vas. Mi imamo pameti dovoljno, znanja dovoljno. Mi imamo u sebi istine, samo je pitanje koliko je smijemo govoriti. Jučer je bilo riječi o sigurnosti ljudi u pojedinim područjima. To je opet rad naše policije, opet rad naših pravosudnih organa, tužiteljstva i svega toga. To je suština rada i to je suština ove države. Ja bih zaista voljela da se istina otkrije. Ali nemojte da ta istina bude obojena etnosom. Nemojte da neko, evo kao što je gospođa Lidija rekla da je već neko napustio demonstrativno ispred političke partije, jer nije jednostavno htio da bude član te Komisije ... Radne grupe. Tako sam shvatila, oprostite.

Lidija Bradara: Partija ga je povukla...

Jasminka Džumhur: Pa vjerovatno nije htjela da bude....

Mirsad Tokača: Povukla je kompromitiranog čovjeka....

Jasminka Džumhur: Ali previše je kompromitiranih ljudi. Hajdemo ih očistiti iz svih struktura, pa ćemo onda imati istinu ljudi moji. Je li treba gospođa Karla del Ponte Andana jednog da skine a nismo mi bili u stanju. Ili tolikih Andana kojih ima u Bosni i Hercegovini. Pa dajte jednom da pogledamo u oči jedni drugima i da kažem: "Ti si počinio zločine. Ti si kriminalac", i hajdemo početi graditi ovu državu kako treba, neovisno kojoj političkoj partiji ja ili vi ili bilo ko pripada. Mi hoćemo državu. Ovako nas niko ne uvažava. Kakva istina? O kome mi govorimo? Mi razvodnjavamo istinu na ovakav način. I hvala lijepo.

Nataša Kandić: Ja vas molim sve i buduće izlagače da se držimo teme. Počeli smo mi tu raspravu o tome da li je nama potrebna rasprava o tome šta je zapravo nama potrebno. Da li je reč o toj strategiji, modelu za utvrđivanje istine ili je ovo što se sada događa a to je rasprava ili planiranje okruglih stolova o predlogu Zakona. I da omogućimo da što veći broj ljudi iznese svoje mišljenje. Inače možemo da se raspravljamo i možemo zbilja da odemo u nedogled.

Mirsad Tokača: Prevodioci intervenišu. I njima treba pauza.

Nataša Kandić: Pa da li mogu još 15 minuta?

Refik Hodžić: Još 15 minuta.

Biljana Kovačević-Vučo: Evo ja bih....

Nataša Kandić: Čekajte, čekajte odgovor prevodilaca. Može li još 15 minuta ili moramo da prekinemo?

Prevodilac: Još 15 minuta da.

Nataša Kandić: Dobro. Sada je Biljana Kovačević-Vučo, Komitet pravnika za ljudska prava iz Beograda.

Biljana Kovačević-Vučo: Mogu li da sedim zbog mikrofona?

Nataša Kandić: Da.

Biljana Kovačević-Vučo: Da, da. OK. Ma ne, ja ću zaista sasvim kratko. Ja mislim da Komisije jesu potrebne. I ne zato što mislim da mi otkrivamo toplu vodu, nego zato što sudovi, tužilaštva i državni organi ovakvi kakvi postoje nikad ni u jednoj zemlji, pogotovo nije bilo tako komplikovanih situacija kao što je raspad bivše Jugoslavije, nisu uspevali da reše problem, odnosno onoga što mi nazivamo istinom a što je zapravo jedna prosta matematička formula a to je utvrđivanje činjenica. U tom smislu ovaj primer Republike Srpske jeste jedan značajan, ne pokušaj, nego zaista institucionalni rad da se utvrde činjenice od kojih posle toga nema bežanja. Znači, o činjenicama se ne raspravlja. Činjenice postoje kao takve. I mi smo često skloni da tumačimo činjenice kao neki naš subjektivni osećaj pravde, da ili ne. Tako da ja mislim da je veoma dobro da postoje Komisije koje će na jedan stručno-naučni način utvrditi činjenice, znači bez neke političke obojenosti i zapravo mislim da utvrđivanje činjenica, koje bi trebalo da rade

Komisije, nije nikakav demokratski proces, je l' znate? To je neka vrsta simulacije pa sudskog postupka i to krivičnog sudskog postupka u kome, naravno, i žrtve imaju svoju ulogu i one govore zapravo o svojim iskustvima. Ali to nije jedini segment te priče. Tako da ja mislim da su Komisije za utvrđivanje činjenica *sine qua non* zapravo onoga što se zove distanciranje, ja sad govorim o Srbiji, pre svega, od te vrste zločinačke prošlosti i politike zločina i da mi bez tih činjenica i egzaktnih podataka o tome šta se zbilo zapravo i ne možemo da idemo u ono što se zove suočavanje sa prošlošću i tranziciona pravda. Komisija za istinu u Srbiji je bila jedna simulacija Komisije za istinu, koja je trebala zapravo da dovede do pravdanja zločina i da se bavi činjenicama u drugim državama a ne da se utvrdi sopstvena odgovornost i u njenom imenu, koliko se sećam Vera, je l' da, nije bila reč odgovornost uopšte? Ne. Još sam htela da ukažem na jednu užasnu politiku koju vodi Evropska unija a donekle i Ujedinjene nacije a to što nevladine organizacije teraju u partnerstvo sa vlašću. Ja mislim da je to pogubno i za nevladine organizacije i za vlast i da su nevladine organizacije upravo te koje treba da prave pritisak na državne institucije da one na kraju verifikuju kao zvaničan stav to što se utvrdilo tokom postupka utvrđivanja činjenica. Ja završavam i hvala.

Nataša Kandić: Ja sada dajem reč Edinu Ramuliću, pa onda vama ali vodite računa da sva trojica imate deset minuta zbog prevodilaca.

Edin Ramulić: Meni je teško ovdje slušati naše cjenjenje parlamentarce, kada u ime države govore o tim pokušajima i njihovim željama da se utvrdi istina a istovremeno su od države angažovali samo jednog policajca gore u regionu Bosanske krajine da rješava 6.000 predmeta ubijenih i nestalih ljudi. Ono što je moja preporuka jeste ono što nam je jučer iznio gospodin Jurčević, znači da se ojačaju svi postojeći mehanizmi za utvrđivanje istine na nivou države, znači od općine, od policijskih uprava, pa sve do gore, do Suda Bosne i Hercegovine, ali ono što je konkretno moje pitanje odnosi se na pojavu Mileta Mutića iz Prijedora iz kojeg i ja dolazim, u ovoj Komisiji za istinu. Tri mjeseca ste vi u Radnoj grupi radili bez ikakve informacije u javnosti. Prva informacija u javnost je otišla nakon saopštenja, koje je cirkulisalo samo među odabranim nevladinim organizacijama i sasvim slučajno je došlo i nama u Udruženje "Izvor" u kojem sam aktivan, i tek tada je to saopštenje vaše, zajedno sa našim, izašlo u javnost u medije. Tek tada je javnost prvi put imala priliku da dobije informaciju. I ništa se nije desilo. Znači putem Dejton projekta, koji tvrde da su vama tehnička podrška u ovom radu, Radnoj grupi, putem njih smo se znači pokušali više puta obratiti i pismeno i razgovorima da dobijemo tu povratnu informaciju, da uopće nešto saznamo o vašem radu, a pogotovo nas je interesovala pojava Mileta Mutića u toj Radnoj grupi. Mile Mutić je neko za koga ste vi morali znati, ukoliko ste se uopće prihvatili tog posla da budete u Radnoj grupi za utvrđivanje istine. Znači ja ne mogu uzeti u obzir činjenicu da vi niste barem nekada prelistali ono što je Tribunal u Hagu donio u formi presuda. Vi ste, znači, morali znati za ime Mile Mutića i ono šta on predstavlja žrtvama u Prijedoru. I vi ste znači dopustili da on radi tu nekih četiri, pet mjeseci. Želim da znam kolika su bila njegova primanja tu. Želim da znam kolika je bila njegova uloga u dosadašnjoj izradi i kreiranju tog Nacrta zakona. U medijima se pojavila informacija da je Zakon u više od 80% teksta završen i da bi on već mogao ići u javnu raspravu, da bi on mogao ići u parlamentarnu proceduru. Znači ja, a mislim da i najveći broj žrtava iz Prijedora vas sada, cijelo to tijelo, Radnu grupu, doživljavamo kao jednog velikog Mileta Mutića i ono što najmanje očekujemo od vas je da postupite kao i on, ili da vas stranka vaša povuče ili da vi sami odstupite, jer ono što ste vi nama, htijući nam možda pomoći sa ovim utvrđivanjem istine, vi ste nam, nažalost, nanijeli najveće zlo, koje smo doživjeli nakon 1992. godine i onoga što smo tada proživjeli. Znači ....

Nataša Kandić: Mislim da je vreme prošlo. Volela bih da malo...

Edin Ramulić: Ja se izvinjavam. Hvala.

Nataša Kandić: ...vodimo računa o drugim osobama. Ne možemo sada članice Radne grupe da odredimo tako i da im kažemo da su one nanele najveće zlo. Dajte malo da vodimo računa o tome da ne povređujemo druge ljude, a evo, ja ću vam dati minut da odgovorite, ali samo moram da poštujem redosled. Izvolite.

Marko Karadžić: Marko Karadžić, Beogradski centar za ljudska prava....

Nataša Kandić: Imate dva i po minuta.

Marko Karadžić: Hvala za dva i po minuta. Marko Karadžić, Beogradski centar za ljudska prava. Meni je ovde već od jučer nejasno, zato što govorimo o Komisiji za istinu i pomirenje, međutim svaka od Komisija za istinu i pomirenje odlikuje se različitim karakteristikama, te iz tog razloga čovek moli da mu se na neki način objasni koji će mandat biti ovde, da bi moglo da se razgovara o prihvatljivosti takve Komisije. Vi ne možete narodu predstavljati ideju o tvorevini određenoj, koja se zove Komisija za istinu i pomirenje, a da on pri tom ne zna da li će tu biti određeni forum, gde će po prvi put kao žrtva imati pravo da kaže svoju priču. Gde će možda po prvi put njegova priča biti zapisana u izveštaju, koji će biti potvrđen i potpisan od nadležne institucije određene države. Zato oni moraju da nam kažu bar ideju da li će to biti kvazisudski organ, na koji način će sarađivati sa sudom i da li će određeni dokazi, koji će biti prezentirani Komisiji biti na kraju iskorišteni pred određenim pravosudnim organima. Jer, očigledno u našim državama nedostaje taj element kada govorimo o pravdi, o tranziciji. A najveći gubitnik jeste žrtva. Odnosno imamo duplu žrtvu. Imamo žrtvu u toku rata i sada ponovo viktimizacija istih osoba, jer ICC, koji po rimskom statutu sada funkcioniše, napravio je novi mehanizam i uključio žrtve i svedoke na drugačiji način od ICTY-a i očigledno taj sistem ne funkcioniše dobro u tom pogledu, koji se tiče žrtve, te me interesuje samo ideja – kako će funkcionisati to i interesuje me ideja da li će sam izveštaj, posebno onaj koji se odnosi na reparaciju i na reformu imati obavezujuće dejstvo, jer kao što znamo, izveštaj južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje, samo onaj deo, koji se odnosio na uslovnu amnestiju, imao je obavezujuće dejstvo, te su žrtve opet ispale na gubitku. Interesuje me to da li ste razmišljali o nekoj regionalnoj saradnji, jer ipak konflikt, koji se ovde odigrao, nije čisto unutrašnji. Hvala.

Nataša Kandić: Izvolite gospodine i predstavite se molim vas.

Ismet Hatibović: Ja sam Hatibović Ismet iz Sarajeva. Pozdravljam ovaj cijenjeni skup i posebno predstavnice iz Beograda. Obraćam se u prvom redu Veri Marković. Moje izlaganje je kratko a zove se: "Zločin u kandžama nepotizma".

Nataša Kandić: Ali molim vas da vodite računa da imate...

Ismet Hatibović: Ukratko. General Ratko Mladić je porijeklom iz Kalinovika a pokrovitelj je vojnog zločina. Momčilo Mandić je porijeklom...njegov rođak, iz Kalinovika, pokrovitelj financiranja i predsjednik udruženja... predstavnik Republike Srpske u Beogradu za vrijeme rata. Znači pokrovitelj financiranja. Treći čovjek iz Kalinovika – Petar Mandić, bivši dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu je bio pokrovitelj zločina sa naučnog aspekta, jer je bio predsjednik Akademije nauka Republike Srpske, porijekom iz Kalinovika. Četvrti čovjek – predsjednik Udruženja građana Srba, porijeklom iz Bosne i Hercegovine, pjesnik Rajko Petrov Nogo. Ideološki je pokrivaio zločine u Bosni i Hercegovini i peti čovjek u "Kandžama nepotizma", Bosna i Hercegovina – ljudi iz Kalinovika je novinar Televizije Republike Srpske, Risto Đogo. Ja bih

zamolio Institut za historiju u Beogradu da ovo ispita i kako je moguće bilo dopustiti jednoj grupici provincijalaca da jedan narod vode u takve zločine, kao što je slučaj u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, Kosovom i Hrvatskom. Toliko. Hvala lijepo. Što se tiče ove Komisije, ja predlažem da se formira međunarodna *ad hoc* Komisija, kao što je nekada bio Raselov sud; koja bi utvrđivala činjenice i istinu za one ljude, koji nisu dostupni sudovima, za ljude koji su poginuli, pobjegli i umrli. U tom smislu je vrlo važno utvrditi istinu za ljude, koji su nedostupni pravosuđu. Hvala lijepo.

Nataša Kandić: Zahvaljujem se. Ovo je vrlo konkretna i jasna inicijativa.

Lidija Bradara: Ja ću se ispričati prevodiocima i nastojat ću biti jako kratka. Ovo ću zaboraviti, ovu uvredu gospodina iz Udruženja "Izvor", jer mi smo došli ispred parlamentarnih stranaka. Predstavili smo se jedni drugima i mislim da sastav same naše Radne grupe omogućava da ovaj draft zakona tako bude i korektno i brzo usuglašen, što će te vi, ja vjerujem, jako brzo moći vidjeti. Što se nas tiče iz Radne grupe, pogotovo mi... tri su žene bile u Radnoj grupi od nas sedmero i vjerovatno žene kao konstruktivne u svim mogućim dijalozima su i uspjevale do nekih rješenja dolaziti brže, nego da je tu bilo manje žena. I naše kolege iz Radne grupe su se složili s nama. Što se tiče gospodina Mileta Mutića i svega onoga što smo mi u Radnoj grupi uradili za ovih par mjeseci, mi smo uglavnom donosili odluke konsenzusom. Vidjet ćete i sami kada ugledate Nacrt zakona da on ima jako puno elemenata, koji su ostavljeni kao alternative. Znači, ono što mi nismo mogli dogovoriti i oko čega nismo mogli postići konsenzus, mi smo ostavili alternative, sve otvorene i vama i cijeloj javnosti a na kraju i Parlamentu. Ono što ...kada ste vi postavljali pitanja, razlika između nas i ostatka svijeta gdje su Komisije za istinu formirane jeste ta, što u nekoj zemlji, sukladno nadležnostima koje imaju pojedine institucije države, može predsjednik ili neko predsjedništvo formirati Komisiju za istinu. Sukladno nadležnostima to negdje radi Parlament. Sukladno nadležnostima to negdje radi neka vlada. U Bosni i Hercegovini nemate, niti to može uraditi Predsjedništvo i zato i prije svega Radna grupa je smatrala i svi oni koji su se s nama konsultirali da Radna grupa mora napraviti neki Nacrt zakona na osnovu kojeg će se formirati Komisija za istinu. Sama Komisija za istinu, znači, bila bi formirana od Parlamenta. I pošto smo sada već ušli u ovakav dijalog, ja ću ono što smo znači mi, članovi Radne grupe uspjeli usuglasiti unutar naše Radne grupe i vama pročitati što je bio mandat, što smo mi usuglasili kao mandat Radne grupe ... mandat Komisije, ispričavam se: "Mandat Komisije je da objektivno ispita događaje u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji u periodu od 1990. godine do 1996. godine, kako bi se razjasnile činjenice, priroda i uzroci kršenja ljudskih prava počinjenih protiv građana Bosne i Hercegovine tijekom sukoba. Komisija će istražiti i prezentirati svoje zaključke o prirodi i obrascu pod kojim se nasilje događalo, uključujući ali i ne ograničavajući se na sljedeće". Znači što je moguće točnije utvrditi popis broja i identiteta žrtava, uključujući i nestale, osobe koje su umrle, pretrpjele fizičke povrede, bile mučene, seksualno zlostavljane, protuzakonito zatvarane, deportirane ili na neki drugi način lišavane slobode. To podrazumijeva sve podatke:

- 1) Broj i identitet vojnog osoblja koje je poginulo, ranjeno ili nestalo, mjesta masovnih grobnica, rušenje vjerskih i kulturnih objekata, kao i drugi napadi na vjeru i kulturu drugih, uništavanje i prisvajanje tuđe imovine, i
- 2) "Okolnosti koje su dovele do stvaranja etničkog nepovjerenja i nerazumijevanja, koje je dovelo do teških kršenja ljudskih prava".

Ne moram vam reći da smo mi oko definicije kršenja ljudskih prava, da li su to teška ili... Bilo vam je sigurno deset termina, koje mi u svojim jezicima a pogotovo konzultanti koji su s nama

pokušavali utvrditi ovo ... znači mi smo se na kraju suglasili da ćemo mi to nazvati „Teška kršenja ljudskih prava“. "Uloga i moralna odgovornost pojedinaca, organizacija, institucija ili relevantnih sektora društva, koji su se svojim djelovanjem ili nedjelovanjem potpomogli ili pak spriječili da dođe do kršenja ljudskih prava, uloga relevantnih aktera izvan Bosne i Hercegovine, koji su svojim djelovanjem ili nedjelovanjem potpomogli ovo nasilje, postojanje i djelovanje pojedinaca, koji su odbili da sudjeluju u progonu i mučenju, koji su unatoč opasnosti po osobni život zadržali osjećaj za humanost i koji su pokušali zaštititi od maltretiranja svoje susjede iz drugih etničkih ili vjerskih grupa, omogućiti da se javnost u cijeloj državi upozna sa nastalim događajima i počinjenim nasiljima i preporučiti mjere koje je neophodno poduzeti u smislu rješavanja počinjenih nasilja i sprječavanje njihovog ponavljanja u budućnosti". To je ono što smo mi usuglasili kao mandat. Potom smo mi, što se ovoga tiče utvrdili smo sastav Komisije. Komisija broji sedam članova. Članovi Komisije su državljani Bosne i Hercegovine, objektivne osobe, visokog moralnog identiteta i kredibiliteta, koje nisu obnašale visoke političke dužnosti, niti su bile na visokim vojnim ili političkim položajima za vrijeme perioda kojim će se Komisija baviti. Članovi Komisije; znači tu smo ...

Mirsad Tokača: Oprostite gospođo. Nemojte zaista... To što ste sada pročitali je Fincijev zakon koji nije pretrpio ni jednu jedinu rečenicu promjene. Ja ću vam donjeti zakon gospodina Fincija od prije pet godina. Donjeću vam zakon koji smo diskutovali prije četiri mjeseca u Strazburu i donjeću vam ovo što ste vi sada pročitali i ići ćemo od riječi do riječi i vidjet ćete da vi niste promijenili u tom zakonu ništa. Hvala veliko.

Lidija Bradara: Ovo je stvarno nedopustivo.

Jasminka Džumhur: Oprostite, ja bih samo pitala gospođu Nataša...

Nataša Kandić: Molim vas, nije reč o tome o skandaloznom... Molim vas, to je stvar rasprave. Članica Radne grupe je pročitala ono čime se oni rukovode. Niti ona zna za Fincijev zakon, niti je ....

Mirsad Tokača: Nemoj Nataša....

Nataša Kandić: Molim vas, nemojmo ulaziti u to. Ostavimo to za raspravu. E sad, molim vas, ja predlažem sledeću proceduru. Zbog prevodilaca mi sada moramo da završimo. Sledeća sesija je u stvari nastavak. Ona je neodvojivi deo ovoga zato što sledećom sesijom mi ulazimo zapravo u raspravu o tome šta koja vrsta Komisije može da donese – istinu o onoj prošlosti o kojoj mi govorimo. Procedura će biti sledeća. Pet izlagača sledeće sesije morat će u okviru sat vremena da iznesu svoje teze, a onda ćemo sat i po imati raspravu. Znači produžavamo, nastavljamo ovu raspravu posle sat vremena izlaganja. Pauza je ... sad je 12 i pet... pauza je do pola jedan. Svi oni koji danas putuju treba da se odjave iz hotela.

Regionalni pristup utvrđivanju istine

Moderator: **Vesna Teršelič**

Nataša Kandić

Igor Graovac, Predsjednik zajednice istraživača Dialog, Zagreb

Vjosa Dobruna, Radio Televizija Kosova

Esad Kočan, Monitor, Crna Gora

Mirsad Tokača

Rasprava

Zaključci

Vesna Teršelić: .... nema početka zbog prelaska na novi fail ... kad imamo okrutnu realnost kratkog vremena prevodioca i prevoditeljica i oni u 14 sati moraju otići odavde jer idu na drugo mjesto. Pa sada počinjemo zaključnu sesiju o regionalnom pristupu u utvrđivanju istine, jer je uz utvrđivanje istine u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori i promišljanje o mehanizmima za utvrđivanje istine izuzetno važno pogledat i što od ratnih zbivanja naprosto nadilazi kapacitete koje bi imali neki mogući nacionalni mehanizmi i pošto sam iz Hrvatske ja mogu ilustrirati o čemu je tu riječ primjerom iz Hrvatske i postaviti pred sve nas pitanje bi li uopće bilo moguće, recimo, ispričati u Hrvatskoj kad bi i diskutirali o Komisiji za istinu, što ovaj čas ne činimo, recimo, zbivanja povezana sa vojnom akcijom "Oluja" kad recimo dio onih koji su izbjegli, danas ne živi u Hrvatskoj. I za utvrđivanje istine o nekim događanjima gdje bi bilo potrebno čuti glasove ljudi s različitih strana, žrtvava s različitih strana rata koje danas možda ne žive u jednoj zemlji, nego žive u više zemalja, vrlo je važno razmišljati i o mehanizmima kazivanja istine na regionalnoj razini. To naravno čini naš zadatak još puno težim a vidjeli smo da je i razmišljanje za kazivanje istine unutar jedne zemlje, unutar Bosne i Hercegovine vrlo zahtjevno i sve nas dira, sve nas negdje pogađa i nije lako o tome raspravljati bez povišenog glasa, pa imamo sada ovu sesiju. Ja ću molit sve koji izlažu da budu koncizni i da stvarno završimo naš razgovor do pola dva u ovom prezentacijskom djelu i u djelu diskusije, kako bi si pola sata ostavili za artikuliranje zaključaka. I prva koja govori biće Nataša Kandić. Nataša izvoli.

Nataša Kandić: Meni je stašno žao da kako nešto postaje važnije u našoj raspravi, imamo sve manje vremena i bojim se definitivno da je ovo malo vremena koje imamo da možemo da govorimo o svim bitnim stvarima koje se tiču onog što smo čuli danas i onoga što još treba da kažemo da bismo onda i doneli neke zaključke. Ja ću da pokušam da maksimalno skratim sve ono što sam htela da kažem i da manje-više u tezama onda govorim, prikažem ono što sam htela. Za mene je definitivno potpuno jasno na osnovu čestog susreta, razgovora sa žrtvama na raznim stranama i delovima teritorije bivše Jugoslavije da je utvrđivanje i kazivanje istine na lokalnom nivou, na nivou lokalne zajednice za žrtve veoma važno. Takođe na osnovu iskustva i brojnih skupova na kojima su žrtve govorile, meni je potpuno jasno i veoma sam uverena da je žrtvama strašni potreban taj jedan javni prostor da one mogu da govore, da iznose ono što se njima dogodilo ali da im je isto tako važno da budu priznate kao žrtve i da mogu kad govore da vide da one nešto znače pripadnicima one druge etničke zajednice čiju vlast oni okrivljuju za svoje patnje i nepravdu nanetu njima. Isto tako sam duboko uverena da se potpuna istina teško može utvrditi na osnovu komisija koje će biti zatvorene u određene nacionalne granice. I zato iznosim sledeće argumente. Svi smo mi imali prilike da pratimo suđenja u brojnim predmetima pred Haškim tribunalom. Na osnovu činjenica i dokaza koji su izneti i donetih presuda potpuno je jasano koliko je sve što se događalo *cross border*. Da je teško u vezi sa masovnim zločinima utvrđivati istinu na nivou lokalne zajednice ili na nacionalnom nivou. Iako pred Haškim tribunalom nije doneta nijedna presuda u vezi sa teškim i masovnim zločinim koji su i počinjeni, na primer, u opštini Zvornik, potpuno je izvesno da se istina o tome šta se događalo u opštini Zvornik ne može utvrditi ukoliko bi se formirala neka komisija koja bi eto, na lokalnom tom opštinskom nivou pokušavala da dođe do svih činjenica i podataka ili komisija koja bi bila upravo ova o kojoj smo danas

govorili, ta nacionalna komisija u Bosni i Hercegovini. Zašto? Prvo – zato što verujem da većina od vas zna da je zločin počinjen u opštini Zvornik dolaskom određenih specijalnih jedinica MUP-a Srbije koji dolaze neposredno, koji pre toga obavljaju neke razgovore, prave određene dogovore sa lokalnim vlastim ali moć je u rukama policijskih jedinica koje nisu lokalne. Znači to nije bosanska policija, nego je reč o specijalnim jedinicama MUP-a Srbije. I sad kako će, na primer, pošto pretpostavljam da bi u nadležnosti ove bosanske komisije bilo da utvrdi istinu šta se tamo događalo u opštini Zvornik, budući da su se tamo dogodili zločin koje nikada nijedna komisija ne može da mimoiđe. Sasvim sam sigurna da komisija ne bi bila u stanju da utvrdi istinu zato što ne bi imala tu moć da pozove važne pojedince iz institucija Srbije da dođu da svedoče i kažu o tome kako je izveden taj upad u opštinu Zvornik, kako je izvedeno u roku od deset dana ubijanje preko 700 ljudi, gde su odnešena ta tela, ko je vršio ekshumacije, ko je vršio obdukcije, po čijim nalozima dolaze patolozi iz Srbije i vrše obdukcije i zapravo ko je sve učestvovao sa te zvanične strane iz instituciju u Srbiji u svemu tome što se događalo u opštini Zvornik. Ta komisija ne može da ima tu moć. Ona ne može da utvrdi istinu u vezi sa, ja sam navela primer, Zvornika. Ima desetine i desetine zločina tog obima i te težine koji se ne mogu utvrditi ni na lokalnom nivou, niti se mogu utvrditi na nacionalnom nivou. I meni se čini da je to nešto o čemu mi treba da razgovaramo – kako zapravo doći do te istine koja je delom veoma važna da bude utvrđivana i izrečena kazna otkrivena na lokalnom nivou a onda zatim o tome kako neka istina mora biti i važna da bude na tom nacionalnom nivou. A da zapravo za utvrđivanje potpune istine šta se događalo, bar kada je reč o Bosni, nije moguće bez učešća Srbije i Hrvatske. I mislim da je nepotrebno da objašnjavam zašto Srbije a potom i Hrvatske, zato što brojni slučajevi pokazuju da je, u stvari, umešanost i u planiranje i u dogovaranje i u neposredno izvršenje u zločinima toliko transparentno, vidljivo i toliko dokazano sa brojnim presudama u Hagu da je potpuno izvesno da se istina ne može utvrđivati bez neposrednog učešća ili neposrednog odnosa ili utvrđivanja svega onoga što je došlo iz Srbije a u nekim slučajevima i iz Hrvatske. ja ovde u ovom slučaju ne pominjem Kosovo, zato što je Kosovo nešto što se u celini tiče Srbije a neposredno se ne tiče ni Bosne ni Hrvatske. Međutim, kada se vodio rat na teritoriji Hrvatske, pa Bosne, u to vreme se na Kosovu sprovodila jedna teška represija koja na kraju kulminira tim brojnim zločinima u vreme kampanje NATO. Mislim da i Kosovo pripada tom zapravo segmentu čiju istinu nije moguće utvrditi ukoliko bi, na primer, ostala samo na nivou Srbije i u uslovima u kojima bi neka komisija koja bi bila formirana u Srbiji i koja bi mogla utvrditi tu istinu u vezi sa događajima na Kosovu. I moj neki zaključak, moj neki predlog u vezi sa istinom o toj našoj neposrednoj prošlosti je da mi treba, čini mi se, da otvorimo tu raspravu, taj proces konsultacija, koji pominje Refik, o tome šta zapravo mi mislimo na koji način možemo da dođemo do istine ali imajući sve ovo u vidu, imajući te konkretne masovne zločine u vidu, imajući u vidu karakter tog *cross border* rata koji je doveo do svih tih zločina i zapravo da je nama potrebno takvo telo za utvrđivanje istine koje će imati moć da može zbilja da dovede do utvrđivanja istine i da takvu moć teško može da ima neka nacionalna komisija, bilo da je to reč o bosanskoj, ona čak više nego neke druge komisije, kao što smo videli na primeru Srbije i da mi se čini da mi teško možemo da obezbedimo u našim uslovima da članovi bilo kakve komisije mogu imati moć, ukoliko ta moć nije nezavisno data i potvrđena, na primer, od Ujedinjenih nacija. Moja razmišljanja na osnovu svih ovih činjenica koje sam pokušala ukratko da iznesem je da možda treba da razmišljamo, diskutujemo i dođemo do toga, u stvari, šta je to što je potreba žrtvava, šta je to što je potreba društva u odnosu na utvrđivanje istine, da li je neko rešenje međunarodna komisija za istinu, da li je neko rešenje da pored međunarodne komisije za istinu, vidimo u stavri kako ćemo mi i na koji način suprostaviti se onom što je zapravo nekažnjivost, imajući u vidu da postojeći sudovi nikada neće uspeti da izvedu pred lice pravde i osude sve one koji su učestvovali u ratnim zločinima. Znači ja govorim i o toj jednoj dimenziji, ne samo kada je u centru u odnosu na tu istinu bavljenje žrtvama, nego da je nama potreban i taj odnos i pristup prema počiniocima. I meni se čini kao prioritet otvaranje te rasprave upravo kojom ćemo mi doći do toga da li je... Ako hoćemo da je u centru pažnje žrtva, ako nam je stalo do vraćanja

dostojanstva žrtvama, ako vidimo da možemo računati da ćemo mi tu vladavinu prava ozbiljno uspostaviti samo ukoliko se odnosimo prema toj prošlosti i suprostavimo toj prošlosti utvrđivanjem istine na tom jednom širem nivou nego što su naše uske granice, meni se čini da onda treba da negujemo ovaj forum koji smo juče i danas imali i da to treba da uspostavimo kao neko privremeno – ad hoc – telo za konsultacije u vezi sa modelima, strategijom ili načinima ili mehanizmima za utvrđivanje istine o prošlosti koja se tiče svih nas.

Vesna Teršelič: Hvala Nataša. Sljedeći prilog diskusiji čućemo od Igora Graovca, predsjednika zajednice istraživača Dijalog, koji godinama radi na dijalogu povjesničara i u tom dijalogu je razvijen cijeli niz publikacija i ono što je možda još važnije, stvoreni su preduvjeti za zajedničko utvrđivanje vrlo bitnih činjenica o broju žrtava, recimo, u Drugom svjetskom ratu a mislim da je na razini činjenica vrlo važno, prije svega, regionalno utvrdit broj žrtava. I gore izvoli.

Igor Graovac, Predsednik zajednice istraživača Dialog, Zagreb: Hvala. Ja bih mimo ovih dosadašnjih diskusija nešto rekao o povjesnim aspektima, mogućnostima i potrebama regionalne suradnje u istraživanju posljedica sukoba pri raspadu druge Jugoslavije. Naime, u Hrvatskoj .... U Hrvatskoj se, kao i drugim dijelovima bivše *druge* Jugoslavije, ne samo politički nego i znanstveno problematiziraju pitanja posljedica sukoba u svima novonastalim državama s tog područja, naravno s naglaskom na žrtve i stradalnike u hrvatskome Domovinskom ratu 1991.-1995. godine. Pritom se, ali samo u znanosti i zbog povijesne preciznosti, nerado koristi sintagma *ustvrđivanja istine*, a radije se koristi određenje *ustvrđivanja činjenica*. Isto tako se često odbacuje kao neprecizan te dijelom politički i pojam *Zapadnog Balkana*, koji se, i kada je o cijelome Balkanu riječ i njemu susjednim područjima, zamjenjuje pojmom *Jugoistočne Europe*. Takvim su otklonima odmah određene i sve inicijative te mogućnosti pristupa u, kako se ovdje kaže *iznošenju ili očitovanju istine*, točnije istraživanju posljedica sukoba.

U sklopu takvih određenja u Hrvatskoj su pitanja posljedica sukoba pri raspadu *druge* Jugoslavije prvotno bila posve politički obilježena, s ipak njihovim postupnim prebacivanjem i u domenu znanosti. Pritom su, nakon političkih interpretacija, primjerice i kroz gotovo službenu saborsku *Deklaraciju o Domovinskom ratu*, otvorene i mogućnosti drugih, prije svega znanstvenih interpretacija. To se očituje kroz tri razine. Prva je razina i nadalje politička, a uočljiva je i u izraženoj volji da se, nakon protoka vremena i djelomične stabilizacije cjelokupnoga područja Jugoistočne Europe, pitanja posljedica sukoba više nepotrebno ne politiziraju. No, istodobno se, usporedno s drugim inicijativama, neprestance osnivaju razni centri i zavodi koji bi se s državotvornog stajališta trebali baviti spomenutim pitanjima. Nadalje, druga je razina znanstvena, a očituje se u nizu napora, dakle programa i projekata gotovo svih arhivskih ustanova te instituta i zavoda društvenih i humanističkih znanosti, koji u posljednjih pet-šest godina sustavno prikupljaju činjenice o Domovinskom ratu i znanstveno ih interpretiraju. Treća je, naposljetku, razina *civilna*, prepuštena nevladinim organizacijama civilnog društva ili od njih *osvojena*, a koja nastoji obuhvatiti pitanja i probleme koje prethodne dvije razine, osobito prva, ne žele ili ne mogu obuhvatiti.

No, bez obzira na ove uvjetne razine, interpretacije posljedica sukoba pri raspadu *druge* Jugoslavije sadrže zajednička određenja, koja dakle moraju biti sastavnim dijelom svakog pristupa pri analizi posljedica sukoba. Ovdje bih se, međutim, zadržao samo na jednome suženom pitanju u tom sklopu, a koje se, među svim posljedicama sukoba, dijelom izdvaja kao najvažnije: pitanje stradalih u njemu.

Postalo je, naime, jasno, da se prije otpočinjanja bilo kakvoga istraživanja žrtva i stradalnika, ovdje primjerice u Domovinskom ratu u Hrvatskoj oni, makar samo u obliku najnužnijih teza, problematiziraju, moguće i odrede. Pritom više nije sporno njihovo sadržajno određenje izraženo u

razlikovanju žrtava i stradalnika, iako se u prvima rezultatima istraživanja o tome najčešće ponovno ne izražava njihovo sustavno razlikovanje te se, opet, javljaju zaključci prema kojima se stradali *vlastite strane* nazivaju samo *žrtvama*, u pravilu *nevinima*, a rijetko *stradalnicima* (onima koji su stradali kao pripadnici političkih, vojnih, pa i paravojnih i sl. organizacija i postrojbi), dok se stradali *druge strane* ili *drugih strana*, ako se uopće i navode, nazivaju samo *stradalnicima*, čak i *opravdanima*, a rijetko *žrtvama*.

Teškoće nastaju tek pri njihovu cjelovitom određenju: tko, naime, u formalnom smislu čini žrtve i stradalnike u Domovinskom ratu? Potonje je pitanje, usto, *uistinu sporno* samo u jednome njegovu segmentu. Naime, sva su dosadašnja iskustva istraživanja ljudskih gubitaka ne samo Hrvatske tijekom 20. st. potvrdila kako je uistinu teško odrediti konkretne žrtve i stradalnike u nekome od ratova u tom stoljeću, u kojemu se, uostalom, osobito nakon okončanja Drugoga svjetskog rata, i javlja, zbog ogromnog broja stradalih, snažniji interes za istraživanje ljudskih gubitaka te nastaje i posebna znanstvena disciplina o tome: viktimologija ili žrtvoslovlje. Međutim, gotovo sva su istraživanja o tome (točnije interpretacije rezultata tih istraživanja) podlegla iskušenju poistovjećenja demografskih s ljudskim gubicima, čime su potonji apsurdno rasli. Iz toga su proizišle mnoge *neznanstvene greške*, a potom i ideologijske, nacionalne, političke i slične zlouporabe u interpretacijama tih gubitaka. Takve su *greške*, barem kada je riječ o Hrvatskoj, pa i Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata u nas, u rezultatima svojih demografskih istraživanja razriješili 80-ih godina 20. st. Bogoljub Kočović, a potom i Vladimir Žerjavić. Pretpostavljalo se da će, nakon toga, i istraživanja ljudskih gubitaka u bilo kojemu ratu tijekom 20. st. u nas uvažavati ta iskustva, što se i dogodilo, iako se, doduše rijetko i ne samo u istraživanjima žrtava i stradalnika u Domovinskom ratu, ta iskustva ponekad i ignoriraju.

Stoga je ponovno nastala *demografska zlouporaba*, iako se, doduše, nakon rezultata spomenutih istraživanja ni u drugima sličnim istraživanjima više ne poistovjećuju demografski s ljudskim gubicima. *Nove teškoće*, koje dijelom onemogućuju cjelovita razmatranja ljudskih gubitaka ili otvaraju mogućnosti njihovih zlouporaba, nastale su, međutim, prije svega zbog razlika u metodama i tehnikama, odnosno metodologiji popisa stanovništva nakon raspada bivše *druge* Jugoslavije. U Hrvatskoj, primjerice, popisi stanovništva Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) 1991. i Republike Hrvatske (RH) 2001. nisu istovjetni, odnosno nisu izvođeni prema istim obrascima te su, sa stajališta sagledavanja demografskih i ljudskih gubitaka, primjerice u Domovinskom ratu 1991.-1995. godine, gotovo neuporabljivi, točnije neusporedivi, jer se Domovinski rat odvijao upravo u razdoblju između ta dva popisa. Iz tih će razloga teško biti posve precizno odrediti sve promjene u stanovništvu Hrvatske u tom razdoblju.

Potom su slijedile i *druge zlouporabe*: jedne posve zanemaruju ogromne demografske pokazatelje (migracije, preseljenja, pa i *izmjene* stanovništva) te se čini kao da se u demografskom pogledu gotovo ništa nije ni zbililo, a druge posve zanemaruju dijelove ranijeg stanovništva koje je *nestalo*, pa se, stoga, čini i da nije stradalo. Otuda, primjerice, gotovo potpuno zanemarivanje istraživanja žrtva, a osobito stradalnika tog dijela stanovništva.

Poseban problem, naposljetku, čine *posebne kategorije* žrtava i stradalnika u Domovinskom ratu koje u trenutku stradanja nemaju posve jasno definirano državljanstvo.

Naime, u vrijeme raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), svi stanovnici SRH nisu imali i državljanstvo te republike/države bivše *druge* Jugoslavije, a ipak su u njoj boravili, radili i sl., poneki potom i stradali u Domovinskom ratu, neovisno o tome jesu li u međuvremenu stekli i državljanstvo RH. U ovom slučaju nema dvojbi pripadaju li oni žrtvama i stradalnicima u Domovinskom ratu u Hrvatskoj, iako bi se, no uistinu posve formalno, poneki od

njih mogli svrstati i u žrtve i stradalnike pojedinih novonastalih država na području bivše *druge* Jugoslavije.

Dvojbe su, slično tome, još manje kada je riječ o državljanima SRH koji su se, nakon raspada SFRJ, zatekli u drugima republikama/državama bivše *druge* Jugoslavije, točnije – nakon izbijanja ratnih sukoba – u novonastalim državama na području bivšeg SFRJ te, poneki od njih, tamo i stradali. Oni nedvosmisleno predstavljaju žrtve i stradalnike RH, odnosno oni su dio ljudskih gubitaka Hrvatske, ako su stradali od 1991. do 1995. godine kao *stari* i *novi* njeni državljani.

Isto vrijedi i za državljane SRH, potom RH koji su 1991.-1995. stradali izvan Hrvatske, pa čak i kada su je sami ili organizirano napuštali. Do sada neutvrđeni broj tih stradalih – žrtava ili, čini se češće, stradalnika – nedvosmisleni je dio ukupnog broja žrtava i stradalnika te se pribraja ukupnim ljudskim gubicima Hrvatske u istom razdoblju, neovisno o tome što su izvan nje stradali.

Međutim, *veći problem*, sa stajališta istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u Domovinskom ratu, predstavljaju građani koji doduše posjeduju državljanstvo SRH, ali im, ne ulazeći sada ovdje u *razloge*, to državljanstvo ni prema automatizmu niti prema zahtjevima nije bilo priznato te nisu postali državljani RH ili su to postali kasnije, u vrijeme Domovinskog rata ili nakon njegova završetka. Poneki od njih su, međutim, stradali prije no što su ga stekli. Unatoč tome, oni kao građani SRH čine žrtve i stradalnike RH, jer bili su, među ostalima, obuhvaćeni i ranijim popisima stanovništva ili makar popisom iz 1991. godine. Na žalost, *lažna dvojba* o njihovoj pripadnosti i/ili njihovu državljanstvu poslužila je u nemalom broju započetih *istraživanja* da se njihovo stradanje ne smatra ljudskim gubitkom Hrvatske u Domovinskom ratu, osobito ako ono nije nastalo u svojstvu žrtve nego stradalnika. Otuda, koliko se za sada može uočiti, i manji broj žrtva i stradalnika u tom ratu od onoga koji je, u tom dijelu, zasigurno veći.

Još *veći problem* predstavljaju oni koji u vrijeme izbijanja ratnih sukoba nemaju državljanstvo SRH, a stradaju, primjerice, u Hrvatskoj prije no što su mogli steći državljanstvo RH, iako je njihovo stradanje, primjerice u slučaju stradalnika, najčešće u vezi sa Hrvatskom i njenim interesima u Domovinskom ratu. Takvi se, najčešće stradalnici, posve neopravdano ubrajaju u pojedinih rezultatima istraživanja, pa i službenim izvještajima u ljudske gubitke Hrvatske 1991.-1995. godine, čak i kada je nedvosmisleno jasno da je riječ o *klasičnim strancima*, primjerice vojnim dragovoljcima, koji ne samo da nisu u trenutku stradanja bili hrvatski (državljeni SRH i/ili RH) nego ni državljani drugih država nastalih na području bivšeg SFRJ. Slično je i s onima koji imaju dvojno, pa čak i trojno ili višestruko državljanstvo novonastalih država na području bivše *druge* Jugoslavije, a koji, u pravilu kao stradalnici, stradaju u Hrvatskoj ili izvan nje (kao pripadnici hrvatskih postrojbi) 1991.-1995. godine. Oni, naime, ta državljanstva, ovdje s naglaskom na stjecanje državljanstva RH, stječu tek u početku izbijanja ratnih sukoba ili kasnije, u Hrvatskoj nakon početka Domovinskog rata ili kasnije, dakle 1991. ili kasnije, nakon popisa stanovništva SRH i uspostave RH. Pritom njihova sudbina da budu žrtvovanim, pa i njihovo pravo da stradaju i da se žrtvuju u novonastalima statusima uopće nisu sporni, no – sa stajališta istraživanja ljudskih gubitaka – njihovo stradanje je *istraživački sporno*: oni se, naime, javljaju u popisima stradalih na više mjesta, odnosno u više novonastalih država na području bivšeg SFRJ. Otuda, koliko se za sada može uočiti, i veći broj žrtva i stradalnika u Domovinskom ratu u Hrvatskoj od onoga koji je, u tom dijelu, zasigurno manji. Usto, u susjednim se državama, osobito Bosni i Hercegovini (BiH), s tim u vezi već i javno javljaju prigovori o *krađi žrtava i stradalnika*: Hrvatskoj se, naime, zamjera što dio njih pripisuje *svojima* žrtvama i stradalnicima.

Nikakav problem, naposljetku, ne predstavljaju oni žrtve, češće stradalnici koji su, pak, stradali u Hrvatskoj, točnije RH u vrijeme Domovinskog rata, a bili su, u vrijeme stradanja, državljani neke

druge novonastale države na području bivše *druge* Jugoslavije, primjerice BiH ili Srbije i Crne Gore. Oni se, dakako, mogu najraznolikije definirati no nikako se ne mogu pribrojiti ljudskim gubicima Hrvatske 1991.-1995. godine.

Sve u svemu, naposljetku, bez razrješenja navedenih pitanja i problema teško je posve točno odrediti sve žrtve i stradalnike u Domovinskom ratu 1991.-1995. godine, a još teže izbjeći moguće zlouporabe u interpretaciji ljudskih gubitaka Hrvatske u istom razdoblju. Stoga, uz uobičajeno korištenje metoda i tehnika svojstvenima istraživanjima ljudskih gubitaka, svako istraživanje žrtva i stradalnika u Domovinskom ratu u Hrvatskoj, ponajbolje zasnovano na njihovoj osobnoj identifikaciji, prethodno mora sadržavati i posve precizno određenje tih žrtava i stradalnika, ne isključujući nikoga tko im pripada, ali ni ne uključujući nikoga tko im ne pripada.

Ne samo zbog svega navedenoga otvara se, stoga, potreba nužne regionalne suradnje u istraživanjima posljedica rata na području bivše *druge* Jugoslavije. U tom pogledu i shvaćam potrebu ovakvog okupljanja, a kako bi se makar izbjegle ponovne zlouporabe u istraživanjima ljudskih gubitaka i moguće uspostavili prethodna određenja, *zajedničke osnove*, jedinstvena metodologija i tehnike istraživanja te razmjena podataka o tome, s krajnjim ciljem jedinstvenog istraživanja čiji rezultati neće moći poslužiti bilo kakvim manipulacijama sa žrtvama i stradalnicima.

Pritom treba naglasiti da je, u sklopu takvih inicijativa, i do sada već ostvarena suradnja pokazala ne samo svoju opravdanu potrebu nego i dala prve istraživačke rezultate. Ovdje ću, zaključno, spomenuti samo jednu od tih inicijativa u kojoj i sâm sudjelujem. Riječ je o *Dijalogu povjesničara/istoričara*, projektu kojega od 1998. do danas organizira njemačka liberalna Zaklada *Friedrich Naumann*. Dosad je, u sklopu tog projekta, održano u Republici Mađarskoj, Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ), sada Srbiji i Crnoj Gori (SiCG), te RH 10 skupova povjesničara, prije svega iz Hrvatske i Srbije. A objavljeni su u Zagrebu od 2000. do danas i obimni zbornici radova sa tih skupova. Unutar njih se, među ostalima, čak 78 izlaganja i saopćenja, od kojih su 67 i objavljena, odnosi na ljudske gubitke Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću. Poneki prilozi, s tim u vezi, odnose se i na najnovije razdoblje, primjerice prilog o nastanku fondova pri arhivskim ustanovama zemalja bivše *druge* Jugoslavije u konceptu *oralne historije*. Ipak, ponajviše je potonjih priloga o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, primjerice oni o položaju i stradanju hrvatskog stanovništva u Baniji ili, prema suvremenom određenju u RH, na Banovini i na području općine Drniš (1993. godine) za vrijeme Republike Srpske Krajine te pokazateljima o civilnim, prije svega srpskima žrtvama u bivšim, pod zaštitom Ujedinjenih naroda, sektorima *Jug*, *Sjever* i *Zapad* 1995. u *Bljesku* i *Oluji* te nakon njih, uz obradu i pojedinačnih sudbina i uloga.

Usto, na temelju rezultata nastalih u tom projektu, a u zajednici sa zagrebačkom Zajednicom istraživača *Dijalog*, udrugom za promicanje znanstvenog dijaloga, tiskana je potkraj 2005. u Zagrebu i knjiga *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati...* autorâ Dragana Cvetkovića, zaposlenog u Muzeju žrtava genocida u Beogradu, i mene, zaposlenog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Nastala je zahvaljujući *neočekivanoj podudarnosti* u pristupu i rezultatima dvojice autora iz RH i SiCG, ranije SRJ, što je i otvorilo mogućnost prvoga tiskanja zajedničke monografije jednoga autora iz Hrvatske, a drugoga iz Srbije nakon okončanja, doduše neobjavljenog, ali stvarnoga rata 1991.-1995. između i te dvije države, i to baš u RH te na temu do sada *veoma osjetljivog*, ako ne i *najosjetljivijega pitanja* iz ranije/novije *zajedničke povijesti* Hrvata i Srba i/ili Srbijanaca. Time se pokazalo kako je moguće, doduše 60 godina nakon okončanja Drugoga svjetskog rata, znanstveno ujednačiti gotovo sve pokazatelje o žrtvama i stradalnicima tog rata, makar na primjeru Hrvatske. Nastojanja ovog skupa, u daljnjoj razradi, moguće mogu od strane autorâ i iz više zemalja nastalih na području bivše *druge* Jugoslavije

polučiti slične rezultate o najnovijima žrtvama i stradalnicima, no preostaje tek da se vidi hoće li za to ponovno biti potrebno sačekati protok vremena u trajanju većem od pola stoljeća.

Vesna Teršelić: Hvala Igore, nadam se, dapače sigurna sam da neće trebati čekati tako velik protok vremena i važna zadaća dokumentacijskih centara u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu je doprinjet utvrđivanju činjenica o ljudskim gubicima u ratovima. Tu je najviše odmakao Istraživačko-dokumentacioni centar u Sarajevu, kako bi se prijepori u javnosti doista pomakli s razine činjenica prema prijeporima o interpetacijama. Prijepori interpetacijama mislim da su sasvim legitimni i da je očekivano da će ljudi različito interpretirati činjenice. Ali doista ne bi smijelo biti prijepora o tome tko je ubijen i o imenima, kako žrtava, tako i stradalnika. Sada mi je zadovoljstvo najaviti Vjosu Dobrunu koja cijeli niz godina radi na promicanju ljudskih prava i ženskih prava i na vrlo značajnim humanitarnim projektima na Kosovu i danas je u Radio-televiziji Kosova. Vjosa izvoli.

Vjosa Dobruna, Radio Televizija Kosova: Hvala. Ja ću govoriti na engleskom. I neću vas gnjaviti čitanjem ovog govora jer bi to bilo predugo. Iskreno, želela bih da počnem postavljanjem pitanja a pitanje je: da li komisija za istinu ili neki drugi oblici goverenja istine, specifične istrage, da li je to zaista održiv mehanizam za bavljenje pitanjem kršenja ljudskih prava u prošlosti u bivšoj Jugoslaviji, posebno na Kosovu? I elemenat zašto se, po mom mišljenju, treba raditi na razvijanju regionalnih mehanizama.

Kad pogledamo komisije za istinu i ove druge mehanizme, moramo da razmislimo i razgovaramo o kontekstu u kome se razvijaju kako ne bi došlo do toga da komisije za istinu i mehanizmi za govorenje istine ne isključe druge oblike elemenata istine i pravde. Dozvolite da vam dam kratak opis ovakvih elemenata koji su razvijeni na Kosovu da bih vam objasnila zašto mislim i zašto uporno podvlačim potrebu da se razvijaju alternativni mehanizmi. Od završetka rata na Kosovu 1999. godine, postoji Međunarodni krivični sud za Kosovo, i postoje optužnice za zločine na Kosovu, i lokalni sudovi na Kosovu su počeli da rade i na osnovu nekoliko izveštaja, u suštini, izveštaj OEBS-a o suđenjima za ratne zločine, samo u 17 slučajeva je došlo do optužbe u prve tri godine posle završetka rata. Većina lica koja su osuđena pobegla su iz zatvora koji su bili pod kontrolom misije UN na Kosovu. U naredne tri godine bilo je još pet slučajeva pred sudom ali ni tu nije osuđen značajan broj lica.

Drugi primer koji ću dati je MKTJ. MKTJ ima svoj mandat, koji je čak i više ograničen jer se rat na Kosovu nije događao samo tokom tri meseca NATO bombardovanja, već je počeo godinu ipo dana ranije, i to je bio tihi rat koji se događao tokom aparthejda. Zato se ne možemo baviti samo pitanjem grubih kršenja ljudskih prava posmatrajući samo dve godine ili tri meseca dok su trajali vazdušni napadi, već moramo posmatrati čitav period devedesetih godina kad su usvajani diskriminatorski zakoni i praksa koji su predstavljali polazište za ono što će se dogoditi krajem devedesetih godina prošlog veka. Znači, to je taj deo koji se tiče kaznene pravde.

Drugi elementi su počeli da se razvijaju na Kosovu jer sudovi nisi bili dovoljno razvijeni, i daću vam primer zašto ti sudovi nisu mogli da procesuiraju više slučajeva. MKTJ takođe nije učinio mnogo za Kosovare. Ja znam da je jedan od mandata, neću baš da citiram da ne bih uzmemirila goste iz Tribunala, ali jedan od mandate je 'doprinjeti rešavanju širih pitanja odgovornosti, pomirenja i utvrđivanja istine o zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji'. Uprkos ovakvom mandatu, čak i sedam godina nakon rata, MKTJ nije značajno doprineo procesu pomirenja na Kosovu.

Drugi element koji delimično funkcioniše na Kosovu jeste da u vojsci, u drugim zvaničnim institucijama koje su na neki način povezane sa ratnim zločinima, pojedinci su još uvek prisutni u

javnom životu. To zaista ne funkcioniše. Mehanizmi postoje ali se ne sprovode dosledno. Kad dođe do – Vesna je pomenula rod – ja sam borac za prava žene, borac za ljudska prava – kad dođe do pitanja roda, moram reći da do sada nije pokrenut nijedan postupak protiv počilaca seksualnih zločina nad ženama na Kosovu. Nijedan jedini postupak na Kosovu. Znači za njih nema pravde. Neću govoriti o tome koliko ih ima. Dovoljna je samo jedan žena žrtva takvog zločina.

To su moji argumenti koji se nalaze iznad bilo kojih elemenata tranzicione pravde koji su prisutni na Kosovu, moramo organizovati forum na kome bi žrtve mogle da iznesu svoje stavove i dobiju neku vrstu priznanja i istine, i ako dobiju to, i to je oblik pravde za žrtve, takođe. Argumenti koji se čuju i na Kosovu i na drugim mestima da bi ovakav forum samo otvorio stare rane i da ne bi doprineo pomirenju, moje mišljenje je zasnovano na mom profesionalnom iskustvu lekara, moje mišljenje je da obezbeđivanjem takvog foruma dajete legitimitet žrtvama i njihovom pravu da iznesu svoje iskustvo i stavove. To je, takođe, vrsta pravde i ta pravda donosi izlečenje i stoga sam pobornik održavanja ovakvih foruma. A reći ću vam da li mislim da je to dovoljno za budućnost Kosova ili ne.

I još jedan elemenat za koji mislim da je važan za kosovske nacionalne institucije i onda ću diskutovati u drugom delu regionalno osnivanje ovog mehanizma. Ima dosta Kosovara, mislim na Srbe i Albance uglavnom, koji nikad nisu imali dobre odnose. Živeli su jedni pored drugih ali se nikad nisu integrisali. Uvek se čuju neke poluistine i mitovi o Srbima i Albancima koji žive na Kosovu. Te poluistine i mitove je izvanredno koristio bivši predsednik Srbije Slobodan Milošević da mobiliše srpski narod za njegove šovinističke ideje. Zato je važno da istina izbiže na videlo i da se stvori prostor za ove dve etničke grupe da izađu iz atmosfere poricanja istine i proglašavanja kolektivne nevinosti jedne etničke grupe, jedne zajednice. Jedno vreme je bila veoma prisutna priča o kolektivnoj krivici i kolektivnoj nevinosti. To nije crno-bela situacija. Individualizovanjem počinjenih zločina doći će do iznošenja istine na videlo, i čak i činjenica da su zločini počinjeni u manjem obimu na jednoj strani, ne znači ništa naspram činjenice da su ipak počinjeni, čak i kad ih je počinila strana koja sebe smatra nevinom u celosti. Mislim da se do ovakve istine ne može doći samo kroz pravdu koja se ostvaruje sudskim putem, bilo da je u pitanju domaći ili međunarodni sud. Ta istina mora doći od svedoka, od žrtava, od porodica ili onih koji su preživeli konflikt.

Sad da se vratim na Natašin argument. Ako mi ovo ne uradimo, znamo da će većina ljudi koji su odgovorni za zločine počinjene na Kosovu biti van domašaja kosovskih sudova, i zato nam je potrebna regionalna saradnja u tom smislu. Moramo doći do jedne drugačije forme koja će omogućiti da donesemo pravdu preživelim oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. I moramo mnogo bolje da razradimo taj mehanizam i, kao u slučaju komisija za istinu na nacionalnom nivou, isto važi i za osnivanje drugih mehanizama na regionalnom nivou, potreban nam je proces konsultacija i, pre svega uvođenja žrtava u proces od početka jer će ih ovakav jedan proces osnažiti i pružiti uverenje da su ostvarili neki nivo pravde nakon rata i politike aparthejda. Moram priznati da je za mene, kao i za većinu ljudi najteže bilo živeti na Kosovu za tih deset godina aparthejda, pre izbivanja rata, za vreme trajanja tog tihog rata. Dozvolite mi da vam ispričam jedno svoje iskustvo. Tokom tri godine intervjuisala sam oko 50 ljudi na Kosovu da bih od njih saznala da li očekuju da će pravda ipak biti dostižna za kosovski narod. Razgovarala sam sa pripadnicima svih etničkih zajednica na Kosovu, sa oko 50 Srba, Albanaca, Bosanaca, Turaka, Roma, žena i muškaraca, verskih vođa, sa ljudima različitog političkog porekla, bivšim vojnicima OVK, aktivistima građanskog društva; ljudi skoro svih profila bili su na ovom spisku. Takođe sam intervjuisala pripadnike međunarodne zajednice. Tri puta sam obavljala ove razgovore, svake godine po jedan put da bih ocenila uglavnom percepciju, odnos i veru u pravdu. U ovim razgovorima svaku osobu sam pitala da li misli da postoji neki drugi mehanizam koji bi narodu Kosova i regiona pomogao da brže dođe do istine. Interesantan je ishod ovih razgovora. Prvo,

znanje o drugim mehanizmima je veoma oskudno. Drugo, oni koji su o tome imali neko predznanje, imali su prvenstveno u vidu južnoafričku komisiju za istinu, neke ideje o toj komisiji iz Južne Afrike i to je bilo „Pa oni su amnestirali zlodela.“ Znači, amnestija i reparacija su dve reči, kao dve zastave, koje su svi pominjali. I treće, nešto što me je iznenadilo, tiče se razgovora sa predstavnicima međunarodne zajednice, u kojima je izneta bojazan da bi takvi mehanizmi podrili rad sudova i rezultirali dubljim razdorom u zajednici, a to ne možemo dozvoliti. I šta sa srpskom majkom čiji su sin ili ćerka ubijeni tokom rata na Kosovu? Da li ona ima pravo da zna gde je telo njenog deteta? Nije važno što je on nosio pištolj. Njegovog tela nema i ona ima pravo da zna. Ne, ne, ne, ne, ne možete to da radite. Znači, taj stav, taj patronizirajući odnos, da ljudi na Kosovu na lokalnom nivou ne mogu ništa da urade sami, da moraju da rade samo po rasporedu koji zadaje međunarodna zajednica je stav koji ja ne prihvatom, i lično mislim da mnogo kasnimo sa procesom započinjanja dijaloga u zajednicama, sa alternativnim procesom. Apsolutno je nemoguće u sudovima utvrditi istinu o svemu što se na Kosovu dešavalo i zato su nam potrebni alternativni mehanizmi. Mogućnost za razvijanje, za započinjanje ovog procesa jeste trenutak kad počnu razgovori o budućem statusu Kosova. Ja lično ne vidim da će se to dogoditi. Da će sledeći korak biti, nakon uspostavljanja novog statusa Kosova – za koji se nadam da će biti nezavisno Kosovo – onda ćemo imati više prostora za iniciranje dijaloga u zajednici. I to će pomoći uspostavljanju regionalne komisije za istinu ili bilo kakvog regionalnog mehanizma koji ne bi bio samo sudski već alternativni mehanizam za region i koji bi, zašto da ne, ne samo sa Kosovo i Srbiju, već takođe i zbog nekih stvari koje su se događale, zbog nekih grubih kršenja ljudskih prava koja su se dogodila na Kosovu tokom devedesetih godina, a posebno početkom devedesetih i čak i 1989. godine, koje nisu počinili samo pripadnici srpskih snaga već i jugoslovenskih snaga, takođe. Zato sve ovo treba da se stavi jedno pored drugog kako bi se izgradila bolja budućnost za decu Kosova, decu Balkana, tako da kad uče istoriju svog regiona, ne moraju da uče mitove i poluistine, ponekad čak i laži. Znači, ovo su moji argumenti za osnivanje alternativnih mehanizama govorenja istine i u okviru bivše Jugoslavije i na regionalnom nivou. I snažno verujem da će oni pomoći jedni drugima i da neće biti nešto što predstavlja suprotnost jedno drugom. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala Vjosa. Vrlo važnu ulogu u prikazivanju činjenica iz regionalne perspektive igrali su nezavisni mediji i "Monitor" je tu odigrao vrlo, vrlo važnu ulogu. I s nama je urednik "Monitora", Esad Kočan. Esade izvoli.

Esad Kočan, Monitor, Crna Gora: Prvo lijepo vas pozdravljam i zahvaljujem organizatorima na pozivu. Moja uloga je malo drugačija od vaše, tako da bih skoro mogao otšutiti ovo što treba da govorim i mnogo je važnije da slušam šta ste vi govorili i šta je moja sledeća uloga kao podsticaj, služeći se vašim diskusijama, kao podsticajem. No istoveremeno, s obzirom na moju poziciju, može mi se istovremeno pomoći da ako počnem da pričam i da se ne mogu zaustaviti, pa molim Vesnu ako prećeram da me samo lupite po ustima. Prvo – rasprava da ili ne regionalni pristup je već od starta, kako da kažem, obesmišljena, to je bespredmetna rasprava. Potrebu za regionalnim pristupom nametnuli su već proizvođači rata, logikom rata. Oni koji su išli da poruše regionalne granice, da poruše pravila života, proizveli su novi svijet, svijet žrtava, svijet ljudskih sudbina koje se nikako i ni na koji način ne mogu uklopiti u postojeće državne i administrativne granice. Ja ću govoriti iz perspektive – dolazim znači iz crnogorskog nezavisnog nedjeljnika, iz "Monitora" – i mogu vam, recimo, iz perspektive moje zemlje, Crne Gore. Vi ne možete ono što je bitno za nju i za njeno učešće u ratu, ne možete ništa, ne možete elementarne činjenice ustvrditi bez tog regionalnog pristupa. Šta mi možemo znati o tome šta je počinjeno u Konavlima ako nema saradnje sa ljudima tamo? Šta bismo mi mogli saznati i zbog čega uostalom i ne znamo gdje su žrtve, pokopane žrtve iz voza 671 ovdje dovedene i ubijene u Bosni ako nemamo tu saradnju? A zato što nije bilo te saradnje, mi toliko toga ne znamo kao elementarne činjenice. Šta bismo mi bez

regionalnog pristupa mogli znati o deportaciji bosanskih izbjeglica koji su došli u Crnu Goru? Šta bismo mi mogli znati bez regionalnog pristupa o pobijenih oko 30 ljudi, kosovskih izbjeglica, koje je vojska pobila u Crnoj Gori? Šta bismo mi mogli znati o čitavoj drami etničkog čišćenja jednog kraja Crne Gore, to je Pljevaljsa Bukovica, ogromni prostor? Ti ljudi su razliveni širom regiona, pa i Evrope. Znači, ako bismo samo fragmentirali jedan ugao gledanja, mi bismo vidjeli samo jedno malo beznačajno parče istine i znači ne bismo mogli utvrditi ni one bazične činjenice. Tamo gdje smo uspjeli, meni je neprijatno da govorim o mojoj novini, ali tamo u Crnoj Gori gdje smo uspjeli, uspjeli smo u 90% slučajeva zahvaljujući ovakvom pristupu, koji je prije svega i iznad svega, njegovala moja novina. Mi smo zahvaljujući ovakvom pristupu vi imate utvrđenu banku činjenica o ovim ljudima, bosanskim izbjeglicama. Evo vam ta knjiga tu. Takvim pristupom "Monitor" je i to relativno lako, relativno lako, recimo, ubijenim albanskim izbjeglicama tokom NATO bombardovanja, došao do podataka od odgovornosti čitave komandne strukture, od generala do tamo desetara. I došli do ljudskih likova koji su pobijeni, do ljudske priče. Znači, to je po mom mišljenju nesporno. Bez regionalnog pristupa, to je moje iskustvo, vi ne možete identifikovati činjenice. Drugo moje iskustvo, iskustvo novinara je, i to je trajno iskustvo – ljudi su, nažalost, mnogo pametniji nego što se čine, nego što se prave da znaju. Ljudi mnogo više znaju. Neznanje nije glupost, nego najčešće bjeg, bjekstvo od istine. Regionalni pristup omogućava znači da se utvrde ove bazične činjenice koje onemogućavaju bjekstvo od istine. Istina je ovdje... Kolega je prije govorio o tome, postoji ogromna, velika razlika između utvrđivanja činjenica i utvrđivanja istine. Ja sam dugogodišnji novinar i znam, nema više poštenih lažova koji lažu na osnovu netačnih podataka. Velike laži se proizvode na osnovu tačnih ili polutačnih činjenica ali tako isfragmentiranih ili tako selekcioniranih, da one izobličavaju toliko izobličenih činjenica koje proizvode takvu laž u koju može do sudnjega dana da vjeruje onaj ko hoće da povjeruje u nju. Zato vam govorim, osim ovoga aspekta, znači utvrđivanje činjenica, je veoma bitan za utvrđivanje istine. Zašto vam to govorim? Mi živimo u relanom svijetu. Ideje se susreću u relanom svijetu. Imamo i različite, dolazimo iz različitih društvenih zajednica u kojima igramo mi različite uloge i te društvene zajednice su tokom rata igrale različite uloge. Ako prepustimo, ako NVO sektor, ako ljudi koji su antiratno orjentisani, prepuste da se ovim poslovima bave, recimo, državne strukture, one će imati logikom stvari, logikom poslova koji ih vode, tu svoju regionalnu saradnju na osnovu takozvane realpolitike. Moje definitivno iskustvo, rangiram ta iskustva, je da će našto pod pritiskom stranaca, nešto logikom stvari, oni napraviti ta takozvana izvinjenja koja Derida naziva kao trgovačke transakcije. Izvinite molim vas, vi ste čuli ova ritualana državnička izvinjenja. Bilo je to i u ime Crne Gore – izražavam žaljenje. Mislim to je, to je toliko površinski nivo suočavanja sa istinom, da ako se zadržimo na njemu, ako to bude dovoljno, mi ostavljamo čitavo podmorje laži da ponovo isplivaju u mržnju. Ta trgovačka transakcija, izvinjenje kao trgovačka transakcija na nivou kolektiviteta u ime državnika, na nivou pojedinaca se pretvara, kako da kažem, izvinjenje kao investiranje u vlastitu buduću karijeru. Učestvovao sam u zločinu do podne, sad sam se izvinio, idemo dalje. Znači, govorim da svaki od ovih aspekata, znači utvrđivanje činjenica, utvrđivanje istine i kulturološko opremanje društva da podnese tu istinu podrazumjeva regionalni nivo. Da imam više vremena rado bih polemisao ovdje sa dva stava. Jedan je mog dragog Amira koji je rekao "Ono nisu ljudi što su to učinili". Jesu ljudi. Jesu ljudi i to prihvatite. Jesu ljudi. U nekom normalnom vremenu možda sasvim obični ljudi. I drugo – oko toga da nema kolektivne krivice. Vrlo, vrlo bih rado o tome raspravljao. Postoji, naravno, pojedninačna krivičan odgovornost. Ali ako se ne uspostave ovi drugi stepeni krivice ... odgovornosti, pitanje krivice uključuje i ova druga stepenovanja odgovornosti do one baš posljednje metafizičke krivice da ovo mogu učiniti samo ljudi, mi nećemo ustanoviti ni ovo prvo identifikovanje činjenica, jer svi ljudi koji znaju, postoji ogroman broj ljudi koji znaju sve šta se desilo. Mnogo je teže sakriti nego otkriti. I za taj pristup, za to utvrđivanje te odgovornosti, odgovornosti nas koje je pobijedilo zlo, i za to je potreban regionalni pristup, jer ako se, recimo, ne unese u obrazovni sistem, ne naprave promjene, zaista će biti ono što su ljudi juče govorili, da će nam djeca biti još gora nego mi. Oni će

imati potrebu da lažu da mi nešto nismo bili tako grozni i oni će biti ono, lažovi od lažova i zato je ovo neophodno da bismo razvili tu svijest. Nema, vidjeli ste, Hag će zaključati svoje kancelaraje. Niko drugi neće ako nećemo mi. I ja se izvinjavam ako sam preterao.

Vesna Teršelić: Puno hvala Esade. Iza ove točke za neku buduću diskusiju na nekom budućem forumu, pa mislim da je to inspirativno i za neki naš novi susret. I kao zaključni govornik govorit će Mirsad. Mirsade izvoli.

Mirsad Tokača: Hvala. Pokušat ću zaista biti što kraći da ostavimo vrijeme za raspravu, pošto nas u dva sata napuštaju prevodioci. Dakle ja sam prije otprilike sedam dana bio u Sabri i Šatili. Kad sam se vratio kući iz Sabre i Šatile, prišao sam svojoj ćerki a ona me pita "A šta je to?" Vjerovatno malo ima u ovoj Sali koji se ne sjećaju Sabre i Šatile. U njoj je pobijeno 4.000 Palestinaca. Došao sam na mjesto gdje ni dan-danas, 24 godine nakon Sabre i Šatile nema ni pomena, ni obilježja tom strašnom genocidu. Zašto vam počinjem sa Sabrom i Šatilom? Mene najviše brine u mojoj zemlji Bosni bezosećajnost za tuđu nesreću. Dakle Sabra i Šatila se možda nas samo na prvi pogled ne tiče ali mene se strašno tiče kao što me se tiču mnoga mjesta i stratišta diljem Bosne i Hercegovine. I možda prije nego što jednog dana dobijemo neki oficijelni državni pečat o nečemu što se zove istina mislim da nama u civilnom društvu predstoji žestoka borba za činjenice. I mislim da je to ključna stvar – činjenice. U našem narodu kada imate činjenice kaže se – pametnom se samo kaže. Bez činjenica vi ne možete ništa razumjeti, to je jedan stvar. Drugo – mi smo tačno prije dvije godine i jedan mjesec ovdje u Sarajevu potpisali protokol o regionalnoj saradnji tri organizacije koje su organizirale ovaj skup želeći na taj način najaviti upravo tu desperatnu potrebu da srušimo te granice države, ne u smislu negiranja suvereniteta i integriteta država, nego negiranja nastojanja da se zatvori u te granice i da se upravo veze između ljudi potaru. E mi smo kao izraz našeg otpora tome uspostavili saradnju i ona se evo odvija dvije godine i jedan mjesec dana i pokušavamo zapravo i kroz ovaj današnji skup da ta vrata naše regionalne suradnje držimo otvorena. Jer ono što sam ja zadnjih, recimo, dvije i po godine dana radeći na popisu bosanskih građana koji su ubijeni ili nestali, iskusio upravo ono što je gospodin rekao. Imate zaista čak i u Bosni svojevrsnu pojavu otimanja žrtava. Imate ljude o koje se otimaju vojne formacije i imate bukvalno borbu, bitku za duše ubijenih, jer su one potrebne za određene političke ciljeve. Ja mislim da dok god ne budemo kao nezavisna organizacija, kao pojedinačni građani, dovoljno hrabri da pored patnji, stradanja i svega onoga kroz što su pojedinačni narodi prošli, ne budemo spremni da pogledamo i drugu stranu medalje i sebi priznamo da su i drugi patili, mi nećemo moći ići putem istine. Zašto? Zato što za mene nema dileme da je vojnik, čak koji je poginuo na frontu ili kako vi kažete – stradali, on je žrtva. Žrtva je određenog društvenog konteksta, ubijen je, žrtva je, ubijen je, nije više živ i ko zna zašto je ubijen. Da li je zaista vjerovao u ideju zbog koje je uzeo pušku ili mu je neko pušku gurnuo u ruku. I zato taj pristup jedan po jedan, jedan po jedan. Znači koji mi njegujemo – jedan po jedan, jedna po jedna žrtva, jedno po jedno ime, jedan po jedan neizgubljeni identitet, jedno po jedno objašnjenje nas vodi putem do istine, do fakata a preko njih, naravno, do istine. I zato bih vas ja molio da jedan od zaključaka ovog skupa bude da ćemo mi istrajavati na onome što smo sad trenutno nazvali, radno nazvali – regionalni forum, koji možda preraste u nešto čvršće od foruma – ko zna – ne treba ništa unaprijed govoriti. Da li će se to zvati ovako ili onako, to nije bitno. Ali isto tako moramo njegovati nešto što nije ova, da tako kažem, partikularna, fragmentirana istina, jer takva opasnost prijeti i nama u Bosni ovdje, unutar svake zemlje. Fragmentiranost istine nije samo na regionalnom nivou. Ona je čak fragmentirana i unutar zemlje jer na individualnom nivou stoje ljudi koji sve znaju o stradanju njegovog etnosa ili njegovog gradića, sela. Evo juče smo slušali o Grabovici i tako dalje. Međutim, izvan toga ljudi ne znaju gotovo ništa. I sad kad bi pitali, recimo, kad bi postavili pitanje koliko je Srebreničana u periodu 1992. godina – 1995. godina, garantujem vam da vam mnogi Srebreničani ne bi mogli odgovoriti na to pitanje, a da ne govorim da znaju nešto više o stradanju drugih

gradova u Bosni i Hercegovini. S toga, ako hoćemo da te partikularne istine savladamo i da dobijemo nešto što može ličiti na neku cjelinu istine, na neku cjelinu objašnjenja, onda je taj regionalni pristup izuzetno važan. I naravno, najlogičnije mi se čini, evo da se malo vratimo na naše bosansko iskustvo, da sa priča o komisijama za istinu možda počnemo da pričamo i o komisijama za utvrđivanje fakata. Možda bi to bilo manje pretenciozno zvati ili nekako drugačije. Ja ću zaista sa svoje strane a vjerujem i Nataša i Vesna, nastaviti da i najpraktičnije radimo na onome što je dokumentovanje istine, jer je to uostalom suština postojanja naše tri organizacije a isto tako da kroz ovakve skupove, za koje ne smatramo da će riješiti ništa radikalno, ali mogu doprinjeti makar da uspostavimo neku vrstu dijaloga, da testiramo svoje ideje i da pravimo taj mali – što bi mi u Bosni rekli mic po mic – koračić po koračić ka istini. Hvala vam velika što ste bili ovdje i želim da vas uskoro vidim, možda ... evo to bi bio neki treći skup ove vrste, jer smo počeli u Beogradu... u Zagrebu ili na nekom drugom mjestu na sličnu temu.

Vesna Teršelič: Hvala Mirsade. Vidim vas. Imam sljedeći prijedlog. Imamo prevođenje do dva. Svakako ću sada otvoriti raspravu. Prije nego što otvorim raspravu, samo ću reći da smo čuli snažne argumente u prilog pravosuđu, komplementarnih mehanizama za utvrđivanje i kazivanje istine, kako na nacionalnoj, tako i na regionalnoj razini. I Mirsad je sad predložio formiranje eventualnog regionalnog foruma za konzultacije o utvrđivanju istine, pa kad otvorim diskusiju vas bih molila da nešto kažete i o onom što ste čuli, eventualne komentare i pitanja. Ali možda i da nešto prokomentirate o zaključcima, s time što se prevođenja tiče, mislim da stvarno trebamo poštivati da prevodioci mogu ostati do dva. U dva će dakle otići. Da držimo to na pameti. Ja sam pitala organizatore ima li neko ko vrlo dobro govori engleski i da se nakon dva konsektivno prevodi za sve one koji govore samo engleski. Onda ću moliti one koji govore samo engleski da se okupe oko te osobe ili oko tih osoba. Mislim da je Dragan sa tim osobama u tječu i nadam se da će rezultati biti pozitivni, tako da nakon dva imamo konsektivni prijevod kako ne bi nasilno prekinuli diskusiju. Postoji još jedno tehničko pitanje za ekipu iz Hrvatske, odnosno za dio ekipe iz Hrvatska, jer postoji avion koji odlazi. Za one koji žele ostati, postoji mogućnost da se karte zamjene za avion za šest i 30 ujutro, pa hoću da to znate. Dakle, evo to su bile tehničke informacije.

Rasprava

Vesna Teršelič: Sad otvaram diskusiju. Izvolite.

Simo Spasić: E hvala puno. Ja bih sve prisutne zamolio... Eto žao mi je, ono što ću sada kazati, ovaj, nije tu gospođa Karla del Ponte i mnoge jake ličnosti. Želim vas sve prisutne da zamolim, ne tražim od vas uopšte aplauz, daleko od toga, ja ću samo da kažem istinu o stradanju naših porodica, našeg naroda i ostalih ali bih vas zamolio da me ne prekidate bar, ja se nadam jedno desetak minuta da ću da pokušam da ....

Vesna Teršelič: desetak minuta je stvarno previše u ovoj fazi. Je l' možete sažeti.

Simo Spasić: U redu, u redu.

Vesna Teršelič: Apeliram da sažmentite.

Simo Spasić: U redu. Važi. Mislim ovih stranaca koje ja vidim nema troje, četvoro. Znači svi ostali znamo jugoslovenski. Svi razumemo ali nije bitno, na kraju krajeva. Neću da se, ovaj, usredsredim na sve što se dešavalo tokom rata u Hrvatskoj i u BiH. Nemam prava. Nisam tu učestvovao. Žao mi je žrtava. Ja sam vama rekao milion puta, i jednih i drugih. Znači i u Hrvatskoj

i u Bosni. Samo nemojte da zaboravite, odgovaralo vama, neodgovaralo, to je istina, Bog je svedok.... I u Hrvatskoj i u Bosni izginuli su mnogi. Sada da li u domovinskom ratu, da li u agresorskom ratu, izginulo je mnogo. Prema tome, to vam je jasno šta sam hteo da kažem. Žao mi je što tu nisam imao mesta da sednem prekoputa, ovaj, mene, da sednem pored gospođe Vjose Dobrunne. Smatrao sam da neko u ime stradanja Srba, Roma, Goranaca, Turaka i ovaj, poštenih Albanaca... treb'o sam ja ili neko iz našeg Udruženja, međutim to je što je.

Mirsad Tokača: Koji su to pošteni Albanci?

Simo Spasić: Samo momenat, kažaću. 'Ajde pošeten, lojalni, koji nisu hteli rat i zločine. Vidite ovako, žao mi je... Evo reći će ova Dobruna, aparthejd nad Albancima. Ne bre, aparthejd je bio nad Srbima. Ja kad bih znao engleski, meni ne bi trebao prevodioc, nego nas su komunjare, srpski komunisti, učili ruski. Rusi ne uče ruski a mi učimo njihov jezik. Ja kad bih znao engleski ne bi mi trebao prevodilac, svi bi me slušali. Nije bitno. Vidite ovako, kad slušate Dobrunu, eto ona je Albanka sa Kosova i Metohije, ja sam Srbin sa Kosova i Metohije. Ona nije žrtva. Ja predstavljam te žrtve. Hajde žao mi je ... Ona kaže – žao joj je žrtava tokom rata. A niko ne spominje kako je počelo do tog rata. Prava istina, vi iz Hrvatske, vi iz Bosne i Hercegovine ... a istina je i ta da su prve žrtve, znači prve žrtve na prostoru Kosova i Metohije srpske žrtve. Evo odgovorno tvrdim, sad ne znam da li je neko od vojnika vojske, tadašnje JNA ili od UČK, imenom i prezimenom, ali prva srpska žrtva je moj prvi brat. Civili ... Nemojte da me prekidate molim vas. Ne odgovara nešto? Ne?

Vesna Teršelič: Samo se vratite na temu da li je to nešto što onda trebate i želite govoriti u nekom tijelu...

Simo Spasić: Yes, yes, because...

Vesna Teršelič:...koje bi bilo...

Simo Spasić: Yes. Žrtve pre rata, pre nego što je počelo bombardovanje i rata gde su mnogi Albanci i mnogi Srbi stradali, to je bilo godinu dana unazad. A godinu dana unapred, ne zaboravite, zna Nataša Kandić, mi smo imali sastanak s njom, nekoliko sastanaka. Nakon otmice deset rudara Belačevca, period maj – juni – juli, gde rata nije ni bilo. Šta su krivi rudari? Ništa. Civili iz Opteruše, Retimlja i Orahovca gde je napravljen masakr i otmice nevinih seljana, niko od vas Albanaca nije osudio. Šta se desilo tokom rata samo Bog zna. Svi koji su u ime Srba klali i ubijali Albance, neka idu u Hag i preko Haga. A trebaće i Albanci da odgovaraju za 1998. godinu. Trebaće i Albanci da odgovaraju koji su klali i ubijali nevine Srbe, Rome i ostale od dolaska NATO snaga, KFOR-a. To niste rekli uopšte. To niste rekli. To je žalosno. Za Haški sud ste nezadovoljni. Nije moguće. Od Šainovića, ovoga, Milutinovića, Lazarevića, Ojdanića, Pavkovića do Miloševića – oni su zbog zločina nad Albancima. A dozvolite ...

Vesna Teršelič: Je l' možete... Gledajte, vi govorite, prije sveg, Vjosi Dobruni. Je l' možete sve ....

Simo Spasić: Ne, svima prisutnima...

Vesna Teršelič:...ali...

Simo Spasić: ...i Bogu...Ma nemojte da me prekidate, molim vas?

Vesna Teršelič: Možete li onda sažeti to što imate reći Vjosi Dobruni i reći joj to individualno i sad se vratiti na temu?

Simo Spasić: A ne odgovara vam ta istina? Ne? Nažalost, znam da vam ne odgovara. To je istina. To je greh. Gospođo Vesna, to je greh što me prekidate. Ne obraćam se ja njoj. obraćam se skupu i Bogu. Žao mi je što Karla del Ponte nije bila prisutna. Ja sam njoj u oči rekao. Ona je znala da ću ja nju da pitam. Odobravam ono što je rekla muslimanska žrtva, majka, Bošnjakinja, ova, Kada iz Srebrenice da ona neće ... kao žrtva ona ima pravo to da kaže – neće priznati zločinačku tvorevinu. Alo bre, međunarodno zajednica postavlja prvo Haradinaja za premijera i onda Agima Čekua koji je klao i ubijao Srbe i on će biti premijer i još će dobiti nezavisnu državu, kao što je rekla ona – nada se da će dobiti nezavisnu državu. Gospođo, nikada srpske žrtve neće priznati tu zločinačku tvorevinu. Još samo na kraju molim vas, za gospođu....Nemojte molim vas, evo obećavam, još minut. Molim vas, još minut. Ti koji su u ime JNA preko vaše Crne Gore, činili zločine nad Albancima, ja kažem – u Hag i preko Haga. Mi imamo kasete, mi imamo dokaza. Kada su se pripadnici ove takozvane OVK, koji su bili već uništeni od naše vojske i policije, su preko Crne Gore sa Albancima civilima... Naše porodice koje žive u inostranstvu gledale su BBC i DW. Ogroman broj naših najmilijih kidnapovanih ljudi su u tim izbeglicama preko Crne Gore otišli u Albaniju i tražili smo sastanak sa Đukanovićem, sa tadašnjim ministrom MUP-a, mislim da je bio Maraš, da donesemo dokaze. I nisu hteli da nas udostoje da im odnesemo dokaze gde se naši nalaze u tim kolonama ka Albaniji. To je istina i samo istina. Međutim, verovatno .... i odgovorno tvrdim da mnogim ljudima ne odgovara da su među ostalima i Srbi žrtve a to je greh. To je greh. Hvala Vesna. Svaka čast.

Vesna Teršelič: Hvala. Komisije i postoje zato da se čuju različite perspektive.

Simo Spasić: Apsolutno. Thank you very much.

Vesna Teršelič: Ja mislim da prevodioci sada trebaju otići pa molim one koji govore samo engleski da se okupe ovdje oko Maje kako bi čuli konsekutivni prijevod. Puno hvala.

Nataša Kandić: Gde je Maja?

Vesna Teršelič: Tu. Evo tu u drugom redu. Nastavljamo. Izvolite.

XXXX (ne čuje se ime zbog prelaska na drugi fail): Hvala vam gospođo Vesna. Ja dolazim na ovu konferenciju ispred Udruženja žene Srebrenice, koje uglavnom sačinjavaju ljudi sa područja srednjeg podrinja koji su u ratu izgubili jednog ili više članova porodice. Naše udruženje svakog 11. jula mjeseca u Tuzli organizira mirne proteste i time podsjećaju sve one da istina mora da pobjedi i da tragedija ne smije umrijeti a da ne utvrdimo ko je odgovoran za određene zločine koji su se činili na području i Srebrenice ali i cijele Bosne i Hercegovine. Često puta nam prigovaraju, kad spomenemo Srebrenicu – zar opet Srebrenica? Ja moram samo reći da je Srebrenica paradigma cijele Bosne i ono što je se desilo u Srebrenici bilo je namjenjeno i desilo se i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine a evo sad vidimo i na Kosovu, pa i u Hrvatskoj. Ja se ne mogu složiti da je u Bosni i Hercegovini bio konflikt. U Bosni i Hercegovini se desila agresija sa jasno definisanim ciljem a to je – komadanje Bosne i Hercegovine, pripajanje susednim državama i metodama etničkog čišćenja i najmonstruoznijim zločinima sve ljude druge nacije ili vjere preseliti ili na drugi način umoriti. Međutim, ovdje ću samo pokušati da se nadovežem na predlog gospođe Nataše Kandić. Ona je otvorila pitanje – regionalna komisija – da ili ne. Mislim da ovde nema nikoga ko bi rekao ne. Mislim da je to vrlo bitno i da na tom fonu moramo ostati. Međutim, da li je tu kod nje se desio previd, da je samo rekla Srbija, Bosna i Hrvatska, da je iz svega toga isključena

Crna Gora... Ja mislim da se to ne smije desiti da u tu regionalnu komisiju moramo imati ljude iz Crne Gore, jer i u Crnoj Gori su se desili zločini, pa i Srebrenčana čak i 1992. godine kada su mirni ljudi pobjegli dole da se sklone a crnogorske vlasti nisu ništa učinile da ih zaštite, čak šta više, dozvolili su zločincima da ih odvedu u Bosnu i da ih tamo pogube. Znači, ako je regionalni pristup, onda bez Crne Gore vjerovatno nema priče. Međutim, hoću ovdje da proširim sa još jednim prijedlogom ovu ideju koju je gospođa Kandić otvorila. Ja moram reći da u Bosni i Hercegovini, pored onih, da kažemo, susjeda i onih iznutra, pojavljuje se jop jedan vrlo važan faktor a to je međunarodno zajednica koja je u Bosni i Hercegovini imala vrlo važnu ulogu, ako smijem reći, ulogu svjedoka i ako mi o mnogim stvarima ne možemo znati istinu, onda je uloga svjedoka da govori istinu. Iako je istina vrlo širok pojam i najčešće oni sebe postvaljaju izvan aktivnog sudionika, govoreći – u Bosni je bio nekakav bosanski lonac, svi su se ubilali, neki malo više, neki malo manje a mi smo bili tu, da kažem, samo nijemi posmatrači. Nisu bili nijemi posmatrači i u ovu komisiju na regionalnom nivou prvo moraju biti uključeni predstavnici međunarodne zajednice koji imaju puno informacija o tome šta se desilo i u pitanju utvrđivanja odgovornosti imaju veoma važnu ulogu. Kad je u pitanju Srebrenica, moram...

Vesna Teršelić: Samo skratite molim vas.

Amir Kulaglič: Evo samo još ovo, molim vas .... gospodinu koji je vodio ovu Komisiju za Srebrenicu da samo kažem da tragedija Srebrenice nije počela 10. jula 1995. godine i završila se 19. jula 1995. godine. Ona je počela davno prije i još uvijek traje. Međutim, zbog međunarodne zajednice i Međunarodnog komiteta crvenog krsta koji je 1995. godine postavio vrlo čudan zahtjev – da nestale mogu prijaviti samo najuži članovi porodice a znamo da je u Srebrenici bilo dosta ljudi, samaca, iz drugih općina koji su nestali i njih nije imao ko prijaviti, čak šta više, veliki broji cjelih porodica su nastradale, pa i njih nema ko evidentirati. I zato kažem da veliku ulogu u svemu tome ima međunarodna zajednica koja ima informacije za ono što se dešavalo od 1992. do 1995. godine jer oni imaju spiskove humanitarne pomoći, za liječenje i tako dalje i oni bi mogli dati veliku ulogu. Da li ... Složio bih se sa gospođom koja sjedi iza mene, ja se izvinjavam što ne znam ime, nevladine organizacije ne smiju biti u koaliciji sa aktuelnom vlašću, one moraju zadržati jednu distinkciju upravo zbog toga što bi mogle reći da ono što radi nije dobro ili da naravno nisu uradile ono što su trebale i na tom fonu podržavam zaživljavanje ovakvog ili sličnog foruma i da se s vremena na vreme skupimo da bi mogli ovako u lice reći jedni drugima, jer čini mi se da na području bivše Jugoslavije ima više istina i da je naš zadatak da napravimo korak ka sredini, kako bi svi prihvatili neku zajedničku istinu koja bi mogla da pomogne svima nama, da kažemo, u budućem životu.

Vesna Teršelić: Hvala lijepo. Sljedeći se javio...

Mirsad Tokača: Nema nikoga.

Vesna Teršelić: Čini se da možemo pristupiti zaključacima. Vidjela sam još jednu ruku ali možda je gospodin odustao.

Nataša Kandić: Ima. Molim vas ima.

Vesna Teršelić: Ima? Evo izvolite.

Vera Marković: Ja bih samo nekoliko rečenica rekla, pre svega da sam impresionirana argumentacijom koja je ovde izneta u vezi sa regionalnom saradnjom. Možda bi trebalo reći neku reč i o tome da je neophodno smanjiti sve ono što su neke smetnje saradnji istražnih organa,

saradnji pravosuđa, medijskoj saradnji i drugim vidovima saradnje. A inicijative mogu da poteknu upravo iz civilnog sektora u svim ovim zemljama u regionu. Argumentacija je bila vrlo snažna i meni se dopala otvorenost svih uvodničara. Onaj način kako istoričari i povjesničari saraduju, to je način kako civilno društvo saraduje sve vreme i to je način kako saraduje Esad sa svojim kolegama novinarima i to je nešto što treba da preuzmemo kao model. E sad, oko te saradnje – postoji nešto što je specifično za Srbiju, Crnu Goru i Kosovo. A to je jedan deo događanja koja teku od početka 80-tih godina, u jednom dugom periodu koji nažalost, ne pokriva mandat Haškog tribunala i to izaziva ogromno nezadovoljstvo oba društva, zapravo sva tri društva. Nezadovoljstvo i veliki broj optužbi prema Tribunalu da je nepravedan, da zapostavlja albanske žrtve ili da zapostavlja srpske žrtve na Kosovu i u vezi sa Kosovom. Zbog toga nam je potrebno još nešto što bi u okviru regionalne saradnje bila saradnja Srbije, Crne Gore i Kosova, potaknuta opet od civilnog društva da bismo otpočeli tu jednu raspravu. Nažalost, ona nije započela pre ovih pregovora o Kosovu. A bilo bi mnogo dobro da je otpočela pre toga da bi se smanjile tenzije i da – ja na neki način pokušavam da razumem i Simu, ovog čoveka koji je tu bio – dakle nama je potrebna međusobna saradnja da bismo kanalisali užasno teška negativna osećenja ljudi koji se osećaju uskraćenim, jer se neke stvari ne pojavljuju pred Hagom. Oni ne razumeju da Hag nema mandat za one periode koji su izvan oružanih sukoba. To je nešto sa čim moraju da izađu na kraj. To je nešto u čemu mi moramo da im pomognemo da izađu na kraj. Pre svega, da kanališu svoja negativna osećanja i da prihvate realnost onakvu kakva jeste. Hvala vam.

Vesna Teršelič: Hvala lijepo. I da izraze svoje osjećaje i da ih kažu, da ih podjele sa drugima. Ima li još neki prilog diskusiji? Ako ne ja bih ... A, ima. Izvolite.

Edin Ramulić: Ako mogu ja nešto. Ovo bi više bila jedna zamjerka gospođi Kandić što je moje prethodno obraćanje dovela na nivo uvrede. Mislim imamo situaciju u kojoj političari iz ove Radne grupe već nekih šest, sedam mjeseci uporno vrijeđaju žrtve koje su u Prijedoru, samim njihovim ignorantskim odnosom prema. Znači mi smo da znate, u više navrata pokušavali dobiti odgovor od njih otkud Mile Mutić tu. Isto tako smo pokušali da isposlujemo da nam se i izvine zbog tog njegovog prisustva. A pošto su ga udaljili, ništa se nije desilo. Apsolutno su nas ignorisali. Znači, čitavo vrijeme oni nas vrijeđaju. I ako ja kažem da oni time nama nanose zlo, ja smtram da to uopšte ne može biti uvreda i ne može im se dati za pravo da se osjećaju uvrijeđenim. Eto toliko samo. Oprostite.

Vesna Teršelič: Hvala. Vjerujem da će se ovaj dijalog u Bosni i Hercegovini nastaviti i da postoji otvorenost za to. Ima li još neki prilog za raspravu.

Amir Kulaglič: Može li samo jedan prijedlog, molim vas. Molim vas, pošto ovdje u najvećem broju sjede, da kažemo, predstavnici određenih nevladinih organizacija i udruženja i tako dalje, koji su čini mi se bili ključni faktor u otvaranju ovako značajnih pitanja kao što je istina, pravda i pomirenje. Ja bih volio da na ovakvim i sličnim konferencijama jednom stavimo na dnevni red temu – nevladine organizacije i njihovo mjesto i uloga u ovom, kako već zovete, tranzicijskom pravu ili već ne znam kako koristite taj izraz, jer čini mi se da ponekad nevladine organizacije koje u principu imaju vlastite programe, često puta govore oficijelne stavove zvanične politike ili određenih političkih opcija i čini mi se da na ovakvom jednom šarolikom skupu često puta oni shvate da nisu u pravu. Ovaj čovjek koji je izašao, gospodin Simo, je meni dao za pravo, da ovakvi i slični skupovi moraju se organizirati iz jednog prostog razloga – da porodice žrtava, jer žrtvama više ništa ne treba, oni su već, da kažemo, tamo kod Boga na istini, ovaj, porodicama žrtava... one imaju strahovitu potrebu da pričaju, da pričaju o svom bolu, o svojim frustracijama, pogotovo ako ne nailaze na razumjevanje. Samo moram reći gospođi iz parlamenta, žao mi je što su otišli, zašto postoji...

Vesna Teršelič: Nisu otišli, tu su...

Amir Kulaglič: Oprostite molim vas onda. Moram samo reći zašto postoji jedno nepovjerenje prema... nevladinog sektora prema oficijelnim predstavnicima vlasti? Zato što je njihov nonšalantan odnos prema vlastitim zakonima koje su donjeli. Molim vas, ja sam bio u jednom timu koji se sedam godina borio, što sa međunarodnom zajednicom, što sa našom vlašću, da se u Srebrenici izgradi Memorijalni kompleks. Da smo poslušali oficijelnu vlast, to bi bilo neko mezarje i to nešto malo u Sarajevu, nešto malo u Kladnju. Druga stvar – kad smo to sve doveli do kraja, onda je oficijelna vlast to pripisala sebi kao zaslugu a nevladin sektor jednostavno gurnula u zapećak. Molim vas, Zakon o nestalim je donešen prije dvije godine. On još uvijek nije u upotrebi. Dalje – često puta donosimo zakon da bi ....

Vesna Teršelič: Molim vas, ne možemo sve ovdje riješiti i reći....

Amir Kulaglič: Evo samo još ovo.... Pa molim vas, samo moram ovo reći – da kakve zakone donosimo i zašto ne vjerujemo u ovaj ili neki sličan zakon. Molim vas, donosimo zakon gdje birokratskim začkoljicama porodicama žrtvava onemogućavamo njihovo pravo, kao što je kojekakve ... Po deset puta u toku godine vadimo jedne te iste papire...

Vesna Teršelič: Molim vas zaključite?

Amir Kulaglič: Zaključio sam.

Vesna Teršelič: Hvala. Ja bih ponudila jednu rečenicu zaključka, i moliću kolege za ovim stolom da me dopune, da je dakle na skupu iskazana podrška pravosuđu, komplementarnim kazivanjima istine, kako na nacionalnoj, tako i na regionalnoj razini. I da je također izražena volja da se osnuje regionalni forum za konzultacije u utvrđivanju istine kako bi se mogli nalaziti u ovom i proširenom sastavu, što znači da će u forumu biti i ljudi iz organizacija civilnog društava, posebice organizacije žrtava a i predstavnici vladinih institucija, s posebnim naglaskom na pravosuđu, jer je važno da surađujemo u artikuliranju i priložima. A naravno i zakonodavne institucije, zvale se one sabor ili parlament. Pa molim kolege i kolegice da me dopune i da mi vrate riječ kako bih kazala zaključne zahvale oraganizatorima i prevodiocima koji više nisu s nama.

Mirsad Tokača: Mi smo otprilike, ja se nadam da smo saglasni, da možemo sa ovog skupa uputiti sugestije parlamentima država u regionu da na svoju agendu stave problem izrada strategije za suočavanje s prošlošću, kako bi se i na taj način potakli ovi procesi a to uključuje i ovaj odnos spram komisja i spram tužilaštava i sudova i reformi policija i tako dalje. I druga stvar je da mi prihvatamo ovu ideju, jer smo o njoj diskutovali u pripremi ovog skupa. Zapravo da svaki naš budući forum bude posvećen određenom sadržaju, što dakle ne isključuje da jedan od foruma bude posvećen ulozi organizacija, odnosno institucija civilnog društva u suočavanju s prošlošću. Isto tako ja sam u pauzi razgovarao sa pojedinim ljudima. Postoji veliki interes da se pomogne inicijativa parlamenta i sugestija je da se uskoro organizira jedna konferencija na kojoj bi se samo i isključivo razgovaralo o inicijativi parlamenta za uspostavljanje te buduće komisije, ma kako se ona zvala. I još jedan stvar – ona se tiče možda samo djelom Bosne a možda i ne. Ali mi smo se dogovarali zapravo da u ovom procesu što kvalitetnijih pripremanja foruma, regionalnog foruma, pokušamo na lokalnom nivou uspostavljati mrežu koju smo radno nazvali Koalicija nevladinih organizacija za uspostavljanje povjerenja, koja bi u toj mreži ova pitanja, dakle i na svom nacionalnom nivou raspravljala. Jer dakle, pored regionalnog, mi moramo njegovati i jačati, jer ovaj nivo koliko smo jaki na nivou država, toliko ćemo isto biti jaki i još jači i na tom regionalnom

nivou. Ukoliko taj nivo zaboravimo pa se posvetimo regionalnom, mislim da nećemo imati puni uspjeh. Eto, to je otprilike to. Ideja je, dakle, pored ovih pojedinih tema, da uključimo umjetnike, sportiste, razne strukture društva u ovaj forum ....

Vesna Teršelič: Znanstvenike....

Mirsad Tokača: ...znanstvenike i da ih sve skupa motiviramo... Pa naravno i specijalizirane međunarodne institucije da nam pomognu svojim savjetima koji su nam dragocjeni. Jer mi moramo oblikovati vlastiti model.

Vesna Teršelič: I posebno će biti važna uloga žena.... I gore izvoli.

Igor Graovac: Ja sam samo htio, pošto nije riječ o nekim formalim zaključcima, htio sam nakon sportaša spomenuti i znanstvenike, je li. Mislim da bi trebali zbog povjesne dimenzije zločina da nužno budu uključeni povjesničari, sociolozi, demografi, viktimolozi i tako dalje a time bi se možda i riješilo ono pitanje koje je već postavljeno – ko predstavlja ekspere. Mislim da uz sportaše, ova skupina bi mogla predstavljati eksperte, je li, pa smo onda riješili i tu dilemu. A zaključno bih samo rekao... Ne bih se složio samo sa jednom formulacijom koja je bila, ovako, usputno rečena, da žrtve zapravo više nisu važne, jer njima ne možemo pomoći. Ja mislim da upravo ovo problematiziranje žrtava i sradnika jeste mogućnost i način da žrtva pobjedi. Mi to radimo u ime te žrtve a ne samo u ime oštećenih obitelji i mislim da je to dobar put regionalne suradnje da na cijelom području bivše druge Jugoslavije uspostavimo neki oblik pomirenja, ne naravno političkog, nego pomirenja, ono što mi često govorimo – pomirenja sa vlastitim prošlostima svih naroda i da smo svjesni što smo dobro dobili od drugih i što smo zlo dobili od drugih i što smo drugima napravili zlo i to je po meni smisao suočavanja sa prošlošću, je li, pa čak i novijom. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala Iгоре. Nataša izvoli.

Nataša Kandić: Da ne zaboravimo da smo danas zbilja dali veliki značaj i toj argumentaciji o tome da zapravo proces konsultacije je strašno važan. On mora da prethodi donošenju bilo kakve odluke o određenom telu i uzmimo ovaj regionalni forum kao mesto za konsultacije upravo u vezi sa utvrđivanjem istine. Takođe smo danas imali prilike da čujemo veoma dobru argumentaciju u vezi sa prednostima, dobrim stranama lokalnog bavljenja otkrivanjem i kazivanjem istine ali takođe smo videli koje su prepreke i ograničenja i u vezi sa lokalnim i nacionalnim kazivanjem istine i da smo izneli veoma dobru argumentaciju koja upravo govori o tome da je nama potrebna regionalna, odnosno međunarodna komisija koja će biti posvećena žrtvama, koja će imati moć upravo da se bavi utvrđivanjem činjenica koje će dovesti do istine o toj prošlosti o kojoj mi govorimo. Moramo da nastavimo konsultacije, da vidimo koji su to uslovi u kojima jedna komisija stvarno može da ima moć da utvrdi tu istinu.

Vesna Teršelič: Ja bih samo rekla da se o tome tek trebamo konsultirati i da je riječ o regionalnom forumu za konzultacije o utvrđivanju istine.

Ružica Spasić: Slažem se sa ovom tvojom zadnjom, da je to nešto o čemu tek trebamo raspravljati. Nisam shvatila da smo se mi sada dogovorili da mi međunarodnu komisiju za istinu ovdje osnujemo. Mislim to nikako. A što se tiče foruma, isto bih volila malo više čuti što to konkretno znači. Da li to znači da će ove tri organizacije koje su ovu konferenciju sazvale biti podržane, ohrabrene, motiviranje da nastave serijom takvih događanja ili se radi o nekom formalnijem tijelu.

Vesna Teršelič: Pa ja bih rekla da ja to razumijem kao neku vrstu obaveze koju preuzimamo da ćemo sljedeće druženje ovoga tipa organizirati u Hrvatskoj i da bi, kao što ste doprinjeli ovom skupu, bilo izuzetno važno da doprinesete i tom budućem skupu koji će imati neku temu... Nešto smo razgovarali da to bude baš i razgovor o suđenjima za ratne zločine u domaćim sudovima, kao vrlo važna tema oko koje se unutar pravosuđa može razmjeniti jako puno mišljenja, jer se sada u zemljama iz kojih dolazimo držalo već nekoliko suđenja i važno je da se razmjene mišljenja o tome i da onda tamo nastavljamo konzultacije. Dakle forum je nešto što nam omogućava da neke ideje sa ovog skupa prenesemo na onaj drugi skup. To je način na koji ja to razumjem.

Biljana Kovačević-Vučo: Samo sugestija jedna. Kada se prave takvi forumi i kada se pravi prethodno neka vrsta nacionalnih mreža, onda bi ipak trebalo da se oformi neka vrsta grupe ljudi koja bi se bavila metodologijom. Jer mi smo ovde o svemu pričali, samo nismo o metodologiji. Ja zaista mislim da ovo ne bi trebalo da bude druženje. Ti si možda nehotice rekla tu reč. Ali zapravo kad se radi o takvim stvarima, naročito o regionalnom pristupu koja prethodno treba da bude bazirana na nečemu ... na nacionalnom nivou, je li, metodologija, jednoobrazna metodologija bi bilo nešto što bi nam svima pomoglo i što bi moglo da pomogne i u pravljenju neke strategije ozbiljne.

Vesna Teršelič: Hvala na vrijednom prijedlogu. U Hrvatskoj radimo konzultacije oko ujednačavanja metodologije, pa predlažem da se to naprosto vrati i da se o tome diskutira unutar pojedinih zemalja, kako bi došli s prijedlozima na regionalni forum.

Mirsad Tokača: Da ne bi bilo dilema, mi počinjemo jedan proces. Otvorili smo vrata kroz forum. On još nije oblikovan potpuno i zato vas molimo, zaista, da ako prihvatate to, mi nismo se zatvorili u naše tri organizacije. Mi smo nešto započeli ... Već se neke organizacije nama pridružuju. Ovo je potpuno otvoreno za vaše ideje. Kako vi vidite taj forum? Šta želite od njega? Kako bi ga oblikovali? Jer nemojte da mislite da mi imamo gotova rješenja. Mi smo napravili evo tek drugi korak. Prvi je bio u Beogradu prije skoro godinu dana. Drugi je u Sarajevu. I ovo nam je puno pomoglo da sada već imamo zreliju i mi ideju o tome šta bi taj forum trebao i da radi i kako da funkcioniра i na metodološkom i na svakom drugom nivou. Tako da vas sve molimo, imate naše adrese, imate liste učesnika. Možete i među sobom komunicirati. Možete i prema nama. I onda da taj krug na neki način formalizujemo. Ovo je sada još uvijek formalno između nas troje. Ali formalno bi moglo biti i na 333 i zato pravimo regionalni forum.

Vesna Teršelič: Hvala. Ja bih posebno zahvalila i onima koji su organizacijski omogućili da se sve ovo dogodi. Nisu sad svi sa nama u ovoj dvorani, ali u pozadini svega što se zbivalo je 18 ljudi. Neki su tu i molim jedan snažan aplauz za ekipu koja je sve pripremila i svima koji putuju želim sretan put. Hvala.